

р. Мавлонова, О. Тўраева, К.
Холикбердиев

ПЕДАГОГИКА

Республика олий ўқув юртларининг бошланғич таълим методикаси факультетларининг талабалари, педагогика лицейлари ва коллежларининг ўқувчилари учун дарслик

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 2001

Мустақиллик шарофати туфайли бошқа фанлар катори педагогика фани равнақида ҳам буюк бурилиш ва ўзгаришлар содир бўлди. Бу шу фанни миллий тарбия асосига қуриш билан боғлиқдир.

Мазкур дарсликда аجدодларимиздан мерос бўлиб қолган тарбия анъаналари ва ақидалари, метод ва йўл-йўриқлари назарий жиҳатдан таҳлил қилинган. Айниқса, унга миллий мустақиллик мафкураси ғоялари сингдирилган.

Дарслик олий ўқув юр்தларининг бошланғич таълим методикаси факультетларининг талабалари, педагогика лицейлари ва коллежлари ўқувчилари учун мўлжалланган.

Тақризчилар:

Профессор К. ҲОШИМОВ,

педагогика фанлари доктори, профессор

О. МУСУРМОНОВА

Ушбу нашрга доир барча ҳуқуқлар ҳимоя қилинади ва нашриётга тегишлидир. Ундаги матн ва расмларни нашриёт розилигисиз тўлиқ ёки қисман қўчириб босиш тақиқланади.

..430300000—50[^] ,пТ
М 353(04)2001 Буюрт.вар.-2001

18В[^] 5-645-03725-1

© «Ўқитувчи» нашриёти, 2001 й.

КИРИШ

Истиклол барча соҳаларда бўлгани каби халқ таълими соҳасида ҳам катта ўзгаришлар ясади, буюк бурилишлар қилди. Маълумки, собиқ шўро тузуми даврида халқ таълими тизими, таълим-тарбия ишлари коммунистик мафкура қолипига мослаштирилган эди. Сиртдан қаралганда ҳамма нарса жойида бўлиб кўрингани билан таълим ўзининг миллий рангларини йўқотиб бораётган эдики, бу жараён миллий педагогика фанининг ривожланишига тўсқинлик қилади. Жумладан, педагогикага оид қўлланма ва дарсликлар муайян бир минтақа миллий шароитига мўлжаллаб яратилгани йўқ. Ўзбекистон ўқув юртларида совет педагог-олимлари тарафидан ёзилган дарслик, ўқув-методик қўлланмалардангина фойдаланиб келинди. Шу тариқа миллий тарбия ғояларига зид коммунистик мафкура ғоялари янада чуқурроқ илдиз отди, мустаҳкамланди. Натижада, ёш авДод бирёқлама фикрлайдиган бўлиб қолди, ота-боболаримиздан мерос қолган яхши ахлоқ-одоб анъаналари, урф-одатлар унутила бошланди. Шунинг учун ҳам собиқ шўро тузуми даврида халқ таълими соҳасида сифат ўзгаришлари юз бермади, балки кўплаб мактаб бинолари яратиш билан чекланилди, холос. Миллий таълим-тарбия анъаналари эса бир чеккага суриб қўйилди.

Истиклол шарофати боис бу каби бирёқламаликларга чек қўйилди. Эндиликда миллий педаго-

гикамиз жадал суръатларда тараққий этаётир. Отабоболаримиз азал-азалдан бола тарбиясига алоҳида эътибор қаратганлар. «Болани бошдан...» нақли сўзимизга далил. Ал-Бухорий, Ат-Термизий, Беруний, Аз-Замахшарий, Навоий, Бобур, Огаҳий, Абдулла Авлоний, Абдурауф. Фитрат, Абдулҳамид Чўлпон сингари улуғ олиму адиблар, фозилу фузалолар таълим-тарбия борасида кўп асарлар битганлар. Улар таълимдаги миллий хусусиятларга диққат-эътиборни қаратишган. Истиклолга эришилганига қадар уларнинг панд-ўғитлари етарли даражада ўрганилмади. Чунки, бизда Европа, собик совет педагогикаси жорий этилган эди. Тарихдан маълумки, бир вақтлар Шарқ педагогикаси ниҳоятда гуллаб-яшнаган. Олмон олими Херлер «Шарқ Европанинг муаллимидир» деганида ана шу ривожланиш даврларини кўзда тутгандир, эҳтимол.

Зотан, шарқ педагогикасининг камрови кенг. Уни уммонга қиёсламоқ мумкин. Ҳозир ўрганаётганимиз ана шу уммондан бир қатрадир, холос. Биз - ўзлимизга қайтиб, мутафаккир боболаримиз меросидан унумли фойдалана билсак, ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, таълим-тарбия соҳасида дунёнинг энг илғор мамлакатларига етиб оламиз. Зотан, бу ҳар қандай бойликдан афзалдир. Улуғ мутафаккир Алишер Навоий айтганидек: «Эл адаби хушроқ эрур олтунидин». Шунинг учун ҳам ўзбек халқи ёш авлод тарбияси борасида дорилфунун яратиб қолдирган. Зардуштийлик динининг муқаддас китоби саналмиш «Авесто» дан тортиб то ҳозирги кунда яшаб ижод этаётган педагог-олимлар асарларига қадар некбин педагогик мафкура ўз аксини топгани бежиз эмас.

Педагогика жамиятнинг ривожланиш қонун-қоидаларига таянган ҳолда тараққий этади. Бугунги кунда эса ана шу жараён авж палласига чиқмоқда. Хусусан, ҳуқуқий давлат барпо этиш йўлида амалга оширилаётган ишлар, миллий онг кун сайин юксалаётганидан далолат беради. Инсон онги тараққий этмас экан, ижтимоий ҳаёт жабҳаларида ҳеч бир ўзгариш сезилмайди. Модомики, замон жадал суръатларда ўзгараётибдими, демак, педагогика ҳам шу ўзгаришларга ҳамоҳанг бўлмоғи даркор.

Октябр тўнтаришидан кейин барбод этилган миллий педагогикамиз аста-секин қайта тикланмоқда. Бугунги ёш авлоднинг эҳтиёжлари ҳам шўролар давридагидан мутлақо фарқ қилади. Шуларни назарда тутган ҳолда биз ушбу қўлланмани шарқ мутафаккирлари асарларидан унумли фойдаланилган ҳолда яратдик.

Яқинда қабул қилинган «Таълим тўғрисида»ги Қонун ҳамда «Кадрлар тайёрлаш миллий дастур»ида ёш авлодни миллий истиқлол мафқураси руҳида тарбиялаш, дарсликлар, ўқув-методик қўлланмаларни миллий таълим-тарбия анъаналари асосига қуриш масалалари кўтарилган ва шу муаммони ҳал қилиш йўл-йўриқлари кўрсатилган. Шу маънода мазкур «Педагогика» ўқув қўлланмада тарбиянинг янгича усуллари ва методлари ўз ифодасини топган.

Мазкур дарсликнинг I, II, III, XXI боблари К. Холикбердиев, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X, XI XII, XXII боблари Р. Мавлонова, XIII, XIV, XV, XVI, XVII, XVIII, XIX, XX боблари О. Тўраева қалампга мансуб.

БОБ. ПЕДАГОГИКАНИНГ БАҲСИ ВА УНИНГ ИЛМӢЙ ТАДҚИҚОТ МЕТОДЛАРИ

ПЕДАГОГИКА ВА УНИНГ БАҲСИ

Педагогика нима? Нима билан шуғулланади? Нималарни тадқиқ қилади деган саволлар педагогика фанини ўрганишга киришган одамнинг ақлини банд этади. Педагогика дарсларида, педагогикага оид комусларда педагогиканинг баҳси турлича, айрим ҳолларда, бир-биридан фарқланадиган даражада талқин қилинади. Масалан, педагогика — тарбия ҳақидаги фан; педагогика — ўсиб келаётган ёш авлодни тарбиялаш ҳақидаги фан; педагогика — умуман инсонни тарбиялаш ҳақидаги фан ва ҳоказо.

Бу таърифлардан воз кечмаган ҳолда таълим-тарбия муассасаларида шунга мутассадди бўлган шахслар томонидан амалга ошириладиган тарбиявий фаолиятни педагогиканинг баҳси деб қабул қилиш мақсадга мувофиқдир.

Педагогика тарбия ҳақидаги фан сифатида тарбиянинг моҳиятини тушунишни, унинг қонуниятларини очиб беришни ва шу орқали инсон манфаатлари учун тарбия жараёнига таъсир этишни назарда тутади.

ТАРБИЯНИНГ ИЖТИМОӢЙ ҲОДИСА ЭКАНЛИГИ

Тарбия кишилиқ жамияти ибтидосида пайдо бўлган ва башарият манфаатлари учун хизмат қилиб келган. Тарбия авлодлар ўртасидаги алоқани таъминлайди. Катталар ўзлари турмуш жараёнида орт-

тирган тажрибаларини ўзидан кейинги авлодга ўргатиб борганлар. Кичик авлод эса фаолияти давомида янги-янги муаммоларга дуч келиб, уларни ечимини топиш баробарида билим ва кўникмаларни эгаллаб олдинги авлоддан мерос қолган билимларини янада бойитиб ўзидан кейинги авлодга қолдиради. Инсоният тарихий тараққиёт мобайнида катта йўлни, бу йўлда у турли ижтимоий босқичларни босиб ўтди. Формацияларнинг ўзгариши натижасида иш муносабати билан ишлаб чиқариш муносабатлари тараққий этди. Бу ҳол тарбия жараёнининг такомиллашиб боришига ўз таъсирини ўтказди.

Жамият тараққиёти, меҳнат қуролларини такомиллашиши натижасида кейинги авлодга мерос қолдириладиган тажрибалар ҳажми ҳам ўсиб бораверади.

Агар ибтидоий жамиятнинг бошларида болалар катталарнинг меҳнати жараёнида бевосита иштирок этиш билан малака, кўникма ва билимларни эгаллаб борган бўлса, кейинчалик ибтидоий формацияларнинг табақаланиши натижасида меҳнат турлари ҳам ўзгариб борди. Айрим болаларни (қабилла бошлиқларининг диний маросимларни бошқарадиган шахслар болаларини) диний ақидаларни адо этишга ўргатиш зарурияти туғилди. Шундай қилиб, ибтидоий жамиятнинг ўзидаёқ билимларни табақалаштириш анъанаси пайдо бўлди.

Қулдорлик даврига келиб, бу анъана кўзга яққол ташланади. Масалан, қулларнинг болалари оғир ишларни бажаришга ўргатилди. Қулдорларнинг болалари эса, қуллар устидан ҳукмронлик қилишга тайёрланди. Шу боис уларга сабоқ бериш зарурияти¹Уғилди. Бу эса ўқитишга махсус, шу соҳани била-

диган одамларни жалб этишни тақозо қилди. Бу ҳол мактаб ва ўқитувчиларга бўлган заруратни келтириб чиқаради. Ижтимоий формацияларнинг кейинги раванқи мактабларни ривожлантиришга, янги-янги ўқув юртлирини, жамият тараққиёти талабига жавоб берадиган ўқув юртлирини барпо этилишига сабаб бўлади.

ПЕДАГОГИКА - ТАРБИЯ ҲАҚИДАГИ ФАН

Педагогиканинг фан сифатида шаклланиши ёш авлодни ҳаётга тайёрлаш, улар тарбиясини самарали амалга ошириш эҳтиёжидан келиб чиқади. Бу эҳтиёж тарбия борасида орттирилган тажрибалар тўплангандан кейин ўша тажрибаларни умумлаштириш, ёшлар тарбияси ҳақида қонун-қоидаларни ишлаб чиқиш заруратини тақозо этади.

Аввало педагогиканинг назарий куртаклари фалсафа негизидан пайдо бўлди. Баъзи фалсафий фикрлар қулдорлик жамиятидаёқ ривожлана бошлаган эди.

Қадимдан инсон тарбиясига оид бўлган фикрлар халқ мақолларида, афсоналарда, дostonларда ўз ифодасини топган. Унда ростгўйлик, ота-онага ҳурмат-эҳтиром каби фазилатлар тараннум этилган. «Алпомиш», «Тўмарис» каби дoston ва эртакларда ватанпарварлик, инсонпарварлик туйғулари улуғланади. Таълим ва тарбия масалалари ҳамиша мутафаккир, ёзувчи, олимлар ҳаёлини бандқшгаб келган. Бу зотлар, ўзларининг бола табиати, уларни баркамол инсон қилиб тарбиялаш ҳақидаги ёрқин мулоҳазалари билан педагогик фикрлар раванқига улуш қўшганлар. Машҳур ҳинд масали «Калила ва Димна», Низомул Мулкнинг «Сиёсаг-нома», Носир Хисравнинг «Саодатнома», «Рўшнои-нома», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билик»,

Маҳмуд . Кошғарийнинг «Девони луғатит турк», Аҳмад Югнакий, Кайковус, Алишер Навоийнинг кўпгина асарлари одоб-ахлоққа бевосита дахлдордир.

Бу алломаларнинг асарлари педагогик фикрларни ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади. Чунки бу асарларда инсонпарварлик, ҳалол меҳнат, дўстлик, чин муҳаббат, садоқат каби юксак ахлоқий фазилатлар ўз аксини топган. Улуғ алломалар Суқрот, Афлотун, Демокрит каби файласуфлар томонидан мураккаб фалсафа тизими яратилган.

Педагогиканинг фан сифатида шаклланишида чех педагог олими Ян Амос Коменскийнинг ҳис-саси катта бўлди. Унинг «Буюк дидактика» асари ҳақли равишда педагогика соҳасида яратилган би-ринчи илмий асар ҳисобланади. Ўн саккизинчи асрга келиб Ўрта Осиёда ҳам педагогик фикрлар тараққий эта бошлади. Асримиз бошларида Маҳ-мудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлоний, Саидрасул Азизий, Саидахмад Сиддикий каби маърифат жон-куярлари етишиб чиқди. Бу олимлар янги усул мак-таблар тузишда, дарсликлар яратишда, халқ ўрта-сида маърифатни тарғиб этишда жонкуярлик қилдилар.

Педагогика фанининг мазмунини бойитиб ва ривожлантириб борадиган қатор манбалар мавжуд. Мақолларда, эртақлар ва дostonларда, ашулаларда, Удумларда, топишмоқларда тарбия ҳақидаги халқ Донишмандлиги қамраб олинган.

Алломаларнинг педагогика назариясига оид Фикрларидан фанда унумли фойдаланилмоқда. Ва^{III}У баробарида педагогика фани янги ғоялар эва³-ига бойимоқда.

АСОСИЙ ПЕДАГОГИК ТУШУНЧАЛАР

Педагогикада «тарбия» сўзи турли маънода ишлатилади. Чунончи, тарбия кенг социал маънода, ижтимоий ҳодиса сифатида қўлланилганда жамиятнинг барча тарбиявий воситаларини: оилани, мактабгача тарбия муассасаларини, ўқув-тарбия муассасаларини, меҳнат жамоалари, ахборот манбаларининг тарбия йўналишида олиб борадиган ҳаракатларини ўз ичига блади. Бу тарбия воситалари ўсиб келаётган ёш авлодни ҳар томонлама камол топтириш йўлида хизмат қилади.

Педагогик адабиётларда ва амалиётда «тарбия» сўзи аниқ, тор йўналишни белгилаш учун ҳам ишлатилади. Худди шу маънода тарбиячй раҳбарлиги-да аниқ мақсадга қаратилган жараён тушунилади.

Ўқитиш — ўқитувчи ва ўқувчининг биргаликда-ги фаолияти ва бу жараёнда болаларнинг маълу-мот олиши, ўқув кўникма ва малакасини эгалла-ши, тарбияланиб, ривожланиб бориши назарда тутилади.

Маълумот — бунда нафақат ўқитиш, балки ўзича мустақил билим олиш, оммавий ахборотлар таъсирида бўлиш билан бирга инсоннинг илмий тизимни эгаллаши, илмий дунёқарашини шакллантириши кўзда тутилади.

Инсон камолоти ~ бу инсоннинг кенг маънода ички ва ташқи омиллар таъсирида шаклланиш жараёнидир. Бу жараёнда тарбиянинг муҳим аҳамият касб этиши таъкидланади.

Инсоннинг шаклланиши — бу инсоннинг ҳаёт йўли давомида ривожланишининг ўзига хос шакли бўлиб, махсус олиб борилади/ан тарбиявий таъсир натижаси ҳисобланади. ю

Педагогикада яна бир қанча тушунчалар мавжудки, улар ҳақида педагогиканинг бошқа бобларини ўрганиш жараёнида фикр юритилади.

1 ДИДАГОГИКА ФАНИНИНГ ТУЗИЛИШИ ВА УНИНГ БОШҚА ФАНЛАР БИЛАН БОҒЛИҚЛИГИ

Фан ва техниканинг тез суръатлар билан ривожланиши, турли йўналишларда билим ҳажмини ўсиб бориши фанни табақаланиб, турли тармоқларга бўлинишига сабаб бўлмоқда.

Яқин ўтмишда фалсафадан ажралиб чиққан педагогика фанида ҳам кўпгина тармоқларга бўлиниш жараёни кўзга яққол ташланади. Айрим тармоқлар эса мустақил фан сифатида шаклланди. Масалан, мактаб педагогикаси, мактабгача тарбия педагогикаси. Айримлари эса фан сифатида энди шаклланиб келмоқда. Катталар педагогикаси, олий мактаб педагогикаси шулар жумласидандир. Ҳозирги замон педагогикаси кўп тармоқли фан бўлиб, аввало у тарбия ижтимоий ҳодиса эканлиги жиҳатидан педагогика тарихи билан боғланади. Кўзи ожиз, ақли заиф, қулоғи қар — жисмоний камчиликларга эга бўлган болаларни тарбиялаш ва уларни ҳаётга тайёрлаш билан шуғулланадиган педагогиканинг яна бир тармоғи махсус педагогика (сурдопедагогика, тифлопедагогика, олегофренопедагогика) дефектология билан чамбарчас боғлиқдир.

Педагогика фанини тармоқларига предметларнинг гуқитишнинг қонуниятларини ўрганувчи фан — методика ҳам қиради. Шу билан бирга педагогика алоҳида тараққий этган фан сифатида бошқа фанлардан ажралган ҳолда ривожлана олмайди. Педагогиканинг тарбия соҳасидаги объекти ўсиб кела-

ётган ёш авлод бўлганлиги учун педагогика инсонни ўрганувчи фанлар билан боғланади.

Инсон биологик эволюциянинг маҳсули сифатида биология фанларининг ўрганадиган объекти ҳисобланади. Шунинг учун бу фанлар педагоглар ўрганиши лозим бўлган фанлар қаторида ўқув режаларига киритилган.

Педагогика фанининг методологик асосини фалсафа ташкил этади. Чунки, тарбиянинг мақсади, илмий дунёқаряшни шакллантириш; жамоа ва шахс муаммолари ва шу кабилар икки фанни бирлаштиради. Иқтисод ва хусусан унинг бир бўлаги бўлган халқ таълими иқтисоди педагогика билан боғланиб кетади. Чунки, иқтисодчиларнинг олиб борган тадқиқотлари натижасига кўра ишлаб чиқаришнинг юксак самарадорлиги умумий таълимнинг юқори даражада ривожланганлигига боғлиқ экан.

Педагогика бола тарбиясида унинг ёш ва индивидуал (психологик) хусусиятларини ҳисобга олиб боради. Шу боис педагогика учун педагогик психологиянинг бола хусусиятлари, уларда ўтадиган психик жараёнларининг қонуниятлари ҳақидаги маълумотлар муҳимдир. Шунга кўра педагогиканинг психология фани билан боғлиқлиги анъанавий тус олган.

Кейинги вақтларда педагогиканинг кибернетика (муҳим динамик тизимларни бошқаришни ўрганадиган фан) билан боғланиши кўзга ташланмоқда. Бу ҳолни кибернетиканинг умумий ғояларидан таълимда фойдаланиш тажрибаларини программалаштирилган таълим мисолида кўриш мумкин.

Педагогиканинг бошқа фанлар билан боғланиш тизимида этнография, халқ педагогикаси кабилар алоҳида ўрин тутади.

Педагогика бошқа оралиқ фанлар маълумотларидан тайёр ҳолда фойдаланмайди. Бу маълумотлар педагогик нуқтаи назардан танловдан ўтгандан кейин мақсадга мувофиқлаштирилган ҳолда амалга жорий этилади. -

1 ПЕДАГОГИКАНИНГ ИЛМИЙ-ТАДҚИҚОТ МЕТОДИ
Педагогика ўз тадқиқот объектига ва тадқиқот методларига эга. Илмий тадқиқот барча фанлар каби педагогика фанини ҳам такомиллашиб боришга, ай-рим педагогик ҳодисаларни текширишга, уларни тўғри ҳал этиш йўлларини аниқдашга ёрдам беради.. Ҳодиса унинг тараққиёти давомида бошқа ходи-салар билан боғлиқ ҳолда ўрганилади. Миқдор ўзга-риши сифат ўзгаришига ўтиш дақиқаларида куза-тилади.

АДАБИЁТЛАР БИЛАН ИШЛАШ МЕТОДИ

Педагогик муаммоларни тадқиқ этиш адабиётларни ўрганишдан бошланади. Ўрганиладиган ҳужжатлар ва манбаларга халқ маорифига алоқадор ҳужжатлари, қонуншуносликка оид ҳуқуқий ҳужжатлар Киради. Шу билан бирга педагогика фанига оид бўлган тарихий-педагогик адабиётлар, архив ҳужжатлари, педагогик матбуот материаллари, дарсликлар, ўқув-методик ишланмалар ҳам киради. Адабиётларни ўрганиш методи муаммоларнинг қай томонлари яхши очилганини, қайси масалалар ҳал этилмагани кабиларни билиш имконияти: ни беради.

Адабий манбалар билан ишлаш қуйидаги методлардан фойдаланишни назарда тутди: библиография тузиш, аннотация, конспектлаштириш. Ишнинг мақсадидан келиб чиққан ҳолда юқоридаги Усуллардан бири танлаб олинади.

Библиография — бу ҳал этилиши лозим бўлган муаммони тадқиқ этиш жараёнида зарур бўлган адабиётлар рўйхати. Адабий манбалар билан ишлаш аниқ маълумотларни библиография тузиш йўли билан расмийлаштиришни талаб этади. Бунда маълумотлар муаллифининг исм-шарифи, асарнинг номи, нашриёт номи (мақолалар учун ойнома ва рўзномаларнинг номи), жойи ва нашр этилган йили кўрсатилади.

ИЛҒОР ТАЖРИБАЛАРНИ ЎРГАНИШ МЕТОДИ

Педагогиканинг кўпгина муаммоларини ҳал этишда таълим-тарбия соҳасида орттирилган тажрибаларни ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

Илғор ўқитувчилар тажрибаси билан бир қаторда оддий ўқитувчиларнинг фаолиятлари ҳам ўрганиб борилади. Чунки, тажрибаларни ўрганиш жараёнидаги муаммо: ютуқ ва камчиликлар аниқланади.

Педагогик тажрибаларни ўрганишда кузатиш, интервью олиш, анкеталаштириш, ўқувчиларнинг ёзма ва ижодий ишлари, педагогик ҳужжатларни ўрганиш методларидан фойдаланилади.

Кузатиш — ўрганиш лозим бўлган педагогик ҳодисани маълум мақсад нуқтаи назаридан келиб чиққан ҳолда кузатувчи кузатиш баённомасини олиб боради. Кузатиш объектига оид бўлган аниқ фактик материал тайёрланади. Кузатиш белгиланган аниқ режа асосида олиб борилади.

Сухбат — факт-далиллар тўплаш ёки кузатиш давомида тўпланган материалларга аниқлик киритиш мақсадида олиб борилади. Сухбат тадқиқотнинг мустақил ёки ёрдамчи методи сифатида қўлланилади. 14

Анкеталаштириш. Бу оммавий равишда матери-
тўплаш мақсадида анкеталар тарқатиш йўли
билан амалга оширилади.

Тадқиқот учун муҳим бўлмаган материаллар
ўқувчиларнинг ёзма ва бир қанча фанлар бўйича
мустақил ишларни бажарган дафтарларини текши-
риш, ўрганиб чиқиш йўли билан турларга ажрати-
лиши мумкин.

Мактаб ҳужжатларини ўрганиш — ўқувчиларнинг
шахсий делолари, методистнинг хабарлари, синф
журналлари, кундаликлар, йиғилиш ва мажлислар
баённомалари тадқиқоти учун олиб борилаётган
таълим-тарбия аҳволи, даражаси ҳақида объектив
ахборот манбаи ҳисобланади.

Педагогик ҳодисаларни тадқиқ қилиш жараёнида
эксперимент муҳим аҳамият касб этади. Махсус таш-
кил этилган эксперимент қўлланилаётган ёки қўл-
ланиши мумкин бўлган у ёки бу метод ва усуллар
самарадорлигини аниқлаш мақсадида амалга оши-
рилади.

Математик метод. Бу метод оммавий материал-
ларни таҳлил қилишда (масалан, анкеталаштириш
йўли билан тўпланган материалларни ёки маълум-
отларни умумлаштириш учун) қўлланилади. Бу
метод эксперимент натижаларини аниқ баҳолани-
шини, ҳулосаларнинг ишончли бўлишини таъмин-
лайди.

**Тадқиқот натижалари ва уларни амалга татбиқ
этиш.** Педагогикада бу жараён турли йўллар билан
амалга оширилиши мумкин. Чунончи, тадқиқотчи-
ларнинг семинарларда, илмий конференцияларда
тадқиқот натижалари бўйича маърузалар билан
чиқиши, илмий мақолалар, китоблар нашр эти-ши,
ўқитувчига мўлжалланган методик тавсиялари

бўлиши мумкин. Педагогикада ҳали ҳал этилмаган муаммолар жуда кўп. Булар илмий тадқиқот оқибати бўлиши билан ҳал этилади.

Савол ва топшириқлар

1. «Педагогика», «Педагогиканинг предмети», «Тарбия!» каби тушунчаларга таъриф беринг.
2. Халқ мақоллари ва эртақларининг педагогик маъноси нимада деб ўйлайсиз?
3. Педагогик ҳодисаларни тадқиқ этишда қандай тадқиқот-методларни билиш, улардан фойдалана олиш керак?
4. Нима учун ўқитувчи илмий-тадқиқот методларидан фойдалана олиши керак?
5. Қандай ойнома ва рўзномаларни оласиз? Уларни диққат билан ўқинг. *Уларда тарбияга оид мақолаларни таҳлил этишиги ҳаракат қилинг.*

И Б О Б . ҲАР ТОМОНЛАМА РИВОЖЛАНГАН ИНСОН ТАРБИЯСИНИНГ МАҚСАД ВА ВАЗИФАЛАРИ

Тарбиянинг мақсади. Тарбия ижтимоий ҳодиса; эканлиги хусусида фикр юритганда (тарбияни)! аниқ мақсадга йўналтирилган ҳодиса эканлиги таъкидланади. Инсон камолотига таъсир этувчи омилларни таҳлил қилиш шунинг учун кўрсатилади, бу омиллар ичида тарбия муҳим ва асосий роль ўйнайди. Ҳақиқат савол туғилади — тарбиянинг мақсади нима? Унинг мақсадини ким ва нима белгилаб беради?

Тарбиявий ишнинг самарадорлиги мана шу саволларга тўғри жавоб топишга боғлиқ. Яъни биринчи навбатда, тарбия билан шуғулланганидан ҳар бир тарбиячи аввало ўз фаолиятини ва унда кўзда тутилган мақсадни аниқ тасаввур эта олиши, бу мақсадни муҳимлигини тушуниши лозим. Демак, қандай одамни тарбия қилиш даркор, тарбия на-1

тижасида инсон қандад бўлиши керак, деган саволларни аввалдан/гасаввур этиш зарур экан. Бу мақсад жамиятнинг комид инсонни тарбиялашдек мақсадига мос келитиши керак.

Тарбиянинг вазифалари кенг ва кўпқирралидир. Таълимнинг асосий вазифаси ўқувчиларни билимлар, кўникма ва малакалари билан қуроллантириш бўлса, тарбия эса ёш авлодни жамиятимизда қабул қилинган одоб-ахлоқ қоидаларига мос келадиган эътиқодини, ахлоқий малака ва кўникмаларини, эҳтиёжи ва интилишларини таркиб топтиришдан иборат. Тарбияшунос олим Абдулла Авлоний ўзининг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асарида инсон камолотида тарбиянинг ролини алоҳида таъкидлаб, шундай деган эди: «Жаноби ҳақ инсонларнинг асл хилқатда истейдод ва қобилиятли, яхши ила ёмонни, фойда ила зарарни, оқ ила қорани айирадиган қилиб яратган. Лекин, бу инсондаги қобилиятни камолга етказмоқ тарбия воситасида бўладир. Агар бола яхши тарбия топиб, бузуқ хулқдан сақланиб, гўзал хулқларга одатланиб катта бўлса, бахтиёр бир инсон бўлиб чиқади. Агар тарбиясиз, ахлоқи бузилиб ўсса, насихатни қулоғига олмайдиган, ҳар хил бузуқ ишларни қиладиган нодон, жоҳил бир расвои одам бўлиб чиқади».

Ахлоқимиз биносининг гўзал ва чиройли бўлишида тарбиянинг таъсири каттадир. Юқорида биз тарбиядан мақсад баркамол инсонни тарбиялаш деган эдик. Хўш, баркамол инсон деганда кимларни, нималарни тушунмоқ керак?

Шарқона тарбия минг йиллар мобайнида исломий ахлоқ қоидалари асосида таркиб топиб боргани тарихдан маълум. Қуръони Карим оятлари, наифамбар алайҳиссалом Ҳадислари, уламо ва

хукамоларимизнинг китоблари тарбиямизнинг манбаи бўлиб хизмат қилган. Исломий тарбия мусулмонлар ҳаётининг барча жабҳаларини қамраб олган.

Исломий тарбия болани етти жиҳатдан тарбиялашни маслаҳат беради. Булар: соғлиқ ва бадантарбияси, ақлий тарбия, нафосат тарбияси, ахлоқий тарбия, виждоний-нафсоний тарбия, диний-руҳий тарбиядир.

Жаноби Расулulloҳ: «Фарзандларингизни иззатикром қилиш билан бирга, тарбиясини, одобини ҳам яхшиланглар!», деганлар. Шу билан бирга «Ҳеч бир ота ўз фарзандига хулқ-одобдан бўлақроқ мерос беролмайди» деб тарбияда ота-онанинг ролини белгилаб ўтганлар.

Исломий (шарқона) тарбия барча мўмину мусулмонларни ниҳоятда хуш хулқли, ширин сўзли, олижаноб бўлишга даъват этади.

Шарқ ривоятларида яхши тарбия кўрганнинг ўнта нишонаси ифода қилингандир:

1. Халқ тўғри деб топган нарсага нотўғри деб қарамаслик;
 2. Ўз нафсига инсоф бериш;
 3. Айб қидирмаслик;
 4. Бировда ёмонлик содир бўлса, уни яхшиликка йўйиш;
 5. Агар гуноҳкор узр сўраса уни узрини қабул қилиш;
 6. Муҳожирлар ҳожатини чиқариш;
 7. Эл ғамини ейиш;
 8. Ўз айбини тан олиш;
 9. Эл билан очиқ юзли бўлиш;
- Ю.Х)дамлар билан ширин муомалада бўлиш.

Турли тарихий даврларда тарбиянинг мақсади ҳам, хусусияти ҳам ўзгариб борди. Буни ибтидоий

жамиятда, қулдорлик, феодализм ва капитализм формациялари мисолида кўриш мумкин. Ибтидоий жамиятда тарбия мақсади оддий бўлиб, шунчаки, инсонни ҳаёт кечирешини таъминлашга хизмат қилган.

Қулдорлик тузумида, қулдорлар ва қулларни пайдо бўлиши тарбия хусусияти ва унинг мақсадини ҳам ўзгартирди. Қулдорларнинг болалари ҳукмрон бўлишга интилдилар, босқинчилик урушлари олиб бориш учун ҳарбий санъатни ўрганиб бордилар. Қулларнинг болалари оддий қора ишни бажариш, меҳнат жараёнида иштирок этишга ўргатилди.

Феодализм тузумига келиб тарбия Кескин табақалана бошлади. Ишлаб чиқариш кучларининг ривож топа бориши, таълим мазмунини ўзгартириб юборди, таълим секин-аста илмий характер касб эта бошлади, бу ўз навбатида умумий таълим куртакларини пайдо бўлишига олиб келди. Энди феодадал болаларига илмий билимлар бериш, уларни махсус мактабларда тарбиялаш зарурати туғилди.

Капитализмга келиб тарбиянинг табақалаш хусусияти яна кучлироқ сезила бошлади. Ишлаб чиқариш куч ва муносабатларининг ривожланиши, ишлаб чиқариш корхоналарида ишлаш, дастгоҳларни бошқариш, иш унумдорлигини ошириш ишчилардан саводхонликни, илмли бўлишини талаб этди. Бу даврга келиб ишчилар болаларига ҳам анча юқори илм бериш, ўқиш даврида уларга шахсий мулкни муқаддас эканлигини уқтириб бориш тарбиянинг асосий мақсади бўлиб қолди.

Ақлий тарбия. Инсон ҳамиша одамлар қуршо-^{ви}Да яшайди, ижтимоий муҳит шароитида унинг ақлий ривожланиши, фикрлаш қобилияти амалга

оша боради. Бунда инсоннинг нормал жисмоний! ривожланиши учун ҳам шароитлар бўлиши керак. |

Инсоннинг ақлий ривожланиши социал муло-г қот ва тарбия таъсирида интенсив ривожланиб бо-1 ради. Агар тарбиячилар ўз вақти ва ўрнида режали] равишда унинг билиш фаолиятига таъсир эта бор-1 сагина ақлий ривожланиш муваффақиятли кўчади. 1 Демак, ақлий тарбия деганда тарбиячининг ўкув-1 чилар ақлий кучини ва тафаккурини ривожланти- 1 риш, унда ақлий меҳнат маданиятини таркиб топ-1 тиришга қаратилган мақсад йўлидаги фаолияти | тушунилади.

Ақлий тарбия ижтимоий тарбия тизимининг бир 1 қисми бўлиб унинг мазмуни барча фанлар бўйича ■ билимлар системасини билиб олишни ва шу асосда I ёшларда илмий дунёқарашни таркиб топтириш; та- ; факкур ва нутқ қобилиятини ўстиришдан иборатдир. |

Ақлий тарбия барча фанлардан умумий маълу-1 мот бериш орқали амалга оширилади. Бу жараёнда | ўкувчиларга мактаб дастурлари асосида билим бе- | рилиб, уларда хотира, диққат, фикрлаш, тасаввур қилиш каби хислатлар тараққий эттирилади.

Абу Носир Форобий инсон-ақл-заковати хусу-сида фикр юритиб бундай дейди:

1. «Барча масалани, муҳокама ва мулоҳазани тезда | тушуна оладиган, унинг маъносини англайдиган, сўзловчининг мақсади, айтилган фикрининг чин-лигини тезда пайқай оладиган бўлсин;

2. Хотираси жуда бақувват бўлсин, кўрган-эшит-ган, сезган нарсаларининг биронтасини ҳам эси-дан чиқармай, ёдида сақлаб қоладиган бўлсин;

3. Зеҳни шу даражада тез ва ўткир бўлсинки, бирор нарсанинг аломатини сезиши билан бу ало-мат нимани билдиришини тезда билиб олсин;

4 Сўзлари аниқ бўлсин, фикрини ва айтмоқчи бўлган мулоҳазаларини равон ва равшан баён эта олсин;

5 Билим ва ўқишга муҳаббати булсин, урганмоқчи бўлган билимини чарчашни сезмасдан осонлик билан ўзлаштира олсин.»¹

Ақлий тарбия шахсни ҳар томонлама камол топишининг асосини ташкил этади. У меҳнат унумдорлигини оширади ва меҳнатга ижодий муносабатни таркиб топтиради.

Ахлоқий тарбия. Ахлоқ — ижтимоий онг шакллари билан бири ҳисобланиб, ҳар бир кишининг жамият ва оиладаги юриш-туриши, тартиб қоидаларининг йиғиндиси сифатида гавдаланади. Хуло-са қилиб айтганда, инсоннинг теварак-атрофдаги воқеа ва ҳодисаларга бўлган муносабатида ахлоқ намоён бўлади. Халқимиз ахлоқий фазилатларини қадим замонлардан бери бойитиб келган. Ахлоқ-одобга оид фикрлар «Авесто» диний-ахлоқий китобида, қадимги битикларда, пандномаларда ва бошқа ёзма манбаларда ўз ифодасини топган.

Утмишнинг улуғ алломаларининг ахлоқ ҳақидаги кўплаб фикр-мулоҳазалари бугунги кунда ҳам муҳим тарбиявий аҳамиятини йўқотган эмас.

Жумладан, қомусий олим Ал-Форобий ахлоқий фазилатлар ҳақида гапирар экан, унинг хислатлари ҳақида қуйидаги фикрларни билдиради:

«1. Бундай одамнинг барча аъзолари шу даражада мукамал тараккий этган бўлиши керакки, у бу аъзолари билан бажармоқчи бўлган барча ишларни осонлик билан амалга ошира олсин...»;

*• Овқатланишда, ичимлик истеъмол этишда чқуз бўлмасин, табиати қимор ўйинларини ўйнаш-

Абу Носир Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Тошкент. 1993 й.

дан узоқ бўлсин ва улар келтирадиган хурсандчм лиқдан жирканадиган бўлсин;

3. Ҳақиқатни ва ҳақиқат тарафдорларини севадиган бўлсин, ёлғон ва ёлғончиларга нафрат билан қарайдиган бўлсин;

4. Ғурури ва виждонини қадрлайдиган бўлсин, унинг руҳи ўз табиати билан паст ишлардан юқори ва олижаноб ишларга ишлатиладиган бўлсин;

5. Дирҳам, динор ва шу каби турмуш буюмларига жирканиш билан қарасин;

6. Ўз табиати билан адолатни севадиган ва адолат учун курашувчиларга, адолатсизликка, жабрзулм ўтказувчиларга нафрат билан қарайдиган бўлсин... адолатли бўлсин...;

7. Адолатли бўлсин, аммо қайсар бўлмасин...»¹

Инсон шахсининг камолоти унинг бутун умри давомида амалга ошиб бораверади. Бу фазилат инсоннинг бошқалар билан бўлган муомаласида, воқеликка, жамиятга бўлган муносабатида ва унинг хатти-ҳаракатларида, феъл-атворида намоён бўлади.

Ахлоқий тарбия, умуман олганда тарбиячилар томонидан тарбияланувчиларда ахлоқий тасаввурлар тизимини шакллантиришни, ахлоқий ҳис-туйғуларини ривожлантиришни, воқеа ва ҳодисаларга тўғри муносабат билдира олиш кабиларни назарда тутди.

Инсоннинг ахлоқий қиёфаси бутун умри давомида шаклланиб боради. Инсон онадан меҳнатсевар ҳам, дангаса ҳам, жоҳил ҳам бўлиб туғилмайди — бу ва шунга ўхшаш ахлоқий сифатлар болани ўраб олган ижтимоий муҳитнинг, тарбиянинг таъсири ҳисобланади.

¹ Абу Носир Форобий. Фозил одамлар шахри. Тошкент, 1993 й.

«Тарбия икки негизга - ахлоқ ва оқилликка таянмоғи лозим. Биринчиси яхши фазилатни ўстирса иккинчиси ўзгалар иллатидан ҳимоя қилади. Демак тарбия ҳам ахлоққа, ҳам инсоний муносабатларга асрлар оша халқ тажрибасида синовдан ўтиб, ўзининг умрбоқийлигини исботлаган қадриятларга, анъана ва урф-одатларга боғлансагина кузатилган натижага олиб келади».¹

Жисмоний тарбия. Жисмоний тарбия инсон камолотига таъсир этадиган энг қадимий тарбия Ўситаларидан ҳисобланади. Умумтаълим мактабларида амалга ошириладиган жисмоний тарбиянинг асосий вазифалари ўқувчиларни саломатлигини мустаҳкамлаш, уларни меҳнатга, мустақил мамлакатимизни ҳимоялашга ва ижтимоий ҳаётга тайёрлашдан иборат.

Мактабда ўқувчиларга жисмоний тарбия, ҳаракатли ўйинлар, гимнастика, спорт, синфдан ва мактабдан ташқари спорт машғулоти тури турлари воситасида берилади.

Бошланғич мактабларда физкультура дарсларидан кўзда тутилган мақсад асосан болаларни ўз қадди-қоматини тўғри ушлашга одатлантириш, муҳим ҳаракатларни (юриш, сакраш, югуриш) тўғри бажаришга одатлантириш ва тўғри предметлар билан машқ бажаришларини ўргатишдан иборат. Энг муҳими, болаларга саломатлиги ҳақида ўзи ғамхўрлик қилиш зарур эканлиги тўғрисидаги фикрни сингдиришдир. Чунки, инсон саломатлиги, жисмоний баркамоллиги нафақат унинг шахсий иши, балки бу давлат аҳамиятига молик вазифа ҳамдир.

1995^А ТеМурова-Бошланғич таълим журнали. 9-12-сонлар.

Меҳнат тарбияси. Меҳнат тарбияси олдида турган асосий вазифа ўқувчиларга меҳнат таълимига оид илмий билимлар бериш, меҳнат қуроллари билан муомала қилишга ўргатиб, ҳаётга, ижтимоий-фойдали меҳнатга тайёрлашдир. Бу вазифаларни икки туркумга бўлиш мумкин. Биринчидан, меҳнатга бўлган муносабат жараёнида зарур билим ва кўникмаларни ўз ичига олади. Ёшларда халқи, ватани манфаати йўлида меҳнат қилиш хоҳишини тарбиялаш, меҳнатга ҳаётий зарур фаолият деб қарашларини таркиб топтиришга эришилади. Иккинчидан, гуруҳ вазифалари, меҳнат фаолиятини бажариш жараёнида зарур бўладиган билимлар ўзлаштирилади, фан асослари, политехник таълим ўрганилади.

Меҳнат тарбияси тушунчаси умумий бўлиб, бу тушунча бир қанча хусусий тушунчаларни ўз ичига олади. Булардан биринчиси: политехник таълим, бу ишлаб чиқаришнинг барча соҳаларига тааллуқли бўлган илмий асосларни ва принципларни, меҳнат кўникма ва малакалари, оддий меҳнат қуроллари билан муомала қилиш қабиларни ўзлаштиришни тақозо қилади.

Иккинчиси: бу умумий меҳнат. Умумий меҳнат ўқувчиларни маҳсулот ишлаб чиқариладиган фаолиятга жалб этилишини тақозо қилади. Учинчидан: ижтимоий-фойдали меҳнат. Бу меҳнат тури ўқувчиларни ижтимоий-фойдали аҳамиятга эга бўлган, кўпчилик фойдасига ишлашни назарда тутати (темир-терсак, макулатура йиғиш, синф, мактабни таъмирлашга ёрдам бериш, мактаблар участкасида ишлаш). Тўртинчи: ўз-ўзига хизмат қилиш. Бу маиший хизмат турига киради, синф, мактаб озодлигини сақлаш, ўзининг иш жойини, кийим-кечаги,

УКУВ қуролларини озода, тартибли сақлашни на зарда тутади. Бешинчидан: уй меҳнатй, бу ҳам маиший меҳнат турига кириб, уйда озодаликка риоя қилишни, ота-онага уй меҳнатларида ердам бериш-ни тақозо қилади.

Эстетик тарбия. Эстетик тарбия санъатдаги, табиатдаги қуршаб олган ҳаёт воқелигидан гўзаллик воситалари асосида тарбиялаш, жаҳон педагогикасида инсонни *гармоник* тарбиялаш воситаларидан бири деб ҳисобланиб келинган.

Эстетик тарбиянинг асосий вазифаси табиатдаги, санъатдаги, ҳаётдаги гўзалликни қабул қила олиш, тушуниш қобилиятини тарбиялаш, фаҳмлашдан, гўзалликка риоя қилишга одатлантиришдан иборат. Эстетик тарбия давомида бола ҳаётдаги гўзалликни тушунади, гўзалликни муҳофаза қилишга, ўзи ҳам гўзаллик яратишга интилади.

Умар Хайём гўзаллик, унинг хосияти хусусида фикр юритиб, шундай дейди: «Гўзаллик барча тилларда васф этилади ва ҳар қандай ақлга хуш келади. Дунёда яхши нарсалар кўп, уларни кўриб баҳраманд бўлиш одамларни шод этади ва табиатларини покиза қилади, аммо ҳеч нарса гўзал юзни ўрнини босолмайди, чунки гўзал юз шундай қувонч бахш этадики, бошқа ҳеч қандай қувонч унга тенг кела олмайди. Айтадиларки, гўзал юз дунёда саодат сабабчисидир.»¹

Эстетик тарбия ўқувчиларда ахлоқий қиёфа, ижобий хулқ-атвор нормаларини таркиб топтириш-га, уларнинг ижодий қобилиятларини тараққий эттиришга таъсир қилади.

У. Хайём. Наврўзнома. Тошкент. 1990 й.

Бошланғич мактабда ашула, расм, мусиқа, ўқиц^ дарслари, шу билан бирга синфдан ва мактабдац ташқари ташкил этиладиган тадбирлар эстетик тар, бия воситаси ҳисобланади.

Савол ва топшириқлар

1. Тарбиянинг асосий вазифалари нимадан иборат?
2. Комил инсон деганда сиз қандай фазилатларга эга бўлгац инсонни тушунасиз?
3. Шарқона тарбиянинг манбаларини санаб беринг.
4. Шарқ ривоятларида учрайдиган яхши тарбия кўрган ин-Ж сонларнинг нишонасини айтиб беринг?
5. Хоз-ирги кунда таълим-тарбиянинг асосий аҳамияти ни-Ш мада?

Ш б о б. БОЛА ШАХСИНИНГ РИВОЖЛАНИ-1 ШИ, ТАРБИЯСИ ВА КАМОЛОТИ АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАР

Педагогика курсининг муҳим методологик му- аммоларидан бири бу шахс тарбияси ва унинг ри-Л вожланиши муаммоси ҳисобланади.

Ўсиб ва ривожланиб борувчи инсон тарбия объекти ҳисобланади. Бутун ҳаёти давомида инсон- нинг ривожланиш жараёни давом этаверади. *БуШ* жараёнда у турли ўзгаришларни, жисмоний, пси-хик, микдор ва сифат ўзгаришларни ўз бошидан кечириб боради. Инсонда бўладиган жисмоний ўзга'ришларга унинг бўйини ўсиши, вазнини оғирла-шиб бориши, суяк ва мушак системаларини, ички органлари ва асаб системасини ўзгариб бориши ки-ради. Психик ўзгаришлар эса, унинг ақлий риво-жига алоқадор бўлади ва инсонда шахснинг пси-хик сифатларини шаклланиб бориши, унда ҳаёт учун зарур бўлган социал сифатларни таркиб то-пиши ҳисобланади.

Одам боласининг ривожланиши бу муҳим жараён саналади. Маълумки, ҳаёти давомида инсон жисмоний ва психик томондан ўзгариб боради. Лекин болалик, ўсмирлик ва ўспиринлик даврида ривожланиш ниҳоятда кучли бўлади. Бола мана шу йилларда ҳам жисмоний, ҳам психик жиҳатдан ўсиши, ўзгариши туфайли шахс сифатида камолга етади, бунда берилаётган тарбия мақсадга мувофиқ таъсир этиши натижасида бола жамият аъзоси сифатида камол топиб, мураккаб ижтимоий муносабатлар системасида ўзига муносиб ўрин эгаллайди. Одамнинг муносабатлари доирасига кишилар билан алоқасигина эмас, балки табиатга, жамиятга ҳаётга бўлган муносабатлари ҳам киради. Мана шу хил кўпқиррали алоқалар ва муносабатлар заминида ҳар бир шахс ўз қобилияти ва қизиқишини, ўз билими ва укувини намоён қилади, ўз ишига, вазифасига, бурчига, халқига, Ватанига, ўз-ўзига бўлган муносабатларини ифодалайди. Табиийки, шахсдаги бу фазилатлар фақат тарбиянинг маҳсулидир.

Шахснинг камол топишида ва унинг хулқига ижтимоий ва биологик омилларнинг таъсир кучи ҳамиша бир хил бўлавермайди. Сабаби одамнинг хулқига, муносабатига ва алоқаларига ёши билими, ҳаётий тажрибаси, одатлари ва ниҳоят 'ва'т ҳам таъсир этади. Шахснинг фазилатларини туғш аниқлаш ва беҳато баҳолаш учун уни туғи м Го сабатлар доирасига, турли вазиятлар Гкузатиб куришди. М. Аниқлашдаги шахснинг ичим ТМЙ ачқил Дюмак Шахсни Ривожлантириш ва ифасини тўғри хал қишиш учун унинг хулқига таъсир этувчи омилларни, бу омилларнинг табиати ни, шахснинг хусусиятини яхши билмоқ керак

Педагогикада «Шахс» тушунчаси «Инсон» тушунчасидан фарқли ўлароқ у инсоннинг ижтимо-1 ий хусусиятларини англатади. Янги жамият бошқу одамлар билан муомалада бўлиши, муносабат ўрна-1 тиши натижасида шаклланиб борадиган сифатлар-1 ни билдиради. Инсоннинг психик хусусиятларини! ривожланиши (ақл, ирода, диққат, ҳаракат^ва х.к.),| ҳаётда ўз ўрнини топа олиши, унинг Ватани, халқ-] нинг равнақи йўлида оғишмай, эътиқод билан хиз-| мат қилиши, имонли бўлиши инсонни шахс дара-1 жасига кўтаради. Бундай сифатларни рўёбга чиқиши | тарбияга боғлиқ бўлади.

Боланинг камолотига, руҳиятига, феъл-атвори; шаклланишига қандай омиллар таъсир этади? Педа- гогика бола тарбиясига, унинг шаклланишига био- \ логик омил, ижтимоий омил ва тарбия таъсир эта-] ди, дейди. Бу муаммо педагогикада азаддан мунозарага сабаб бўлиб келаётган масала ҳисобланади.

Кўп асрлик ана шу мунозара заминида бир-би- _ рига қарама-қарши икки нуқтаи назар вужудга кел- ди. Улардан бир тоифаси одам боласининг шахс сифатида ривожланишида табиий биологик омил- лар ҳал қилувчи роль ўйнайди деб биладилар. Улар- нинг фикрича, бола она қорнидалик вақтида ав- лод-аждодлардан ўтган туғма хусусиятларгина ривожланади. Бу нуқтаи назар тарафдорлари тар- биянинг ролини чеклаб қўядилар. Бу нуқтаи назар фанда биологик йўналиш деб номланади. Уларнинг вакиллари Аристотель, Платонларнинг фикрлари- ча тақдир, толе ҳар кимнинг ҳаётидаги ўрнини, мавқеини аввалдан белгилаб берган.

XVI аср фалсафасида вужудга келган префор- мизм оқими намояндаларининг фикрича, одам бо- ласи она пуштидалигидаёқ бўлажак шахсига хос

баоча хусусиятларга эга бўлади, ривожланиш эса ана шу хусусиятларнинг миқдорий кўпайиб боришидан иборатдир. Преформистлар ҳам наслнинг шахс ривожланишидаги ролига фавқулодда юксак баҳо бериб, ижтимоий муҳит ва тарбиянинг ролини мутлақо инкор этадилар. Бу назариянинг яна бир йўналиши XX асрда кенг тарқалган бихевиоризм оқими бўлди.

Бихевиоризм оқимига америкалик педагог ва психолог Э. Торандайк асос солди. Унинг фикрича, шахснинг барча хусусиятлари, шу жумладан онг ва ақлий қобилият ҳам наслдан-наслга ўтади. Бу билан Э. Торандайк тарбиянинг шахс ривожланишига таъсирини инкор этади, уни шахснинг хусусиятларига таъсир этишдан ожиз деб билади.

Худди шундай нуқтаи назарни яна бир америкалик прогматик педагог Д. Дьюи ва А. Комбослар ёқлаб чиқадиладар. Улар тарбиянинг шахсга бўладиган актив таъсирини инкор этиб, ривожланишни фақат миқдорий ўзгаришдан иборат деб кўрсатадилар. Одам қандай сифатлар билан туғилган бўлса, тарбия жараёнида билим олиш, кўникма ва малака ҳосил этиши натижасида шу сифат ва хусусиятлар ривожланиб боради деган фикрни илгари сурадилар. Аммо психология ва педагогика фанларининг кейинги йиллардаги инсон тарбиясига, камолотига оид илмий маълумотлари одам боласининг шахс сифатида ривожланиб, тараққий этиб боришига, камолотга етувига мураккаб жараён деб ҳисоблашга имкон беради. Унинг шахс бўлиб камолга етишида насл (биологик омил), ижтимоий муҳит ҳам, мақсадга мувофиқ амалга ошириладиган тарбия алоҳида роль ўйнайди. Бу илмий маълумотлар шахс «и табиатнинг бир бўлаги деб қарашга имкон яра-

тади. Шунга кўра, унда табиий куч ва имконият-З лар бор, улар шахснинг ривожланиши учун маълум аҳамиятга эга эканлигини кўрсатадилар. Б^3 инсондаги лаёқат куртаклари бўлиб, унинг ривож-1 ланиши учун тарбия керак деб таъкидланади.

Ўрта Осиё мутафаккирларидан Форобий, Абу Али ибн Синолар ҳам инсон тарбиясига таъсир! этадиган омиллар аҳамиятига эътибор бериб кел-1 ганлар. Форобий инсон камолотида таълим-тарбия-; нинг муҳимлигини таъкидлаб: «Муносиб инсон»| бўлиш учун одамда икки имконият: таълим ва тар-1 бия олиш имконияти бор. Таълим олиш орқали] назарий камолотга эришилади, тарбия эса, бу ки-] шилар билан мулоқотда ахлоқий кадр-қимматни ва амалий фаолиятни яратишга олиб борадиган: йўлдир»... дейди.

Абу Али ибн Сино этика ва ахлоқий тарбия ма- салаларини фалсафий-педагогик асосда ёритиб бе- ришга ҳаракат этади. У айниқса оила тарбиясида ота-онанинг ўрнига алоҳида тўхталиб: «Бола туғил- гач, аввало, ота унга яхши ном қўйиши, сўнгра эса уни яхшилаб тарбия қилиши керак... Агар оилада тарбиянинг яхши усулларидан фойдаланилса оила бахтли бўлади» деган фикрни илгари суради.

Шундай экан, инсон камолотига таъсир этади- ган омилларнинг бирортасини ҳам инкор этмаган ҳолда уларни алоҳида-алоҳида кўриб чиқайлик.

ШАХС РИВОЖЛАНИШИГА ТАЪСИР ЭТУВЧИ ОМИЛЛАР

Бола шахсининг ривожланишига ирсият, муҳит ва тарбия каби омиллар таъсир этади. Бола шахси- нинг ривожланишига наслнинг таъсири деганда

ота-оналарга ўхшашликни ифодаловчи биологик белгиларни такрорланишини тушунмоқ керак. Ҳар бир бола ота-онасидан мерос шаклида баъзи биологик сифатларга (тананинг тузилиши, сочининг, кўзининг, терисининг ранги, бўйи басти ва бошқалар) эга бўлган ҳолда дунёга келади. Булар жисмоний хусусиятлардир. Олий нерв фаолиятининг хусусиятлари ҳам туғма ўтади. Бу физиологик хусусият ҳисобланади.

Академик И. П. Павловнинг таълимотига кўра, бола бир қатор туғма хусусият ва инстинктларга эга ҳолда туғилади ва булар шартсиз рефлекслар группасини ташкил этади. Булар орасида ошқозон рефлекси (сўлак ажратиш), муҳофаза рефлекси (исикдан қўлни тортиш, ёруғдан кўзини қисиш, кабилар алоҳида аҳамият касб этади. Аммо бу хусусиятлар инсонга ҳам, ҳайвонга ҳам тааллуқлидир. Айни вақтда инсонларга хос бўлган хусусиятлар ҳам ирсият йўли билан ўтади. Масалан, танани вертикал ҳолдаги ҳаракати, тафаккур ва нутқ ривожланиши, меҳнат қилиш қобилияти — булар туғма имкониятлар бўлиб, уларнинг ривожланиши учун инсон боласи одамлар орасида яшаб, улар билан алоқа қилиши даркор. Бу психик имкониятларнинг чиндан ҳам ривожланмоғи, рўёбга чиқмоғи учун бола фақат ўсибгина қолмай, балки шу ўсиш жараёнида инсонлар орасида яшамоғи, улғаймоғи ва ижтимоий ҳаётда иштирок этмоғи керак. Чунки инсон биологик мавжудот сифатида эмас, балки ижтимоий мавжудот сифатида ривожланади ва камолга етади. Бола нутқни эгаллаши учун нутқ шароитида, меҳнат қилиш учун меҳнат шароитида, ақлий гаракқий этмоғи учун ақлий фаолият шароитида яшамоғи керак. Ана ўшанда боланинг нимага, қан-

дай соҳага лаёқати борлиги намоён бўлади. Физиб! логия ва психология фанининг кўрсатишича инсон! боласи тайёр қобилият билан эмас, балки бир_{0.3} хил қобилиятни рўёбга чиқиши ва ривожланиш₁га таъсир этадиган потенциал имкониятлар, яънУ шахс хусусиятини ифодаладиган лаёқат билан туғилади. Туғма лаёқат ўз ҳолича ривожлана олмай-1ди, гўё у «мудрок»ҳолатда бўлиб, унинг уйғониш₁! —ривожланиши учун қулай муҳит керак.

Агар бола ўз лаёқатига мос шароитда ўсиб, зарур фаолият билан шуғулланса, лаёқат эрта кўри-1ниб, ривожланиши, аксинча бу бўлмаса йўқ бўлиа кетиши мумкин. Шунинг учун педагогика лаёқат-1нинг намоён бўлиши ва қобилият сифатида ривож-1ланиши тўла-тўкис ҳаёт шароитига ва тарбиягя боғлиқ деб билади.

ИНСОН КАМОЛОТИ ВА УНИНГ ШАХСИНИ РИВОЖЛАНИШИДА МУҲИТНИНГ РОЛИ

Инсон камолотига таъсир этадиган омиллардан бири муҳит деганда кишига стихияли таъсир эта-1диган ташқи воқеалар комплекси тушунилади. Бунга табиий муҳит, ижтимоий муҳит, оила муҳити (микромуҳит) киради.

Табиий (географик) муҳит (икдим, табиий шароити ва бойлиги) сўзсиз инсоннинг ҳаёт тарзига, характериға ва меҳнат фаолиятига таъсир этади. Масалан: тропик минтақада ҳаёт кечираётган инсонларнинг ҳаёт тарзи узок шимолдаги инсонлар ҳаёт тарзидан фарқланади, бу уларнинг ҳаёт тарзига ва уларнинг ривожланишига таъсир этадиган қатор омиллар билан исботланади.

Шу билан бирга инсон камолотида микромуҳит —оила шароити ҳам катта таъсир кучига эга. Чунки бола кўз очиб ота-онасини, қариндош-уруғини

» и унинг интенсив жисмоний ва психологик пивожланадиган даври оила таъсирида шакллана-Халқимизда «Қуш уясида қўрганини қилади» деган нақл бекорга айтилмаган. Оиланинг ҳаёт тар-зи ундаги бола тарбиясига ижобий таъсир этади-ган тарбиявий муҳит унинг камолатида муҳим аҳамият касб этади.

Бола камолатида ижтимоий муҳит муҳимдир. Чунки бу ерда ишлаб чиқариш муносабатлари ва -уларни тартибга солиб турадиган ижтимоий қонун-қоидалар кишига алоҳида таъсир қилади. Ижтимоий алоқасиз, одамлар билан алоқа қилмасдан одам инсон бўла олмайди. Бу хил муносабат натижасида одам боласи ҳаётга ва меҳнатга тайёрланади, керакли тажриба ва билимларни эгаллайди.

Инсон камолатига-ижтимоий муҳитнинг таъсири турли тарихий даврда (формацияларда) турлича бўлади, турли социал гуруҳларга ҳам турлича таъсир этади. Шундай экан, ҳозирги замон педагогика фани муҳитга, унинг инсон ривожланишидаги таъсирининг ролига алоҳида эътибор беради. Муҳит тушунчасига кирадиган ижтимоий ҳаёт воқеаларининг шахсга таъсири ғоят муҳим эканлигини кўрсатади ва ижтимоий муҳит абадий эмас, ўзгарувчан деб қарайди. Шунинг учун муҳит инсон тақдирини белгилаб берадиган омил деб ҳисобланмайди, Аммо унинг таъсирини рад этмайди, ҳам.

ИНСОННИНГ КАМОЛ ТОПИШИДА ТАРБИЯНИНГ РОЛИ

Тарбия муҳит каби инсон камолатига таъсир этувчи ташқи омиллардан ҳисобланади. Унинг фарқли томони ва хусусияти шундаки, тарбия аниқ мақсадни кўзлаб, системали равишда, инсонда ижтимоий фазилатларни таркиб топтириш йўлида

3-11

тарбиячининг раҳбарлигида амалга ошириб борд-
лади.

Аммо тарбия таъсирининг кучи ва унинг нати-
жаси ирсият ва муҳит каби омилларнинг ҳамкор-
лиги билан белгиланади.

Инсон камолати ирсият йўли билан орттирил-
ган ва табиий лаёқатлар билан белгиланиб қолмай
балки, бутун ҳаёти даврида уни қуршаб олган во-
қелик таъсирида орттирган хусусият ва сифатлар;
билан ҳам белгиланади.

Шубҳасиз тарбия одамниинг кўзи, сочи, териси-
нинг рангига, унинг бадани тузилишига таъсир эта
олмайди. Лекин шу билан бирга тарбия жисмоний!
тараққиётга таъсир этиши мумкин. Чунки махсус!
ташқил этилган жисмоний машқлар орқали бола-
нинг саломатлиги мустаҳкамланади ва чиниқтири-
лади. Маълумки, инсоннинг табиий қобилияти фа-
қат тарбия орқали, уни маълум бир фаолият турига|
жалб қилиш орқали ривожланиши мумкин.

Маълумки, бола лаёқатини ривожлантириш уни^ч
қобилиятга айлантириш ва ҳаётга мос ҳолда ўсти-
риш учун меҳнатсеварлик ва ишчанлик керак. Меҳ-
натсеварлик ва муттасил ўтириб ишлаш каби фа-
зилатлар фақат тарбия натижасида орттириладиган
фазилатлардир. Гарчанд инсон камолатига таъсир
этадиган омиллар бир қанча бўлса ҳам лекин, мах-
сус тарбия муассасаларида тарбиячининг раҳбар-
лигида амалга ошириладиган тарбия жараёни етак-
чи ҳисобланади. Чунки, биринчидан, тарбия[^]
таъсирида муҳит таъсири бера олмаган фазилатлар
ўзлаштирилади ва нарсалар ўрганилади, яъни бй-
лим, маълумот эгалланади, меҳнат ва техник фао-
лият билан боғлиқ кўникмалар, малакалар ҳам мах-
сус уюштирилган тарбия орқали ҳосил бўлади.

Иккинчидан, тарбия туфайли туғма камчиликларни ҳам ўзгартириб шахсни камолга етказиш мумкин Масалан, кўрлар, гунглар ҳам уқитилиб, соғлом кишилар қатори ҳаётга тайёрланади. Учинчидан тарбия ёрдамида муҳитнинг салбий таъсирини ҳам йўқотиш ёки бартараф қилиш мумкин.

Тўртинчидан, тарбия доимо келажакка қаратилган мақсадни белгилайди. Шу туфайли, у шахснинг камолга етишини тезлаштирувчи роль ўйнайди. Инсонни камол топишида мактабнинг аҳамияти катта. Болалар мактабга қадам қўяр экан, улар ўқув меҳнати билан банд бўладилар. Болалар мактабда фан асосларни эгаллаб олиши билан бирга уларда секин-аста илмий дунёқараш шаклланиб боради. Ўқитувчи-тарбиячиларнинг раҳбарлигида инсонга хос бўлган юксак фазилятларни эгаллайдилар. Режа асосида тарбиявий ишларни ташкил этиб, болани тарбиялашда оилага ҳар вақт ёрдам кўрсатади. Тарбиячи ўз тарбияланувчисининг оила шароитидан хабардор бўлиши, педагогик маслаҳатларга, ёрдамга муҳтож бўлган оилаларга ёрдам бериши муҳим. Тарбиячи учун бола бўш вақтини кимлар билан ва нималар билан машғул бўлиб ўтказаетгани аҳамиятсиз эмас. Чунки ўз ҳолига ташлаб қўйилган бола кўчанинг салбий таъсирига берилиб кетиши мумкин.

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, инсон фақат фаолиятда ривожланади, фаолиятдан ташқари. Да ривожланиш йўқ. Бола жуда ёшлигидан бошлаб катталар ёрдамида ташқи муҳит билан турли хил алоқада бўлади. Мактаб ёшида бу алоқалар ўқиш ва ^{III}У билан боғлиқ бўлган бошқа фаолият билан боғланади ва булар ривожланиш учун манба саналади.

Недагогик жиҳатдан тўғри уюштирилган ҳар қандай фаолият шахснинг ақлий ва иродавий ривож-

ланишига таъсир этади. Демак, бола улғая бор^{Gal}1 сари унинг фаолняти ҳам шакли ва мазмуни *бмцЛ* ўзгариб бораверар экан.

Масалан, боғча ёшида болаларнинг асосий <ш олият тури ўйин бўлса, мактаб ўқувчиси учун ўқит] меҳнат қилиш асосий фаолият бўлиб қолади. де.' мак, бола ҳаётида фаолият турларининг ўзаро муЛ носабати ҳам ўзгаради ва бунинг таъсири остида! бола камолати ҳам янги, юқорироқ босқичга кўта! рилади.

Умуман, педагогик жиҳатдан тўғри уюштирвди ган ҳар қандай фаолият бола шахсининг ақлий, ах! лоқий, эстетик, жисмоний ва иродавий ривожла! нишига ижобий таъсир этади. Раҳбарлик қилинмагам фаолият эса бирёқлама ёки салбий таъсир этишга мумкин.

Шундай қилиб, инсон тараққиётининг илмий- концепцияси инсон камолатига таъсир этадигам омилларни таҳлил этиб, инсой камолати ва унинг! шахсини шакллантиришни ягона ва бир бутун нарса] эканлигини таъкидлайди. Бу жараёнда инсоннинг! ўз фаоллигига катта ўрин берилади. У ўз фаоллигш билан ўз шахсини шакллантира олади. Тарбиячи| томонидан қўйиладиган мақсад аниқ бўлса ва бу; мақсадга эришиш учун одам астойдил ҳаракат қилса, кутилган натижага эришилади.

Савол ва топшириқлар.

1. Шахс камолотига қандай омиллар таъсир этар экан?
2. Одамнинг инсоний фазилатларини айтиб, таърифлаб беринг.
3. Ижтимоий муҳит ва унинг инсон камолотига таъсирини очиб беринг.
4. Тарбиянинг инсон камолотидаги ўрни нимадан иборат-
5. Шахс камолотида оила тарбиясининг аҳамияти қандай-

IV боб ЎҚИТУВЧИ ВА УНИНГ ЖАМИЯТДА ТУТГАН ЎРНИ

Ҳозирги замон педагогика фани олдида турган муҳим муаммолардан бири - ўқитувчи ва педагогик меҳнат шаройти муаммоси ҳисобланади. Чунки, ўқитувчида барча педагогик ғоялар мужассамланган бўлиб, унинг фаолияти орқали бу педагогик ғоялар амалга оширилади ва ҳаётга татбиқ этилади.

Ўқитувчининг кўпқиррали ва мураккаб фаолият заминиди ёш авлодни одобли, эътиборли қилиб тарбиялаш, уларни илмий билимлар билан қуроллантириш каби муҳим вазифалар ётади. Буларни амалга ошириш эса ўқитувчининг хилма-хил фаолиятига боғлиқ: болаларни ўқитиш, мактабдан ва синфдан ташқари тарбиявий ишларни ташкил эта билиш ва ўтказиш, ота-оналар ўртасида педагогик тарғибот ишларини олиб бориш ва ҳоказо. Буларнинг ҳаммаси ўқитувчидан чуқур билимларга эга бўлишни, ўз соҳасини, болаларни севишни талаб этади.

Республикамиз мустақиллиги эълон қилинган сана 1991 йил 31 август халқими-з ҳаётида улугвор воқеалардан ҳисобланади. Энди халқимиз ўзининг бой тарихи, маданияти, урф-одатларини ўрганиш, тарғиб қилиш, ўзлигини таниш имкониятига эга бўлди. Бу воқеадан сўнг кўп сонли ўқитувчилар Жамоалари олдида Ватан равнақи учун ҳормай-тол-май хизмат қила оладиган, буюк Ватан йўлида ўз оқинини ҳам аямайдиган ёшларни тарбиялаш вазифаси кўндаланг қўйилади. Бу вазифа олий таълим концепциясида алоҳида таъкидланади. Ўзбекистон Республикаси олий таълим концепциясида ўқитувчи-ларнинг олдида турган вазифалар куйидаги-

ча белгиланади: «Мутахассис малакаси — чуқур у[^] мий билим, кенг дунёқараш ва касб тайёргарлиги компьютер бўйича саводхонлиги, ўз билимини тез! лик билан янгилаш ва тўлдира олиш қобилият» сингари омиллардан ташкил топади... Шулар қат^o. рида уни интизоми, масъулият, зиёлилик, ўз ишц. га, мамлакати мустақиллигига, ватан ва жаҳон тя раққиёти йўлида эзгулик ва адолатга садоқ[^] туйғуларини ҳам тарбиялаш зарур».

Бу вазифа ва талаблар бошланғич синф ўқитувчи- сида айниқса тўла мужассамланган бўлиши лозим, Зеро, мактабга илк бор қадам қўйган бола дунёнинг,[^] ҳаётнинг қонун ва қоидаларини, сир-асрорларга^o ўқитувчидан ўрганади. Ўқитувчи эса болага ўз бил- ганини ўргатади. Агар болани чуқур билимли, эъти| қодли, маданиятли қилиб тарбияламоқчи бўлсак?] шу фазилатлар ўқитувчида мужассамланган бўлмоғй зарур. Шундай экан, ўқитувчи, умуман бошланғи[^] синф ўқитувчиси қандай фазилатларга эга бўлишя керак? деган савол туғилади. Бу саволга жавоб бе-1 ришдан олдин ўқитувчининг Ҳозирги кунда жами[^] ятимизда тутган ўрни ҳақида фикр юритсак.

Маълумки, Ўзбекистон Республикаси Президен- ти фармониға биноан октябр ойининг биринчн якшанбаси халқ таълими ходимлари куни деб эълоға қилинди. Бу воқеа давлатимизда ўқитувчиларнинг жамиятда тутган ўрни нақадар юксак эканлигидай] далолат беради. Илғор ўқитувчиларимизга юкса! унвонлар, давлат мукофотлари берилиши уларг! масъул вазифалар ҳам юкламоқда. Айниқса, Ре^o > публикамиз мустақилликка эришгандан кейиш ўқитувчининг жамиятдаги роли ва масъулияти ор1 тиб бормоқда.

Кейинги даврларда педагог ходимларнинг маиший шароитини яхшилаш борасида қатор ҳужжатлар қабул қилинди. Имтиёзлар берилди, уларнинг иш ҳақи оширилди, барча турдаги мактаб, ҳунар техника билим юртлари, олий ва ўрта махсус уқув юртлари педагог ходимлари билан меҳнат шартномаси тузиш системасига ўтилди.

Ўзбекистон Республикаси олий таълим концепциясида мутахассис вазифалари қуйидагича белгиланган: ... «мутахассис ўз фаолияти, соҳасидан қатъи назар, ижодий жамоаларда ишлай олиш қобилиятига, менежмент ва маркетинг соҳаларида тайёргарликка эга бўлиши, янги технологияларни жорий этишнинг хўжалик, ижтимоий ва маданий жиҳатларини аниқ тасаввур қила олиши керак». Ушбу фикрлар ўқитувчиларга ҳам бевосита тааллуқли. Чунки жамиятимизда содир бўлаётган туб ўзгаришлар, бозор муносабатларига кириб боришимиз ўқитувчидан на фақат касбий билимларни, балки иқтисодий, юридик, техникавий билимлардан ҳам хабардор бўлишни тақозо қилмоқда. Бу ўринда бошланғич синф ўқитувчиси хусусида алоҳида тўхталмоқ зарур.

ЎҚИТУВЧИНИНГ ШАХСИГА ҚЎЙИЛГАН КАСБИЙ ТАЛАБЛАР

Ҳозирги замон ўқитувчисининг асосий фазилатларидан бири ўз касбига садоқатлилиги, ғоявий эътиқодлилиги, ўз касбини севиши, бу касбга булган чексиз садоқат ўқитувчини бошқа касб эгаларидан ажратиб туради. Чунки мактабда таълим-тарбия ишининг юқори савияда олиб борилиши бовди ^{УҚИТУВЧИГА} унинг касбий ^{ТАЛ} тайёргарлигига

Ўқитувчи шахсига қўйиладиган муҳим талабдаЯ дан бири шуки, у ўди ўқитаётган предметлари кур билиши, унинг методикасини ўзлаштири ган бўлиши зарур. Предметни ва унинг назарго чукур билиши, уни қизиқарли этиб ўқувчиларга ет. каза олиши болаларни шу предметга бўлган қизиқи.] шини оширади. Ўқитувчи обрўсини кўтаради. Ўқуд чилар ўқитувчи билимининг бу билимларни болалаяД етказа олиш имкониятларини кадрлабгина қолмаш балки унинг шу предметга бўлган қизиқишини унинг фидойилигини ҳам тақдйрлашади.

Ўқитувчининг юксак маданияти, унинг терЛ билим доираси (айниқса, Ўзбекистон мустақиллиш ка эришгандан сўнг халқимизни ўз тарихини, ма-1 даниятини, урф-одатини ўрганишга, билишг! бўлган қизиқиши ортиб бораётган даврда) таълим! тарбия ишларини муваффақиятли кечишига ёрдам беради. Ҳозирги замон ўқитувчиси ва айнақса, бош| ланғич синф ўқитувчиси миллий кадриятларимиз4 ни билибгина қолмай, уни кенг ота-оналар жамо| атчилиги ичида, синфда оташин тарғиботчиси ҳам бўлйши керак.

Ўқитувчи касбига хос б} "лган муҳим фазилатлая дан, талаблардан бири — болаларни севиш, улар-1 нинг ҳаёти билан қизиқиш, ҳар бир шахсни ҳур'1 мат қилишдан иборатдир. Болани севган, бутун куЧ ва билимини болаларни келажага* буюк ВатаШч содиқ фуқаро қилиб тарбиялаида сафарбар қил\$ оладиган одамгина ҳақиқшИ^қитувчи бўла олаяйЗ Болага бефарқ, унинг кел^аги билан қизиқмай^ диган, ўқитувчилик кафйга лоқайд одам ҳақиК^Ч ўқитувчи бўла олмаШш.

«Бошланғич таъдйм концепцияси»да бошлангин синф ўкиту^вчисИ қиёфаси таърифланади: «... ^

„УХИМИ болаларда ўқиш, ўрганишга чинакам хГас иштиёқ уйғотувчи, эътиқод ҳосил қилувчи " о 'сифатида алоҳ.ида ўрин тутди» ... ва яна шу концепциядан бошлангич синф ўқитувчиси **фазила**Гарига кўшимча келтирилади. Уқитувчи: «... Узбекистон - келажаги буюк давлат эканига ишонадиган миллий ифтихорли (бўлиши);

- болаларни халқ педагогикаси дурдоналари ҳамда миллий кадриятларимиз асосида тарбия қила олиши;

— нутқи рафон, халқ тили бойлиги, ифода усули ва тасвир воситаларини адабий тил услуби ва меъёрхгаи тўла эгаллаган бўлиши» зарур.

Ўқитувчилик касбига хос бўлган бундай фазилатларни ундаги педагогик одоб шакллантиради. Педагогик одоб бу ўқитувчининг юкеак касбий фазилатидир. У ўқитувчининг саботли бўлишга, ўз хиссиётини идора қила олишга, болаларга педагогик таъсир ўтказиш восита ва меъёрларини белгилаш, аниқлашда ёрдам берадиган фазилат ҳисобланади. Юксак педагогик одобга эга бўлган ўқитувчигина синфда мўътадил психологик иқлим ўрната олади, болалар қалбига тез йўл топа олади.

Ўз хизмати хусусиятига кўра ўқитувчи ташкилотчилик фазилатига ҳам эга бўлмоғи лозим. Бунинг учун ўқитувчи ташаббускорлик ва ташкилотчилик қобилиятига эга бўлиб, ҳар доим тетик, ғайратли, ўз кучи ва имкониятига ишонган бўлмоғи зарур. Ташаббускор ва ғайратли ўқитувчи болаларни ўз орқасидан эргаштира олади, ўқувчилар унга эргашади.

Ўқитувчилик касби жуда катта руҳий ва жисмоний куч талаб этади, шунинг **учун** ўқитувчининг саломатлигига ҳам маълум талаблар қўйилади.

Ўқитувчининг овоз пайчалари ривожланган, кўрщ-; қобилияти яхши бўлиши керак, узоқ вақт тикқЛ тура олиш, кўп юриш, эпчил ҳаракат қилиш кабЗ' фазилатларга (айниқса бошланғич синф ўқитувчиЗлари) эга бўлмоғи шарт. Чунки, кичик мактаб ўқувчилари ўз хусусиятларига кўра тиниб-тинчимайдц! ган, ўта қизиқувчан, серҳаракат бўладилар. Бу шароитда ўқитувчи ҳам шу даражада бўлмоғи лозим.

Ўқитувчи шахсига қўйиладиган умумий талаблар билан бошланғич синф ўқитувчиси касбининя ўзига хослиги айрим специфик талабларни келти-1риб чиқарадих/Чунончи, бошланғич синф ўқитув-1чиси анатомия, физиология, мактаб гигиенаси фанларидан хабардор бўлмоғи, ўқувчилар фаолия-1тини шу фанлар тавсияси асосида ташкил этишя лозим; (синфлари гигиеник талабга жавоб бериши! ўқувчилар режими, уларни ақлий ва жисмоний] ривожланишини кузатиш ва тўғри йўналтириш);] ўқитувчи ўз нутқини идора қилиши; адабий нутга нормаларига риоя қилиши, овознинг баланд-паст-1лигига аҳамият бериши (ортиқча қаттиқ (баланя овоз билан) гапириш ҳам, секин гапириш ҳам бо-|лаларни чарчатиб қўяди); нутқнинг жонли, ифси дали бўлишига эътибор бериши; болаларни чарча-1тиб қўймаслик мақсадида дарсда иш турларини: тез-тез ўзгартира олиши; ота-оналар ўртасида *пт* дагогик билимларни тарғиб қилиши, улар биланН-яқиндан алоқа ўрната олиши (бу фаолият турй' бошланғич синф ўқувчиларининг хулқ-атворинй, майилларини, жисмоний ҳолатини ўрганишга ёр-дам беради) ва уларга тарбиявий таъсир ўтказишгэ ёрдамлашиши керак.-/Ниҳоят, у ўз устида тинмай ишламоғи лозим. Айниқса, кадриятларимизни ўрга-

„ишга узлигимизни танишимизга, қадимии ма-
^нбиятимизни билишга эҳтиёж катта булмоқда,
зеро БУ нарсаларни билмай туриб мустақиллиги-
мизни мустаҳкамлаб, буюк давлат куриб булмаиди.
Шувдай экан, бошланғич синфдан бошлаб бола-
лар шарқона тарбия таъсирига олинмоғи, уз қад-
риятини билмоғи лозим. Бу ўқитувчидан шу соҳада
чуқур билимли бўлишини талаб этади.

Ўқитувчининг касбий шаклланиш жараёни

Ўқитувчининг касбий шаклланиш жараёни инс-
титут даргоҳида таълим олиш жараёнидан бошла-
нади. Педагогика институтларининг ўқув-режа ва
фанлар бўйича ддстурларида бўлажак ўқитувчиларга
шу касбнинг сиру асрорларини ўргатиш, илмий
билимлар бериш, бошланғич синф ўқитувчисига
касби ҳақида маълумот ва кўникма бериш назарда
тутилади.

Таълим жараёнида фанлар бўйича амалга оши-
риладиган семинар, амалий ва лаборатория маш-
ғулотлари иазарий билимларни мустаҳкамлашгаги-
на эмас, балки уларни амалий иш жараёнида
қўллашга имкон ҳам беради. Бундай машғулотлар
танлаган касби тўғри эканига ишонч ҳиссини уй-
ғотади.

Кўпгина талабалар I курсдан бошлаб педагоги-
ка ва психология фани бўйича илмий-тадқиқот
ишларига жалб этилади. Илмий жамият аъзолари
бўлишади, шу жамият хэрқали семинар ва конфе-
Ренцияларга маърузалар билан қатнашадилар. Шу
билан бирга талабалар факультет ва институтнинг
касбий йўналишга эга бўлган жамоа ишларида
иштирок этадилар. Талабалар билан олиб борила-
Диган бундай тадбирларнинг муҳим аҳамияти шун-

дан иборатки, бу тадбирлар топширилган ишга жиддий ёндошиш ҳиссини тарбиялайди, институт, ни тугатгандан кейин йўлланма билан қаерга юбД са шу жойда ишлашга амалий ва психологик таш ёрғарлигини таъминлайди.

Бўлажак ўқитувчининг касбий шаклланиб бори-1 шида I курсдан бошлаб амалга ошириладиган уМ луксиз педагогик амалиёт алоҳида аҳамиятга эга. Бу амалиёт 1, 2 курсларда амалга оширилади. Унинг' асосий мақсади ўқишнинг биринчи йилидан боця лабоқ талабаларни мактабга ўргатиш, ўқитувчилии касбидан хабардор қилиб брришдир, қолаверса! узлуксиз амалиёт касб танлашга йўллаш вазифасиЯ ни ҳам ўтайди.^Лэундай амалиётлар биринчи курсЯ нинг ўзидаёқ, танлаган касбим тўғрими? Шу касбШ ни эгаллашга менда имконият ва хоҳиш бор эканми? деган саволга жавоб қайтариш имкония-1 тини беради. Бундай амалиёт давомида талабалар \ мактаб ва синф жиҳози, синф ўқитувчисининг шш режими, план-конспекти, ўқувчилар таркиби,! уларнинг уй шароитлари* дарслик ва ўқув курол-1 лари билан таъминланганлиги кабилар билан та-| нишадилар. Ўқитувчининг дарсларини кузатадилар, синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий тадбир-ларда ўқитувчига ёрдам берадилар, мактабда куни узайтирилган гуруҳлари бўлса шу гуруҳ тарбиячи-лари иши билан танишиб борадилар. Ота-оналар мажлисларини тайёрлашда ва ўтказишда ўқитувчига ёрдам беришади. Хулоса қилиб айтганда, узлуксиз педагогик амалиёт талабаларни ўқув-педагогик ама-лиётга тайёрлаб боради.

Ўқитувчининг касбий шаклланиш жараёнида мактаб раҳбарияти ва жамоатчилиги катта роль ўйнайди. Ёш ўқитувчиларга тажрибали ўқитувчй-

ани бириктириб қўйиш, уларнинг дарсларини қўйиш, метод бирлашма ишларига жалб этиш мактаб раҳбариятининг вазифасидир,- Мактабда ўқитувчининг ўз устида ишлашига илмий-назарий II методик билимларини тинмай ошириб боришга катта аҳамият берилади. Уқитувчи секин-аста ўз касбини ўзлаштириб бориш-билан бирга ота-оналар ўртасида педагогик билимларни тарғиб этади. /Уқитувчилик касбига кириш ва педагогик маҳоратни эгаллаш жараёни, уни мактаб ўқитувчилар жамоасига киритиб, унда ўз ўрнини топиб кета олишига боғлиқ. Дамоанинг ёрдамидан юз ўгирмаслик, қийинчиликларга дуч келганда руҳан тушмай, ўз хатоларини кўра билиш ва уни йўқотиш учун ҳаракат қилиш уни ўқитувчи бўлиб шаклланишидан дарак беради.

Шу билан бирга ўз-ўзини тарбиялаб боришга, ўз устида тинмай ишлашга ҳаракат этиш касбий фазилатларнинг ажралмас қисми ҳисобланади.

«Ўзбекистон Республикаси давлат таълими муассасалари педагог кадрларнинг аттестацияси тўғрисида» Низом ишлаб чиқилди ва бу низом 1993 йил 12 августда Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан тасдиқланди, Аттестация ўқитувчилар, тарбиячилар ва бошқа педагог ходимларга меҳнатларининг пировард натижасига кўра иш ҳақи олиш имконини, агар педагог таълим ва тарбия жараёнида яхши ишласа, унинг меҳнати эътибордан четда қолмаслигига кафолат беради.

Саволлар

1. Уқитувчи шахсига қўйилган талабларнинг ортиб бориши билан боғлиқ?

2. Асосий лаёқатлилик деганда сиз нимани тушунасиз?

3. Уқитувчининг асосий сифатларини санаб беринг?

Ҳоҷат. ЎЗБЕКИСТОНДА ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ТИЗИМИ

ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ТИЗИМИ ҲАҚИДА ТУШУНЧА ВА
УНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ТАМОЙИЛЛАРИ

Халқ таълими тизими деганда аниқ мақсадни кўзлаб мамлакат ёшларига таълим-тарбия берадиган муассасалар тушунилади.

Ҳар бир мамлакат халқ таълими тизимининг *III* раққиёти шу мамлакатда ишлаб чиқариш кучларини, ишлаб чиқариш муносабатларининг ривожига ва жамият тараққиётига таъсир этадиган ижтимо-1 ий, иқтисодий масалаларга ва миллий хусусиятга? боғлиқ бўлади.

Мамлакатимиз истиқлолга эришганидак кейин халқ маорифини ривожлантириш масалаларигаД етук мутахассис кадрлар тайёрлашга катта эътибор берилмоқда. Бунга ҳукуватимиз томонидан қабул қилинган қатор қонунларни мисол тариқасида келтириш мумкин.

Ўзбекистон Конституцияси ва Ҳукуват қарорларига асосланган ҳолда ҳозирги вақтда халқ таълимининг қуйидаги тамойиллари[^]қарор топди⁻| Ўзбекистон фуқароларининг миллатидан, динидан, жинсидан, ижтимоий аҳволдан қатъи назар таълим олишга тенгҳуқуқлилиги тамойили. Бу тамойил Халқ маорифининг демократик руҳидан дараҷ беради.

Ҳамма мактаб ёшидаги ёшлар учун билим олий мажбурий эканлиги тамойили. Бу тамойил ёшлар[^] мизни маълумотли бўлиши, замон талабига жавоб[^] берадиган илмий билимларни эгаллаши, ҳаётда Я ўрнини топа олишлари ҳақида Давлатимиз ғамхўр[^] лигидан дарак беради. 46

Баоча таълим муассасалари давлат ва ижтимоии
аъсуиятга эга эканлиги тамойили. Бу Узбекистон-
ги барча таълим-тарбия муассасалари давлат их-
тиёрида эканлигини, бу ташкилотларни давлат
маблағ билан таъминлашини назарда тутди. Таъ-
лим-тарбия муассасаларининг фаолияти давлат то-
монидан бошқарилиб борилади. Шу каби тадбир-
лар давлатни халқ таълими хусусидаги сиёсатини
амалга ошириш, ўқув-режа ва дастурларини ягона
бўлишини таъминлаш имкониятини беради.

Қайси тилда ўқитиш ота-оналарнинг истагига
боғлиқлиги тамойили. Ўз фарзандини қайси тилда
ўқитиш эркинлиги давлатимизнинг байналмилал-
лик, инсонпарварлик сиёсатининг ёрқин намуна-
сидир. Ўзбекистонда яшаётган ҳар бир миллат
аъзоси хоҳлаган тилда болаларини ўқитиш ҳуқуқига
эга. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг
4-моддасида Республикада давлат тили ўзбек тили
деб белгиланган. Лекин шунга қарамай, Республи-
ка ҳудудида яшаётган бошқа халқларга ҳурмат би-
лан қараш, шу тилларни ривожланишига шарт-ша-
роит яратиб бериш кўзда тутилган. Бунинг ёрқин
мисоли бўлиб, Ўзбекистон мактабларида ўқув етти
тилда олиб борилаётганлигини келтириш мумкин.

Таълимнинг бепуллик тамойили. Конституцияда
Республикаимизнинг ҳар бир фуқаросининг бепул
таълим олиш ҳуқуқи, таълимнинг давлат назора-
тида эканлиги кафолатланган. Таълимнинг ҳамма
гурӯҳлари бепул бўлиши мамлакатимизда яна бошқа
гатор молиявий чоралар билан қўллаб-қувватланиб
нмоқда. Масалан: айрим кам таъминланган
ларнинг давлатнинг ўзи таъминлаши, талаба-
стипендия билан таъминланиши ва уларга

Таълим олиб бориладиган тил	мактаблар нинг сони		ўқувчи- лар сони	ўқувчилар умум сони нисб. физ
	мустикал	аралаш		
Ўзбек тили	6661	1055	3855977	82.0
Рус тили	222	778	459753	12.2
Қозоқ тили	266	339	144970	2.9
Қорақалпоқ тили	218	127	125060	2.6
Қирғиз тили	26	32	31569	0.2
Тожиқ тили	260	61	129971	2.8
Туркман тили	39	31	19221	0.3
Бошқа тилларда	2	1	327	*

бошқа моддий ёрдамлар кўрсатилиши кабилар Республикада Халқ Маорифи ривожланишига таъсир этадиган омиллардан ҳисобланади. Ҳозир кўпгина таълим-тарбия муассасаларида болалар давлат ҳисобидан тарбияланиб келинмоқда. Шунга мисол тариқасида айрим мактабгача тарбия муассасаларида, дефектологик мактабларнинг барча турларида ногирон болалар учун очилган соғломлаштириш санаторийларида таълимнинг бепул эканлигини таъкидлаш мумкин.

Ўқувчиларни ҳар томонлама камол топтириш, уларни қаровсиз қолмаслиги учун моддий манбаси имкон берган мактабларда куни узайтирилган гуруҳлар тузилган, етим болалар учун болалар уйлари, мактаб-интернатлар ташкил этилган. Стипендия бўлган фақат Олий мактаб талабаларигина эмас, балки ўрта махсус билим юртлари талабалари ҳам таъминланган.

Таълимнинг илмийлик ва дунёвийлик тамойили. Билимларнинг илмий хусусиятга эга бўлиши ва бу

* Ж. Ғ. Йўлдошев. Ўзбекистон Республикаси таълими таъриқиёт йўлида. Тошкент, 1994 й.

фан ва техника ютуқларини ҳисобга олган ҳолда доимо ўзгариб, янгилаиб бориши илмийлик таъмойили дейилади. Ўзбекистон ҳудудидаги барча таълим муассасаларида дунёвий билимлар берилади. Бу таъмойилга сўзсиз амал қилиш болаларга бериладиган билимлар мазмунини вақт-вақти билан қайтадан кўриб, ўзгартириб туришни тақозо қилади.

ЎЗБЕКИСТОНДА ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ТАШКИЛОТЛАРИНИНГ ТУРЛАРИ

Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисидаги қонуни» (1997 й. 29 август) «Таълим турлари» хусусидаги 10-моддасида шундай дейилади:

«Ўзбекистон Республикасида таълим қуйидаги турларда амалга оширилади:

- мактабгача тарбия;
- умумий ўрта таълим;
- ўрта махсус, касб-ҳунар таълими;
- олий таълим;
- олий ўқув юртидан кейинги таълим;
- кадрлар малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш;
- мактабдан ташқари таълим.

Мактабгача тарбия. Халқ таълими тизимида биринчи босқич — мактабгача тарбия. Унинг асосий вазифаси болаларни соғлом ва етук қилиб тарбиялаш, уларни мактабга ҳам педагогик, ҳам психологик тарбиялашдан, уларнинг шахсий қобилиятларини ривожлантиришдан иборат. «Бу таълим 6—7 ешгача оилада, болалар боғчасида ва мулк шаклидан қатъи назар, бошқа таълим муассасаларида олиб борилади».

Бошланғич таълим (I—IV синф.) Умуммактаб таълимида бошланғич мактабнинг аҳамияти муҳим-

дир. Чунки бошланғич мактаб умумий ўрта таълим I олиш учун зарур бўлган билим, ўқув кўникмалари I билан қуроллантиради. Бошланғич мактаблар алоҳида мактаб тури сифатида, айниқса қишлоқ жой-ларида кўп тарқалган.

Умумий ўрта таълим мактаблари (V—IX синф-лар). Умумий ўрта таълим мактаблари ўрта маълум-1 мот олишни таъминлайди. Замонавий билимлар беради. Болаларнинг фикрлаш қобилиятини ўстириб, олган назарий билимларини амалда қўллашга ўргатади. Бу эса ўз навбатида касб танлашга йўналтиради, бирор-бир касбни эгаллаш имкониятини беради.

Халқ хўжалигининг турли соҳаларида меҳнат қилаётган ва умумий ўрта маълумотга эга бўлмаган йигит ва қизлар учун кечки (навбатли) мактаблар ва катталар учун таълим марказлари ташкил этилган.

Ўрта махсус касб-хунар таълими. Ўзбекистон Республикасида касб-хунар таълимининг асосий мақсади ёшларни меҳнат ва касб-кор кўникмаларига ўргатиш, ишчи ходимлар тайёрлаш, уларни малакасини ошириш ва қайта тайёрлардан ўтказишдир. Хунар-техника таълими, малакали ишчилар тайёрлаш Республиканинг ўрта махсус касб-хунар таълими ўқув юртлари, ўқув-ишлаб чиқариш, ўқув курс корхоналари, марказлари ва бошқа ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган ўқув муассасаларида амалга оширилади. Ўзбекистонда Халқ хўжалиги учун малакали мутахассислар тайёрлаб беришда хунар-техника билим юртлари катта аҳамиятга эга. Республикада бундай ўқув муассасаларининг бир неча турлари мавжуд.

Олий таълим. Халқ таълими тизимида муҳим ўрин эгаллаб, ижтимоий ва илмий тараққиётни бел-

гилаб беради. Халқ хўжалиги ва маданиятининг турли соҳаларини етук олий маълумотли мутахассислар билан таъминлайди. Республикада олий таълим ўз ичига университетларни, педагогика, қишлоқ хўжалиги, тиббиёт, иқтисод, юридик политехника ва бошқа институтларни қамраб олади. Университетлар етакчи билим юртларидан бўлиб улар табиий-математик ва гуманитар мутахассислар бўйича етук кадрлар тайёрлайди^Республикамизнинг кўпгина вилоятларидаги педагогика институтларини университетларга айлантирилиши ҳам ҳукуматимизнинг етук ўқитувчи кадрлар тайёрлаш борасидаги гамхўрлигининг далолати ҳисобланади.

Ўқув юртларидан кейинги таълим. Институт, университетлар учун юқори даражали илмий кадрлар тайёрлашни назарда тутди. Бу аспирантура, докторантура орқали амалга оширилади. Аспирантурага олий маълумотли, илмий-тадқиқот ишларига мойил шахслар имтиҳон топшириб, танлов асосида қабул қилинади.

Диссертация ҳимоясидан кейин бундай шахсларга фан номзоди илмий даражаси берилади. Ўз соҳасида чуқур изланишлар олиб борган, монографиялар ёзган ва докторлик диссертациясини ҳимоя қилган шахсларга фан доктори илмий даражаси берилади. Институт педагогик фаолияти билан шуғулланган ва илмий-тадқиқот олиб бораётганларга доцент ва профессорлик унвони берилади.

Мактабдан ташқари таълим-тарбия. Ўзбекистон Республикаси Таълим тўғрисидаги қонуннинг 10-моддасига асосланган болалар ва ўсмирларнинг эҳтиёжларини, хоҳиш-истакларини тўлароқ рўёбга чиқариш, уларнинг бўш вақтларини мазмунли ташкил этиш мақсадида давлат муассасалари, тур-

ли мулк шаклларига эга бўлган корхоналар, жамоат ташкилотлари илмий-бадий, илмий-табiiй, техник, спорт ва бошқа йўналишдаги мактабдан ташқари таълим муассасаларини ташкил этишлари мумкин. Ўзбекистонда шундай мактабдан ташқари тарбия муассасалари фаолияти давлат томонидан қўллаб-қувватланади, халқ таълими бўлимлари томонидан улар иши назорат қилинади.

Мактабдан ташқари муассасаларнинг асосий вазифаси мактаб билан ҳамкорликда мактаб ёшидаги болаларни бўш вақтини мазмунли ташкил этиш, уларнинг майл ва хоҳишларига қараб турли тўғарак ишларига жалб этишдан, қобилиятини ривожлантиришдан ва олган назарий билимларини амалда қўллашга ўргатишдан иборат.

Мактабдан ташқари муассасаларнинг бутун йил давомида ҳар хил тадбирлар ўтказиши; предметлар бўйича олимпиадалар, слёт ва спартакиадалар, ўлкани ўрганиш учун юришлар, археологик ва этнографик саёҳатлар уюштириш — бу ёшларнинг ўз ватанининг тарихини, маданиятини чуқур ўрганиш-га таъсир этибгина қолмай, слётлар, олимпиадалар каби тадбирлар мактабда олган билимларини чуқурлаштиришга, иқтидорли ёшлар билан ишлаш-га имкон беради.

Ҳозир Ўзбекистон ҳудудида фаолият кўрсатиб турган мактабдан ташқари муассасалар қуйидагилар:

- ўқувчилар саройлари ва уйлари;
- ёш техниклар станциялари;
- ёш табиатшунослар станцияси;
- ёш туристлар станцияси ва базалари.

Бундай мактабдан ташқари таълим муассасалари Республикамизда олти юздан ортиқроқ бўлиб,

ар таркибига 265 ўқувчилар саройлари ва уйлари, 133 ёш техниклар маркази ва станциялари, 40 та ёш саёхатчилар ва ўлкашунослар станциялари ва бошқалар киради. Бу муассасалар томонидан ташкил этилаётган тадбирларда ҳар йили 5 минг нафардан ортиқ болалар иштирок этадилар.

Савол ва топшириқлар.

1. Халқ таълими тизими деганда-нималарни тушунасиз?
2. Халқ таълими тизимига кирган муассасаларни санаб беринг ва таърифланг.
3. Халқ таълими тизимида бошланғич таълимнинг тутган ўрни ҳақида гапириб беринг?
4. Қайси ўқув муассасалари ўқитувчи кадрларни тайёрлайди?
5. Мактабдан ташқари таълим муассасаларининг вазифаларини гапириб беринг.

ЎЗБЕКИСТОНДА УЗЛУКСИЗ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ

Халқ таълими тизими деб муайян мамлакатлар ички ва ташқи тараққиётига тавсиф берувчи ҳамда маълум бир қоидалар асосида ташкил этилган барча таълим-тарбия муассасаларининг тузилишига айтилади.

Ўзбекистонда халқ таълими тизими республикамизнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ривожлантиришнинг устивор соҳаси ҳисобланади. Халқ таълими тизими республикамизнинг илм борасидаги куч-қувватини, жамият, оила ва давлат олдидаги ўз масъулиятини англайдиган эркин шахсни акллантириш мақсадини қўзлайди.

Халқ таълими тизими Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисидаги Қонунга мувофиқ ташкил этилади ва назорат

қилинади. Республикамиз Конституциясининг 18-ва 41-моддасида кўрсатилганидан барча фуқаролар жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, этникоди, шахси ва ижтимоий маънаидан қатъи назар билим олиш ҳуқуқига эгадирлар. Шунингдек, фуқароларнинг бепул умумий таълим олиши давлат томонидан кафолатлангандир. Бу ҳуқуқ илм олишнинг ҳамма турлари текинлиги, ёшларга умумий мажбурий ўрта таълим беришни амалга оширишни ўқитишни ҳаёт, унумли меҳнат билан боғлаш асосида ривожлантириш негизида изоҳланади.

Фан-техника тараққий этаётган ҳозирги даврда халқ таълими тизимининг барча тармоқларини мутасил такомиллаштириш, уни оқилона уюштириш ва бошқариш масалаларига катта аҳамият берилмоқда.

Таниқли венециялик сайёҳ Марко Поло узоқ вақт ҳозирги Марказий Осиё минтақаси худудида яшаган халқларнинг анъаналари, урф-одатларини ўрганди. У ўз эсдаликларида ёш авлодни ҳаётга тай-ёрлашда кўп асрлар давомида қўлланилган усул ва воситаларга таянган ҳолда «Нур шарқдан тарқалди» деган эди. Қадимги Оврўпода кенг тарқалган мазкур ҳикматда Шарқ халқларининг инсоният маданият пойдеворининг яратишдаги улкан ҳиссаси тан олинганини ифодалагандир. Лекин маънавиятни тиклашга бўлган ҳаракат фақат Оврўпода ёки фақат шарқда бошланган дейиш, ғарбу шарқни бир-бирига қарама-қарши қўйиш ҳам но-тўғри. Отабоболаримизнинг, «Ўтмишни унутган- , нинг келажаги бўлмайди» деган ҳикматли гапи бор. Биз бу тарихимизни қанчалик чуқур ўргансак, бу ёш авлодга шунчалик тўғри таълим беришимизда 54

аскотади. Марказий Осиёда фалсафий, ахлоқий-маърифий тафаккурнинг илк куртаклари халқ оғзақи ижодида ўз аксини топган. Уларда ёзув пайдо бўлгунга қадар ва ундан кейин ҳам халқ руҳи ва маънавий фаоллиги ифода этган.

Шарқда, жумладан Ўзбекистон қудудида азал-азалдан таълим-тарбия соҳасига жуда катта эътибор берилган эди. Болаларни кичик ёшдан илмга қизиқтириш, ахлоқан пок, виждонли, меҳр-шафқатли қилиб вояга етказиш масалаларига ота-болаларимиз жиддий қараганлар.

Шарқ педагоглари болаларни ўқишга қизиқтириш учун китобдаги воқеаларни қуш ва ҳайвонлар тилидан ҳикоя қилар эдилар. Масалан, «Қобуснома», «Ахлоқи Муҳсиний», «Калила ва Димна» каби асарларда нақл-ривоятларга одоб-ахлоқ қоидалари сингдириб юборилган.

Марказий Осиё араблар томонидан фатҳ қилинган пайтларда ҳам ривожланган ўлкалардан бири бўлганлиги тарихий қўлёзмалардан маълумдир.

VII—VIII асрларда Марказий Осиёни араблар фатҳ этгач, ислом дини асосидаги сифат жиҳатдан янги тизимга эга бўлган таълим-тарбия муассасалари вужудга келди. Араб тилини ўрганиш жорий қилинди.

Мактабларда болаларга ёзиш ва ҳисоблаш ўргатилган, бундан ташқари, ўсмирларга савдо санъати, араб тили, мантиқ, нотиклик, ҳуснихат ва арифметикадан дарс берилган. Ҳар бир мактаб талабасининг сони 30-40 дан онгмаган. Булар-Дан ташқари, масжид қошидаги мактабларда ҳам

-20 нафар талаба таҳсил кўрган. Мактаб, мадрасалар билан бир қаторда корхоналар ҳам мавжуд бўлиб, уларда ёзув ўргатилмаган, талабалар, Қуръ-

они Каримни ёд олишган, холос. «Мадраса» сўзи арабча «дарс ўтиладиган жой» маъносини билдиради. Маълумки ўша жойлардаги дарс кенг маънода қўлланилиб, унинг таркибига таълим-тарбия, панд-насихатлар, устоз-шогирд муносабатлари, донишмандларнинг давра суҳбатлари, жуда катта ҳаётий тажрибалар сабоғи кирган. «Мударрис» сўзининг луғавий маъноси «дарс берувчи ўқитувчи» демакдир.

1991 йилнинг биринчи сентябрида республика-миз ҳаётида тарихий воқеа юз берди: Истиклол эълон қилинди. Шу муносабат билан жаҳон тажрибаларидан келиб чиқиб, энг биринчи навбатда мустақил республикамизнинг халқ таълими, соҳасида ислохот ўтказиш масаласи кўтарилди. Ниҳоят Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни таълим тизимининг янгиланишига сабаб бўлди. Олдинги қабул қилинган қонунлардан фарқли ўлароқ, халқ таълими тизими тузилишининг бир қанча янги қоидалари жорий этилди. Ва бажарилиши мажбурий, деб қайд қилинди. Бу қоидалар тубандагичадир.

1. Таълим ва тарбиянинг инсонпарварлиги ҳамда демократиклиги. Бунинг моҳияти шундаки, биздаги барча халқ таълими тизимига кирувчи муассасаларда берилаётган таълим ва тарбия инсонларни, уларни моддий ва маънавий камолатини, ақл-заковатининг ўсишини, инсоний фаолиятини барқ уришини ва ниҳоят ўзлигини билиш ва ҳақ-хуқуқлари учун курашадиган ватанпарвар бўлиб етишишларини мақсад қилиб қўяди.

2. Таълим тизимининг узлуксизлиги ва изчиллиги.

Мустақил Ўзбекистонимизнинг халқ таълими муассасаларида берилаётган таълим ва тарбия уз-

луksиз ўзарo боғлиқдир. Ҳар бир бошланғич таълим ўқув режа ва дастурлари асосида кейинги босқичлар олдингиларининг давоми сифатида амалда бўлади. Бу эса ўз навбатида бир мактабдан иккинчисига, бир олий ўқув юртидан иккинчи олий ўқув юртига кўчиб ўтиш имкониятини беради. Таълим ўқув режаси ва дастури асосида тизимли, изчил фаолиятда бўлади.

3. Давлат таълими тизимининг илмийлиги ва дунёвийлиги.

Республикамиздаги барча таълим муассасаларида дунёвий билимлар берилади. У илмий асосларга эга бўлиб, фан, техника маданиятининг энг янги муваффақиятлари ва инсон ақл-заковати туфайли такомиллашиб боради. Улар ўқувчиларнинг объектив дунёни бевосита билиш, тегишли хулосалар чиқариш, ўзининг жамиятда тутган ўрни ва вазифаларини аниқлаб олишга, бирор-бир касбни онгли эгаллашларига йўналтирилгандир.

4. Таълимда умуминсоний ва миллий-маънавий қадриятларнинг устиворлиги.

Таълим тизимига кирувчи барча таълим-тарбия масканларида берилаётган билим аждодларимизнинг минглаб йиллар мобайнида шаклланган анъаналарига таянади.

5. Давлат таълим стандартлари қондасида ҳаммининг таълим олиши учун имконият яратилганлиги.

Янги қонуннинг 4-моддасида таъкидланганидек, Ўзбекистон Республикасида ижтимоий келиб чиқиб, жинси, тили, ёши, ирқи, миллати, турар жойи, Республика худудида қачондан бери яшаётганлигидан қатъи назар барчанинг таълим олиши учун тенг ҳуқуқлар қафолатланади.

6. Таянч таълимининг мажбурийлиги.

Мамлакатимизда 1930 йилда бошланғич, 1949 йилда етти йиллик, 1958 йилда саккиз йиллик, 1970 йилда ўрта умумий мажбурий таълимга асос солинди. 1984 йилдан бошлаб 11 йиллик мажбурий таълимга ўтилди. Таянч таълими мажбурий бўлиб таълим олувчиларга ўқишни ўрта таълим муассасаларида, турли хил ҳунар ва ўрта махсус ўқув юртларида давом эттириш ҳуқуқини беради.

7. Таълим маънавий ва жисмоний тарбия дастурларини танлашга ягона ва табақалаштирилган ўқув режа ва дастурларини тасдиқлайди. Уларнинг бажарилиши назорат қилинади. Олиб бориладиган таълим-тарбиявий ишлар ёш авлодни маънавий, руҳан тетик, жисмонан бақувдат, ахлоқан пок ва меҳнатсевар бўлиб вояга етиши учун барча моддий ва маънавий шароит ҳозирлайди.

8. Билимдонлик ва истеъдодни рағбатлантириши. Таълим-тарбия муассасаларида таълим олаётган билимдон ва истеъдодли ўқувчиларни рағбатлантириш стипендия, турли кўринишдаги мақтов ёрликлари моддий ёрдам шаклида ташкил этилади. Олий ўқув юртлари қарамоғида математика, физика, биология ва бошқа фанлар юзасидан истеъдодли болалар учун сиртки мактаблар фаолияти йўлга қўйилади.

9. Таълим муассасаларида чет тилларни ўрганиши, дин тарихи ва жаҳон маданияти соҳасида билим олиши учун шароитлар яратиши.

Халқ таълими тизими ва янги қонуни асосида ўқувчиларнинг билим ва истеъдодларининг ватанпарварлик сифатларини шакллантириш учун барча шароитлар яратилмокда. Дин ва маданият тарихи бўйича мактаб режаларига янги фанлар киритилди.

10. Таълим муассасаларининг сиёсий партиялар ва ижтимоий-сиёсий ҳаракатларининг таъсиридан холи бўлиши.

Ёш авлодга дунёвий билимлар бериш том маънода ҳаётга ва билимга, турмушга тайёрлаш, ёшларни чалғитмаслик, гуруҳбозликка йўл қўймаслик мақсадида таълим-тарбия муассасалари сиёсий партиялар ва ижтимоий-сиёсий ҳаракатлардан холи деб топилди.

11. Тарбияланувчилар ва таълим олувчиларни ҳурматлаш.

Таълим тизимида барча педагогларга давлат талаблари даражасида ўқитиш мажбурий ҳисобланган фанларни режа ва ўқув дастурлари асосида олиб бориш, тарбияланувчи ва таълим олувчиларнинг инсоний кадр-қимматларини ҳурмат қилиш масъулияти юклатилди.

12. Педагог шахсини, унинг ижтимоий мавқеини ҳурматлаш.

Олдинги қабул қилинган қоидалардан фарқли ўлароқ Янги қонунда педагог шахсини, унинг ижтимоий мавқеини ҳурматлаш лозимлиги белгилаб қўйилди.

Ўқитувчи-тарбиячилар шаънини ҳимоя қилиш, таълим шакли, усули ва воситаларини танлаш ташаббусларига кенг йўл очиш педагогик фаолиятда танилган ўқитувчи, тарбиячиларни давлатимиз ордени ва медаллари билан мукофотлаш, уларни қишлоқ ва шаҳар, туман, вилоят ва республика олий органларига депутатликка сайлаш умумхалқ вазифаси деб топилди. Шу билан бирга улар зиммасига ахлоқ-одоб қоидаларига риоя қилишга, ўқувчи ва талаба шахсини ҳурматлаш масъулияти юклатилган.

13. Амалдаги қонунлар доирасида мулкчиликнинг тенг ҳуқуқлиги, уларнинг мустақиллиги, таълим муассасаси мустақил юридик шахс бўлиб, қонунларда белгиланган тартибда барпо этилади. Давлат тасарруфида бўлмаган таълим муассасаси давлат рўйхатидан ўтказилган вақтдан бошлаб юридик шахс ҳуқуқини қўлга киритади. Таълим муассасаларига муайян мақом (гимназия, лицей, дорилфунун, академия ва шу кабилар мақоми) берилишини таълимни бошқаришнинг тегишли идоралари томонидан атте"стация асосида амалга оширилади. Таълим муассасалари ўзаро битим тузишга, ўқув-тарбия комплекслари ва ўқув илмий ишлаб чиқариш бирлашмалари ва уюшмалари таркибига киришга ҳақлидирлар.

Бундай комплекс ва бирлашмалар таркибига кирувчи муассасаларнинг вазифалари, ҳуқуқлари ва мажбуриятлари ўз уставларида белгиланган.

Ўзбекистон Республикасида таълимнинг ягона тизимига амал қилинади. Ягона тизим қуйидагиларни ўз ичига олади.

1. Мактабгача тарбия.
2. Умумий таълим.
3. Ҳунар-техника таълими.
4. Ўрта махсус таълим.
5. Олий таълим.
6. Илмий ва илмий педагогик ходимлар тайёрлаш.
7. Кадрларнинг касб-кор малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш.
8. Оиладаги таълим.
9. Мустақил таълим.

Таълим тизимида ўқув режалари ва дастурлари мувофиқлаштирилади. Таълим босқичлари ва шакл-

ларнинг стандартларга мос келиши таъминланади.

1. Мактабгача таълим.

Мактабгача таълим тармоғига 1—3 ёшдан 6—7 ёшгача бўлган болаларга таълим-тарбия берувчи ясли ва боғча муассасалари, шунингдек, оиладаги таълим-тарбия киради. Бундан кўзланган мақсад бола камолати асосларини шакллантиришдан, уни билимга қизиқишини таъминлашдан маданий-ахлоқий эҳтиёжларини, дастлабки меҳнат кўникмаларини, илмга муҳаббат қўйишни ўстиришдан иборатдир.

2. Умумий таълим.

Умумий таълим узлуксиз давлат таълими тизимида асосий бўғин бўлиб, таълим олувчиларнинг илмий билим, меҳнат ва бошланғич касб-кор кўникма ва малакаларини ишбилармонлик асосларини эгаллашларини, шунингдек, ўз ижодий қобилиятлари, фазилатларини ривожлантиришларини таъминлайди. Умумий таълим уч босқичдан: 6—7 ёшдан 10—11 ёшгача бўлган болаларга таълим берувчи бошланғич (I—IV синфлар), 11 — 12 ёшдан 15—16 ёшгача бўлган болаларга мўлжалланган (V—IX синфлар) таянч ва 15—16 ёшдан 17—18 ёшгача бўлган болаларга (X—XI—XII синфлар) ўрта таълимлардан иборат бўлиб, бошланғич таянч, ўрта таълим мактаблари, гимназия, лицей ва бошқа ўқув юртларида амалга оширилади.

Урта умумий таълим муассасаларида ихтисослашган таълим амалга оширилиши ўқувчилар танлови бўйича курслар жорий этилиши ва фанлар чуқур ўргатилиши мумкин. Бундай курсларнинг Дастурлари умумтаълим муассасалари томонидан таъминланади.

3. Мактабдан ташқари таълим.

Болалар ва ўсмирларнинг талаб ва эҳтиёжларини тўлароқ қондириш, уларнинг дам олишини ташкил этиш мақсадида давлат идоралари мулкчилигининг турли шаклларидаги корхоналар, жамоат бирлашмалари ва маданий, илмий, техника, спорт ва бошқа йўналишдаги мактаблардан ташқари таълим муассасалари барпо этилади.

Турли хилдаги мактабдан ташқари муассасалар фаолиятига давлат томонидан кўмак берилади ва назорат қилинади.

4. Ҳунар-техника таълими.

Ҳунар-техника таълими, меҳнат ва касб-кор маҳорати ҳамда ишчи ва кадрлар тайёрлашни, уларни қайта тайёрлаш ва малакаларини оширишни мақсад қилади.

Таълим билим юртларида ўқув ишлаб чиқариш, ўқув-курс комбинатларида, марказларда ва бошқа ўқув юртларида ёки бевосита ишлаб чиқаришда олиб борилади.

Ҳунар-техника таълим таянч таълими асосида бир вақтнинг ўзида умумий ўрта таълим бериш ёки фақатгина -касб ўргатиш орқали амалга оширилади.

5. Ўрта махсус таълим.

Ўрта махсус таълими касб-ҳунар коллежларида, педагогика лицейлари ва коллежларида, шунингдек ўзга шаклдаги ўқув юртлари билан қўшилган ўрта махсус ўқув юртларида, таянч ўрта ва касб-ҳунар таълим негизидан амалга оширилади.

6. Олий таълим.

Олий таълим танланган фаолият соҳасида чуқур умуммиллий ва махсус билимни зарур касб-кор кўникмаси билан уйғунлаштирадиган юқори мала-

кали мутахассисларни, шунингдек, илмий ва илмий педагог ходимлар тайёрлаш мақсадини кўзлайди.

Олий ўқув юртларида таълим икки босқич асосида бакалавр ва магистр даражасини бериш орқали амалга оширилади. Фуқаролар шартнома асосида иккинчи олий маълумот олишга ҳақлидир. Олий ўқув юртлари қонунда белгиланган тартибда вақт-вақти билан аттестация ва аккредитациядан ўтказиб турилади. -

7. Илмий ва илмий педагог ходимлар тайёрлаш.

Илмий ва илмий педагог ходимлар тайёрлаш узлуксиз таълим тизимида олий босқич ҳисобланиб, шахс ва жамият эҳтиёжларини, шунингдек, жамиятнинг бундай кадрларга бўлган талаб ва эҳтиёжини қондиришни таъминлайди.

Илмий ва илмий педагогик ходимлар тайёрлаш илмий даражалар (фан номзоди, фан доктори) ва илмий унвонлар (доцент, катта илмий ходим, профессор ва ҳоказо) бериш тартиби қонунлар билан белгиланади.

9. Оиладаги таълим.

ота-оналар ва уларнинг ўрнини босувчи шахслар боланинг жисмоний, маънавий камолатига ва ақл-заковатини ўстиришга, маълумотли бўлишига жавобгардирлар. Болаларига оилада таълим беришни зиммаларига олган ота-оналар таълим муассасалари, таълимни бошқарувчи тегишли идоралар билан шартнома тузадилар. Оиладаги таълим ўқув юртларининг дастурлари бўйича амалга оширилади. Кейинчалик экстернат тартибда аттестациядан ўтказилади. Аттестациядан ўтгач, таълимнинг ишталган босқичидан бошлаб ўқув муассасаларида ўқишни давом эттиришлари мумкин.

10. Мустақил равишда таълим олиш.

авлат фуқароларининг мустақил равишда ўз маълумотлари, маданий касб-кор савияларини оширишга бўлган интилишлари, қизиқишларини қўллаб-қувватлайди, уларга шарт-шароит яратади. Билим ва малака даражасини мустақил равишда оширган шахсларга экстернат тартибида имтиҳон топшириш имкониятини беради.

Мустақил Республикамиз раҳбарияти халқ таълими тизимини мазмунан янада яхшилаш борасида жуда катта тадбирларни амалга оширмоқда. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонуни фуқароларга таълим-тарбия бериш, касб-хунар ўргатишнинг ҳуқуқий асосларини белгилайди ва ҳар кимнинг билим олиш ҳуқуқини таъминлашга қаратилади.

Таълим тўғрисидаги қонун ҳужжатлари ушбу қонундан ҳамда бошқа қонун ҳужжатларидан иборат.

Агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида таълим тўғрисидаги қонун ҳужжатларидан ўзгача қонун белгиланган бўлса, халқаро шартнома қоидалари қўлланилади. . Таълим Ўзбекистон Республикаси ижтимоий та-раққиёт соҳасида устивор деб эълон қилинади. Таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий принциплари қуйидагилардан иборат:

—таълим ва тарбиянинг инсонпарвар демократик характерда эканлиги;

—таълимнинг узлуксизлиги ва изчиллиги;

—умумий ўрта, шунингдек, ўрта махсус, касб-хунар коллежида ўқишни танлашнинг ихтиёрийлиги;

—таълим тизимининг дунёвий характерда эканлиги;

— давлат таълим стандартларида таълим олиш-нинг ҳамма учун очиклиги;

— таълим дастурларини танлашда ягона ва табақалаштирилган ёндашиш, билимли бўлишни ва истеъдодни рағбатлантириш;

— таълим тизимида давлат ва бошқарувни уйғунлаштириш;

Жинси, тили, ёши, ирқи, миллий мансублиги, эътиқоди, динга муносабати, ижтимоий келиб чиқиши, хизмат тури, ижтимоий мавқеи, турар жойи, Ўзбекистон Республикасида қанча вақт яшаётганлигидан қатъи назар ҳар кимга билим олишга тенг ҳуқуқ яратилади.

Ўзбекистон Республикаси таълим тизими ягона ва узлуксиздир.

1 УМУМИЙ ЎРТА ТАЪЛИМНИНГ ДАВЛАТ ТАЪЛИМ СТАНДАРТИ АСОСИЙ ҚОИДАЛАР
Умумий ўрта таълимнинг давлат стандарти ўқув-чиларнинг тайёргарлигига, савиясига кўйиладиган энг кам мезонни белгилайди.

Давлат таълим стандарти бўйича таълим мазмуни, шакллари, воситалари, усуллари баҳоланади. Стандарт воситасида мамлакат ҳудудида фаолият кўрсатаётган турли муассасаларда таълим барқарор Даражага келтирилади. Демак, таълим стандарти ўз моҳиятига кўра ўқув дастурлари, дарсликлар, қўлланмалар, низомлар ва бошқа меъёрий ҳужжатлар^ни яратиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти ўзининг тузилиши ва мазмунига кўра дав-^{ла}т, ҳудуд, мактаб манфаатлари ва воситалари му-^{во}занатини акс эттиради ҳамда энг асосийси ўқувчи

шахси, унинг интилишлари, қобилияти ва қизқ. кишлари устуворлигидан келиб чиқади.

Давлат таълим стандартини бажариш Ўзбекистон Республикаси ҳудудида фаолият кўрсатаётган I мулкчилик шакли ва идоравий бўйсуннишдан қатъи назар, барча таълим муассасалари учун мажбурий ҳисобланади.

УМУМИЙ ЎРТА ТАЪЛИМНИНГ ДАВЛАТ ТАЪЛИМ СТАНДАРТИНИ ИШЛАБ ЧИҚИШ ВА ЖОРИЙ ЭТИШ АСОСЛАРИ

Умумий ўрта таълим давлат таълим стандартини ишлаб чиқишда қуйидаги меъёрий ҳужжатлар асос қилиб олинади:

«Таълим тўғрисида», «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонунлари;

Ўзбекистон Республикаси Президентининг таълим-тарбия ва кадрлар тайёрлаш тизимини ислоҳ қилиш билан боғлиқ фармонлари, фармойишлари ва асарлари;

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Узлуксиз таълим тизими учун даврлар таълим стандартларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш тўғрисида» 1998 йил 5 январдаги 5-сон ҳамда «Ўзбекистон Республикасида умумий ўрта таълимни ташкил этиш тўғрисида» 1998 йил 13 майдаги 203-сон қарорлари;

ЎзРСТ 1.0—92. Ўзбекистон Республикасининг давлат стандартлаштириш тизими;

ЎзРСТ1.1—92. Ўзбекистон Республикасининг давлат стандартлаштириш тизими. Ўзбекистон Республикаси давлат стандартини ишлаб чиқиш, тасдиқлаш ва рўйхатдан ўтказиш тартиби;

ГОСТ 1.5—93. Давлатлараро стандартлаш иш-арйни олиб бориш қоидалари. Стандартларнинг узилиши, баёни, расмийлаштирилиши ва мазмунига бўлган талаблар;

ЎЗРСТ 1.9—95. Ўзбекистон Республикасининг давлат стандартлаштириш тизими. Тармоқлар стандартларини ишлаб чиқиш, тасдиқлаш ва рўйхатдан ўтказиш тартиби.

УМУМИЙ ЎРТА ТАЪЛИМ - ДАВЛАТ ТАЪЛИМ СТАНДАРТИНИНГ ТАЯНЧ ЎҚУВ РЕЖАСИ

Умумий ўрта таълим мактаблари учун таянч ўқув режаси давлат таълим стандартининг таркибий қисми бўлиб, у таълим соҳаларини меъёри ҳамда мактабнинг молиявий таъминотини белгилашга асос бўладиган давлат ҳужжатиدير. Таянч ўқув режаси ўқув предмети бўйича бериладиган таълим мазмунини минимум ҳажмдаги миқдорини ўзида акс эттиради. У ҳар бир синфда муайян ўқув предмети бўйича давлат стандартларига мувофиқ бериладиган таълим мазмунини аниқлашга асос бўлади.

ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ТАЙЁРГАРЛИК ДАРАЖАСИГА ҚЎЙИЛАДИГАН ТАЛАБЛАР

Умумий ўрта таълим икки босқичдан иборат бўлиб, бошланғич 1—4-синфлар ва умумий ўрта таълим 1—9-синфларни қамраб олади.

Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стан- ' Дарти бошланғич ҳамда умумий ўрта таълим ниҳоясида ўқувчилар эгаллаши лозим бўлган билим, 'Уникма ва малакаларнинг энг кам даражасини белгилаб беради.

Ҳар бир синф якунида ўқувчилар эгаллаши ло-

зим бўлган билим, кўникма ва малакалар таълиқ предметлари бўйича ишлаб чиқилган ўқув дастурларида ўз аксини топган.

1—4-синфлар

1. Она тили ва ўқиш.

Бошланғич синфларда ўқувчилар она тили ва ўқиш бўйича қуйидаги билим, кўникма ва малакаларни эгаллашлари шарт:

а) Ўқиш техникаси бўйича.

Миқдорий кўрсаткич: бир дақиқада 80—90 сўзни ўқий олиш.

ТАЛАБЛАР

- ҳарфларни тўғри талаффуз этиш;
- сўзларни тўғри ўқиш;
- гап оҳангига риоя қилган ҳолда равон ва образли ўқиш;
- гапдаги тиниш белгиларини талаффузда акс эттириш;
- санаш ва ажратиш оҳангларидан тўғри фойдаланиш;
- сўз урғуларига риоя қилиш;
- оҳангга риоя қилиш;
- илмий атама ва рамзларни тўғри талаффуз этиш.

б) Матн мазмунини ва ўзгалар фикрини англаш малакаси бўйича: Миқдорий кўрсаткич: Ю дақиқада 4—5 саҳифали матнни ўқиб, қайта сўзлаб бера олиш.

ТАЛАБЛАР

- оғзаки нутқнинг тўғри, равон, аниқ, тушунарли ва таъсирчан бўлиши.
- идеологик нутқда таъсирчан, изчил, мантйқий жиҳатнинг аниқ бўлиши.

—монологик нутқнинг равон бўлиши.

в) Диктант ёзиш малакаси.

Микдорий кўрсаткич: 75—80 сўздан иборат диктатаят ёза олиш.

ТАЛАБЛАР

—имло хатоларга йўл қўймаслик;

—ижодий матннинг мантиқий жиҳатдан изчиллиги;

—берилган изоҳларнинг аниқлиги;

—луғатларнинг тўғри ва аниқ берилиши.

г) Фикрни ёзма шаклда баён этиш малакаси бўйича:

Микдорий кўрсаткич: 5—6 гапдан иборат бўлган матнни фикр эҳтиёжи билан боғлиқ мавзу асосида яратиш.

ТАЛАБЛАР

—матндаги гапларнинг мазмунан ўзаро боғлиқлиги ва алоқадорлиги кўрсатилган мавзу доирасида бирлашиши;

—ҳарф ва тиниш белгиларини тўғри ёзиш;

—ҳуснихатда қаторларни тўғри жойлаштириш;

—сўзлар орасидаги ораликни тўғри белгилаш;

—тасвирда тилнинг ифода воситаларидан фойдаланиш;

—матнда сўзларни такрорлашдан сақланиш ва синонимларни қўллай олиш;

—матнда хат бошиларнинг яхлитлиги ва фикр изчиллигини таъминлаш;

—уядош сўзлардан фойдалана олиш.

Вошланғич таълим якунида ўқувчилар камида 20

^а Кичик ҳажмдаги шеърларни ёддан айтиб бера олишлари шарт.

2. ЎЗБЕК ТИЛИ

«ТАЪЛИМ ЎЗБЕК ТИЛИДАН БОШҚА ТИЛЛАРДА ОЛИК БОҒИЛАДИГАН МАКТАБЛАР УЧУН»

Таълим ўзбек тилидан бошқа тилларда олиб бо-
риладиган мактабларнинг 1-4-синфларида давл?!
тили таълимидан ўқувчилар қуйидаги билим
кўникма ва малакаларни эгаллашлари шарт
- ўзбек тилидаги 700 та сўзни нутқларида қўллай!
олиш;
- ёзма ва оғзаки нутқ малакаларига эга бўлиш]
- фикр баён қилиш учун зарур бўлган айрим
грамматик воситаларни ўз ўрнида қўллай олиш;
- боғланчли нутқ элементларидан тўғри фой-
даланган ҳоЯД^а содда матн туза олиш;
- халқ оғзаки ижоди ҳамда болаларадабиёти на-1
муналаридан олинган парчаларни ўқиб тушуна олиш;
- мамлакатимиз мустақиллиги, рамзлари ва бай-1
рамлари ҳақД^а сўзлаб бериш.

3. МАТЕМАТИКА

Бошланғич синфларда ўқувчилар математикадан
Қуйидаги билЯМ, кўникма ва малакаларни эгаллаш-
лари шарт:

- а) Сонлар ра ҳисоблашларга оид:
- сонларни УҚиш ва ёзиш, уларни хона қўши-
лувчилариниГ йиғиндиси кўринишидаги ёзувини
тушуниш;
- санок гехяикасини ўрганиш; сондан олдин ва,
кейин келувчи сонни айтиш, каби;
 - натурал сонларни ўзаро таққослаш «,» ва «-»
белгиларини тў^рРИ қўллаш;
 - сонларни ёзма кўшиш, уч хонали ва тўрт хо-
нали сонларни ёзиш, бир хонали ва икки хонали
сонга кўпайтир^{иш} ва бўлиш;

—кўшиш, айириш, кўпайтириш ва бўлишнинг жадвали ҳоллари натижаларини билиш, мураккаб бўлмаган ҳолларда 100 ичида оғзаки ҳисоблашларни бажара олиш;

—«йиғинди», «айирма», «кўпайтма» ва «бўлинма» атамалари маъносини тушуниш ва сонли ифодаларни ўқишда уларни қўллаш олиш;

—2—3 амалли сонли (шу жумладан, қавсли) ифоданинг қийматини топиш;

—«... та ортиқ», «... та кам», «... марта ортиқ», «... марта кам» муносабатларининг, «ҳаммаси», «қолди», «тенг» муносабатларнинг маъносини тушуниш ва уларга таянган ҳолда содда масалаларни еча олиш;

—миқдорлар (маҳсулот нархи, миқдори ва қиймати, тўғри чизикли ҳаракатда йўл, тезлик ва вақт) орасидаги боғланишларни қўллаб, амалий мазмундаги масалаларни ечиш;

—«ярим», «учдан бири», «тўртдан бири» атамалари маъносини тушуниш ва уларни қўллаш, касрлар ёрдамида улушларни ёзиш, доира ва бошқа геометрик фигуралар моделида $1/2$, $1/3$ ларни кўрсатиш, амалий мазмундаги масалаларни ечишда соннинг улушини ва улушига кўра сонни топа олиш.

б) Геометрик фигураларга оид.

—расмларда кесма, учбурчак, тўртбурчаклар (жумладан, тўғри тўртбурчак ва квадратлар), бешбурчак ва айланани таниш;

—теварак-атрофдаги геометрик шаклларни таниш ва топа олиш;

—кесма узунлигини ўлчаш, берилган узунликдаги кесмани ясаш, кесма узунлигини кўз билан чамалаб ўлчай олиш;

—чизғич ва циркулдан фойдаланиб тўғри тўртбурчак, квадрат, учбурчак ва айланалар ясай олиш;

—кўпбурчак периметрини, тўғри тўртбурчак юзини ва квадрат бирликларда тузилган фигураларнинг юзини ҳисоблай олиш;

—узунлик (мм, см, дм, м, км (ва юза) см, кв, дм, кв, м, кв) ўлчови бирликларини, улар ораси-1 даги асосий нисбатларни билиш, уларни ўз ўрни- | да қўллай олиш.

4. ТАБИИЁТ.

Ғоланғич синфларда ўқувчилар табиийёт ўқув фанига оид қуйидаги билим, кўникма ва малакаларни эгаллашлари шарт:

а) Тасаввур қилиш ва билиш:

—жонли ва жонсиз табиатни, жисм ва модда- I ларни;

—табиат ҳодисалари: ҳаракат, иссиқлик, товуш, | электр, ёруғлик ҳодисаларини;

—Ер, Қуёш, Ой ва юлдузларнинг қиёсий катталикларини ҳамда бир-биридан қанчалик узоклигини;

—Ернинг ўз ўқи атрофида ва Қуёш атрофида айланишини, кеча ва кундуз алмашинишини;

—сувнинг суюқ, қаттиқ ва газ ҳолатларини;

—табиатда сувнинг айланишини;

—сувни тежаш ва асраш зарурлигини;

—ҳавонинг аҳамияти ва уни муҳофаза қилиш зарурлигини;

—атмосферадаги табиат ҳодисалари, шамол, туман, булут, ёмғир ва улардан фойдаланишни;

—компьютер ва унинг имкониятларини;

—Ҳозирги замон фан-техникасининг тараққиё- | тини;

- Ер юзининг асосий шакллари — тоғ, текис-лик ва океанни;
- тупроқ ва тоғ жинсларини, фойдали қазилмаларни;
- уфқнинг асосий томонларини;
- маданий ва ёввойи ўсимликларни;
- дарахт, бута ва ўтларни;
- уй ҳайвонлари ва ёввойи ҳайвонларни;
- ҳашаротлар, қушлар, сувда яшайдиган ҳайвонлар, сувда ҳам, қуруқликда ҳам яшайдиган ҳайвонлар, йиртқич ҳайвонларни;
- ўсимлик ва ҳайвонларнинг инсон ҳаётидаги ўрни;[^]
- Ўзбекистон табиатини;
- Ўзбекистон Республикасининг пойтахти, вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикасини;
- ўзи яшайдиган қишлоқ (шаҳар) табиатини;
- Ўзбекистондаги йирик қўриқхоналарни.
- б) Амалда қўллай олиш:
 - термометр ёрдамида сув ва ҳаво ҳароратини ўлчай олиш;
 - тарози ёрдамида жисм массасини ўлчай олиш;
 - қуёшга, компасга, маҳаллий белгиларга қараб, Уфқнинг асосий томонларини топа олиш;
 - дунё харитасидан Ўзбекистон ҳудудини топа олиш;
 - Ўзбекистон харитасидан мамлакатимиз пойтахти, ҳар бир вилояти ва Қорақалпоғистон Республикасини кўрсата олиш;
 - кундалик турмушда қўлланиладиган электр асбобларидан ва табиий газдан хавфсизлик қоидаларига риоя қилган ҳолда фойдалана олиш;
 - хона ўсимликларини ва уй ҳайвонларини парвариш қила олиш.

5. ИНСОН ВА ЖАМИЯТ.

Бошланғич синфларда ўқувчилар инсон ва жамият, таълим бўйича куйидаги билим, кўникма ва малакаларни эгаллашлари шарт:

а) Жисмоний камолатга оид:

- инсон саломатлиги ва жисмоний камолатига оид тушунчаларни билиш; молатига
- чиниқишнинг моҳиятини англаш;
- гимнастика машқларини бажара олиш; шахсий гигиена меъёрларини билиш ва уларга амал қилиш;
- жисмоний машқларнинг инсон камолатини таъминлашдаги аҳамиятини англаш;
- жисмоний тарбия машқларини хавфсизлик Қоидаларига риоя қилган ҳолда бажара оид
- миллии ўйинлар қоидаларини билиш; турли спорт ўйинларининг элементларини қўллаи олиш;
- жароҳатланишнинг олдини олиш, жароҳат олган тақдирда биринчи ёрдам кўрсата олиш-

о) Муסיқага оид:

- мусиқа бадиий санъат эканлигини билишлари, куйга тавсиф бера олиш;

бўлиш^{^^} МУОИҚа Мероси ҳақида тушунчага эга

- чолғу асбобларини билиш ва товуш тембрларидан уларни фарқлай олиш;

- мусиқага оид оддий атамаларни билиш; нота езувларини билиш ва амалда қўллай олиш;

- биргаликда ва якка ҳолда куйлай олиш-

- мусиқанинг ифода воситаларини билиш; ижрочилик турларини ижро садоларидан

фарқлаи олиш;

- в) Тасвирий санъатга оид:
- тасвирий санъат ва унга оид айрим ибораларни билиш;
 - асосий рангларни фарқлай олиш;
 - бадий материаллар, асбоблар ва жиҳозларни фарқлай олиш;
 - рasm ишлаш босқичларини билиш;
 - нақшлар ва уларнинг хусусиятини билиш;
 - буёқни ўз ўрнида ишлата олиш;
 - табиат манзараларини кузатиш ва тасвирлай олиш;
 - буюмлар яшаш, уларни безата олиш;
 - турли рангларни ҳосил қила олиш;
 - бадий тасвирнинг жамият ҳаётида тутган ўрнини билиш.
- г) Инсоннинг моддий ва маънавий эҳтиёжига оид:
- Ватан тушунчасини англаш;
 - Давлат тушунчасини англаш;
 - Давлатнинг рамзий белгиларини англаш;
 - Она-Ватан туйғусини англаш;
 - Ўзбекистон аҳолиси ва миллий таркибини билиш;
 - мамлакат ҳаётидаги буюк саналарни билиш;
 - уй тутишни билиш;
 - меҳмонларга, атрофдагиларга мулозамат кўрсата олиш;
 - дастурхон тузашни билиш;
 - орасталик меъёрларини билиш;
 - ўз туғилган жойи ва ўлкаси ҳақида тушунчага эга бўлиш;
 - техник моделлаштиришга оид ишларни бажара олиш;
 - уй-рўзгор ишларини бажара олиш;

- содда конструкторлик ишларини бажара олиш;
- дурадгорликка оид содда ва енгил ишларни бажара олиш (ўғил болалар учун);
- оддий бичиш-тикиш ишларини бажара олиш (қиз болалар учун);
- инсон меҳнатини, фаолият турларини англаш;
- ҳуқуқ ва ҳуқуқбузарлик ҳақида тасаввурга эга бўлиш;
- қишлоқ ва шаҳар аҳолиси ҳаётини билиш;
- уй хўжалиги ҳақида маълумотга эга бўлиш;
- оила ва унинг қандай ташкил топишини билиш;
- оилада фарзанднинг бурчини билиш;
- бозор, сотувчи, харидор каби тушүнчаларни билиш;
- инсоннинг пулга бўлган эҳтиёжини англаш;
- пул — тўлов, савдо-сотик воситаси эканлигини билиш;
- пул бирликларини билиш;
- нарх ва унинг ўзгарувчанлигини билиш.

VI б о б. ТАЪЛИМ НАЗАРИЯСИ

ДИДАКТИКАНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА УНИНГ ВАЗИФАЛАРИ

Дидактиканинг предмети — таълим-тарбия муассасаси шароитида муаллимнинг раҳбарлиги остида амалга ошадиган ўқув жараёнидир. Дидактикада ана шу жараённинг қонуниятлари тадқиқ қилинади, ҳар хил типдаги таълим-тарбия муассасаларида у ёки бу даражада бериладиган таълим мазмунини белгилашнинг илмий асослари, ўқитиш воситалари ва методларининг самарадорлигини ошириш йўллари ҳамда таълимнинг ташкилий шакллари ишлаб чиқилади.

Дидактика — педагогиканинг таълим ва ўқитиш назариясини ишлаб чиқадиган тармоғидир.

Дидактика юнонча «дидактйкос» сўзидан келиб чиққан бўлиб, ўқитиш, ўрганиш маъносини билдиради. Яқин ва ўрта Шарқда Хоразмий, Киндий, форобий, Беруний, Ибн Сино, Умар Хайём каби мутафаккирлар илмий дидактика асосчиларидирлар. Амос Коменский, швейцариялик педагог И. Г. Песталоцци, немис педагоги А. Дистервеглар Европада дидактиканинг ривожланишига катта ҳисса қўшдилар.

Хоразмий, Киндий, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Умар Хайём, Тусий ва уларнинг издошлари қарашларининг муҳим хусусияти шундан иборат эдики, мазкур олимлар доимо предметнинг қиёфаси инсон онгида мавҳумлашуви жараёнига, мана шу предметнинг моҳияти ва ўзига хослигини тушуниш содир бўлиши ҳамда шаклланишига эътибор берганлар. Улар билишнинг предмети ва манбаларига, билиш жараёни қандай босқичлардан таркиб топишига, билиш фаолияти билан амалий фаолият ўртасидаги муносабатларга қизиққанлар.

Хоразмий шахснинг узлуксиз камол топиши назариясини ривожлантириш борасида муҳим хизмат қилди, индуктив ва дедуктив тафаккурдаги алоҳи-Далик ҳамда умумийликнинг бирлиги принципини муайянл аштирди.

Киндий субстанцияни барча илмий билимларнинг бош предмети сифатида кўриб чиқишда энг аввало миқдор ва сифатни ҳиссий идрок этиш зарурлигини тасдиқлади. Кимки миқдор ва сифатни билмаса, у субстанцияни билишдан ҳам маҳрум-Лигини уқтирди. Олим ўзининг дидактик ғоялари-

да ҳиссий ва рационал билишни ифодалади. Ҳиссий билиш — якка нарсаларни билишдан иборат бўлса, рационал билиш — умумий нарсаларни билиш эканини таъкидлади. Унинг фикрича, ҳиссий билиш фақат ақл учун материал беради.

Сабаблар ҳақиқатни билишда ва ўзининг ана шу ҳақиқатга мувофиқ хатти-ҳаракатларини англашда инсоннинг ақлига кўмаклашади. «Ҳақиқат», — деб ёзган эди Киндий, — ҳар қандай нарсани ва унинг барқарорлигини билишнинг сабабидир, бинобарин ҳаётдаги мавжуд ҳамма нарса ҳақиқийлиги билан мавжуддир. Ҳақиқатни билиш зарур ва шунга кўра мавжуд нарсаларни билиш мумкин»¹.

Форобий ўқитиш методларининг таснифини ишлаб чиққан. Уларни амалий ва назарий методларга ажратган, шу тариқа ўқитишнинг амалий йўналиши ва кишиларнинг ҳаёти ҳамда кундалик фаолияти билан боғлиқдиги ғояларини олға сурган. Олим ўқитишнинг тажриба — кўрсатмали, индуктив ва дедуктив, амалий методларига алоҳида эътибор берган. Барча методларни ўқувчининг ҳаётий тажрибасига, мантикий тафаккурига таянган ҳолда бирлаштирган. Ўқув жараёнини ташкил этишга қўйиладиган талабларни ишлаб чиқишда дедуктив методини устун қўйиб, ўқувчиларга материални тушунтиришда нималарга алоҳида эътибор бериш ҳақида, энг муҳим нарсаларни фанга ишончли билимлар берадиган ва шубҳалантирмайдиган далиллар билан ёритиш ва ҳоказолар бўйича ўқитувчилар учун қимматли тавсияларини баён қилган².

¹ Избранные произведения мыслителей Ближнего Востока и Среднего Востока IX—XIV веков. — М., 1961.

² Ал-Форобий. Математические трактаты. — Алматы: Наука, 1972. - 327-бет.

Фаробий математика фани мисоллари асосида
^қтишнинг илмийлилик, кўрсатмалилик, тушу-
нарлилик ва изчиллик принципларини ишлаб чиқ-
кан. Билиш жараёнининг ва фандаги билим шакл-
ларини моҳиятини ёритган. Унинг фикрича ана шу
жараёнлар қонунлар сифатида шаклланади ва улар-
га риоя қилиш фикрлашни такомиллаштиради
ҳамда мураккаб билиш жараёнида кўпол хатолар-
нинг олдини олади. Билиш жараёни фикрлаш ман-
тиқи орқали ўтиши керак. Мантиқ объекти англашга
қаратилган ва ақл етадиган моҳиятлар таҳлил эти-
ладиган фикрлаш жараёнининг тўғрилигини бел-
гилашга хизмат қилади. Мантиқ қуролдир ва у нар-
саларни аниқ билишга ёрдам беради.

Фаробий билиш фаолиятини ташкил этиш ма-
салалари бўйича ҳам анчагина муфассал тавсия-
ларни ишлаб чиққан. Унинг ёзишича, яхши назар-
риётчи бўлиш учун назария қайси фанга тааллуқли
бўлсада, куйидаги учта шартга риоя қилиш шарт:
1. Мазкур фан асосидаги ҳамма принципларни тўлиқ
билиш; 2. Мана шу принциплардан ва мазкур фан-
га доир маълумотлардан тегишли хулосалар чиқа-
ра билиш; 3. Нотўғри назарияни рад эта билиш ва
Ҳақиқатни ёлғондан фарқлаш, хатоларни тўғрилаш
Учун бошқа муаллифларнинг фикрларини таҳлил
Қила билиш.

Борлиқнинг акс этиши сифатидаги ҳиссий би-
лиш муаммоси ва энг асосий масала — билишнинг
Манбалари масаласи доимо Беруний назарий би-
лиш фаолиятининг диққат марказида турди.' Олим
билишнинг назарий асосини чексиз ва узлуксиз
•араён сифатида таҳлил ҳамда талқин қилди. У
Қадимги давр олимлари ишлаб чиққан билишнинг
илмий методларини ривожлантириб дидактик йў-

синда муҳим хулосалар чиқарди. «Ўқиш ва такрорлаш орқали, — деб ёзган эди Беруний, — дунёнинг тузилишини, осмоннинг ва Ернинг шаклларини билиш астрономия фани учун ғоятда фойдалидир. Бинобарин ана шу тариқа таълим олувчи малака ҳосил қилади ва мазкур санъат аҳли ишлатадиган сўзларни ўрганади, бу сўзларнинг маъносини англайди. Кейинчалик астрономия фанидаги турли сабаблар ва исботларни ўрганишда ана шундай сўзлар учраса, уларни бемалол тушуниб бораверади ва у ёки бу нарсаларни ўзлаштиришда чарчамайди»¹.

Беруний таъкидлаганидек, ўқитиш изчил, кўрсатмали, мақсадга мувофиқ бўлиши ва маълум тизимда олиб борилиши лозим. Бинобарин кўрсатмалилик таълимнинг тушунарлироқ, муайянроқ ва иқизиқарлироқ бўлишини таъминлайди, тафаккурни ривожлантиради.

Ибн Синонинг билим орқали эришиладиган натижалари ҳақидаги таълимоти *ўт'итиш* назариясида алоҳида ўрин эгаллади. Унинг фикрича, буюмларни чинакам билишга ташқи кўринишини таҳлил қилиш, сабабларини аниқлаш асосида ақл билан эришилади. Ибн Сино ақлнинг ривожланиш босқичларини ишлаб чиққан. Мушоҳада билан идрок қилишнинг биринчи босқичи ақлий категорияларни тушунтиришдир. Иккинчи босқич икки хил фикрнинг идрок этишдир. Ақл ривожланишнинг учинчи босқичига ўзлаштирилган фикрларни идрок этиш билан эришилади. Шунда уни ҳақиқий ақл дейилади.

Олим ақлларни босқичларга бўлар экан, биринчи босқичда ёдлай оладиган, лекин ҳали ҳарфлар-

¹ **Абу Райхан Беруний.** Избранные произведения. Т. X. Часть III. - Тошкент: фан, 1973. - 1976 йиллар. 80

и ҳам, сиёҳ ва қаламни ҳам билмайдиган боланинг ақлини назарда тутган; иккинчи босқичда — таёқчаларни чиза бошлаган, қаламдан фойдаланишни ўрганаётган боланинг ақли тасаввур қилинади; учинчи босқичда инсон ақлий шаклларни ва уларга мувофиқ ҳиссий образларни эгаллаган бўлади. Ибн Сино ақл деганда инсоннинг туғма истеъдодини, шунингдек, тажриба асосида ва билиш жараёнида шаклланадиган фикрлаш қобилиятини тушунади. Ақлни инсоннинг бирламчи туғма соғлом фикрлаши, яхши ва ёмон ишларни вужудга келтирадиган, уларни фарқдантирадиган куч, деб таърифлайди. Ақл инсоннинг хатти-ҳаракатларида намоён бўлади. Инсон ақл ёрдамида нарсалар ва ҳодисаларни таҳлил қилади, умумлаштиради ҳамда уларнинг энг яхшиларини танлайди, деб уқтиради. Шунингдек, ақлни икки категорияга ажратади. Уларнинг ~бири — назарий ақл бўлиб, борлиқдаги умумий нарсаларнинг моҳиятини йдрок этишдир, иккинчиси эса амалий ақл бўлиб, буюмларни танлашда тўртки сифатида кўринадиган қобилиятдир.

Абдулла Авлоний (1878 —1934) ўзининг барча тадқиқотларида илм муаммосини биринчи ўринга қўйган. «Алҳосил — деб ёзган эди у, — бутун ҳаётимиз, саломатлигимиз, саодатимиз, сарватимиз, маишатимиз, ҳимматимиз, ғайратимиз, дунё ва охиратимиз илм билан боғлиқдур... Шунинг учун Уқимақ, билмақ замонларини қўлдан бермай, вужудимизнинг душмани бўлган жаҳолатдан қутулмақ^{Ка} жонимиз борича саъй қилмагимиз лозимдур»¹.

¹ Абдулла Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Т., Ўқитувчи> 1992 й., 23-бет.

А. Авлоний илм тарбия жараёнида ўзлаштириди ва у яхшини ёмондан, эзгуликни ёвузликдан жоизни ножоиздан фарқлаш имконини берадиган ҳисоблайди. Хусусан у тарбия билан таълимнинг бирлиги муаммосини ишлаб чиқди. Гарчи А. Давлатий таълим билан тарбия ўртасида озгина фарқ билганини айтган бўлса ҳам, улар тана ва жон сингари бир-бирига чамбарчас боғлиқдир, дейди.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий (1889—1929) I синф учун «Енгил адабиёт», II синф учун «Ўқиш китоби» ва «Қироат китоби» каби дарсликлар ёзган. Аммо, мазкур дарсликлар қўлёзмалигича қолиб кетди. Ўша пайтларда бунга имкон бўлмаган.

Ҳамза ўз тадқиқотларида товушли савод ўргатиш методини ишлаб чиққан. Унинг тадқиқотидаги асосий ғоя ўқитиш ва тарбиялашга комплекс ёндашиш, ёшларнинг ақлий, ахлоқий ва эстетик тарбиясини ўзаро боғлиқ ҳолда амалга оширишдан иборат эди.

Юқоридаги асарларнинг номларидан ва педагогик фикрлардан аён бўладики, мазкур муаллифлар дидактикага ўқитиш санъати сифатида, шунингдек, ўзига хос амалий кўникма сифатида қараганлар. Дидактика тушунчасини Ян Амос Коменский (1592—1670) ҳам ана шу йўсинда шарҳлаган. Унинг бу борадаги фикр-мулоҳазалари 1657 йилда нашр этилган «Ҳаммага ҳамма нарсани ўқитишнинг унiversal санъати ифодаланган буюк дидактика» номидаги асарида баён қилинган. Лекин Коменский Дидактика фақат ўқитиш санъатидангина эмас, балки тарбиялаш санъатидан ҳам иборатлигини қайд қилган ва тарбия ҳар томонлама ахлоқийлик йўналишидаги феъл-атворни шакллантиришнинг зарур шарти эканини ҳам уқтирган.

дияктикани юкоридагича тушуниш XIX аср
Д , «ъни таникди немис педагоги ва фаи-
5: ШуФИ Иоган Генрих Гербарт (1776-1841) дидак-
инг асосий назариясини ишлаб чиққунича
ти м этган. Бинобарин у дидактикани педагоги-
о бўйсунадиган тарбияловчи таълимнинг яхлит
Гзиддиятсиз назарияси сифатида талқин қилади.

Гербарт ва хусусан унинг издошлари ана шу на-
зариянинг ролини ҳисобга олиб дидактиканинг
асосий вазифасини — дарсда баён қилинадиган
материал эканияи. рад этдилар: Гербарт концеп-
циясига мувофиқ ўқитувчи асосан ўқувчиларни
янги ўқув материали билан таништиришга доир
ҳаракатларини таҳлил қилиши лозим эди.

XVIII асрда швейцариялик педагог И. Г. Песта-
лоцци камол топтирувчи таълимнинг принциплари
тизимини асослади. XIX асрда эса немис педагоги А.
Дистервег ўзининг «Немис ўқитувчилари учун»
қўлланмасида ўқув жараёнини фаоллаштирадиган
талабларнинг бутун бир комплексини таклиф қил-
ди. Фан ва техника шундай тезликда тараққий топ-
моқдаки, мактаб таълими билан уларнинг кетидан
кувиб етиш мумкин эмас. Лекин мактабни битирган
ешлар албатта ўзлари билмайдиган илмий кашфи-
гларга, жамиятни ривожлантиришнинг бозор иқти-
од гетига асосланган янги тизимига дуч келадилар.

4 Д^аР^ажадаги аклга, иродага ва ҳиссиётга эга
н Киши ларгина нотаниш маълумотларни тез-
Р^оҚ Узлаштириб олиши мумкин.

да Лим ва ма лакаларни таркиб топтириш нақа-
б илан ў^лса^н Д^а ҳозирги дидактика ана шу соҳа
^нгина чегараланиб қола олмайди.
Т Инал ДИЛИКда ўқувчиларни камол топтиришда оп-^а тижалар
берадиган ўқитиш жараёнининг

илмий-педагогик асосларини ишлаб чиқиш за рати туғилди. Ўқувчиларнинг камол топиши т*3 лим жараёнида амалга ошириш сабабли билим и малакаларни ўзлаштиришга қаратилган дидактв. принциплар маълум натижаларни беради. Леки вазифа қандайдир натижаларга эришишдан эмас балки ўқувчиларни камол топтириш учун ўқитишнинг энг юқори самарадорлигини таъминлашда[^] иборатдир. Бунинг учун эса ўқув жараёнининг қурилишини ишлаб чиқиш керак. Дидактикада тарбияловчи дунёқарашни шакллантириш масалалар кўрилади, таълим жараёнида ўқувчиларда мустақилликни, ташаббускорликни ва шахснинг бошқа айрим сифатларини тарбиялаш вазифалари тахд[>]; қилинади. Мана шундай муҳим масалаларнинг кўриб чиқилиши мактабдаги таълим-тарбиянинг бирлигини таъминлашга хизмат қилади. Ўз-ўзидая аёнки, мазкур вазифани амалга ошириш учун зарур илмий-педагогик асосларни яратиш дидактика соҳасидан кўра кўпроқ тарбия назариясига тааллуқлидир. Ўқитиш негизи юксак ахлоқли қилиб камол топтиришдан иборат. Ана шундай ҳаракатларда ўқишга даъват қилиш, ўқитувчи билан ўқувчиларнинг ўзаро муносабатлари ва таълим-нинг методлари масалалари бошқача тус олади.

ДИДАКТИКАНИНГ АСОСИЙ КАТЕГОРИЯЛАРИ

Ўқитиш назарияси билимлар, маълумотлар^{ва} фактларнинг катга захирасига эга, уларнинг бйр қисми тизимлаштирилган, тартибга солинган.

Ўқитиш жараёнининг структуравий компонентлари — мақсадли рағбатлантириш — мотивлаштириш, мазмуний, ҳаракат — фаолият ўқитишни шакл ва методларининг ажратилиши алоҳ[^]Д
ял

касб этади. Мана шу компонентларнинг аж-
аҳамият[^] ^{укитувчи} билан ўқувчиларнинг бирга-
фаолияти қонуниятларининг табиатини чу-[^]лок
тушуниш имконини беради.

Педагогик ечимларни танлаш назарияси ишлаб
кишнинг методологик асоси - ўқитиш жараё-
[^]нининг мавжуд барча қонуниятларини ҳисобга
олиш фикри билан мунтазам алоқада бўлади. Бош-
қача айтганда, ўқитиш жараёнининг мавжуд ҳамма
қонуниятларини албатта комплекс ҳолда ҳисобга
олиш билангина таълим масалаларини тўғри ҳал
қилиш мумкин.

Педагогик ва психологик шарт-шароитларни
аниқлаш асосида ўқитишнинг оптималлиги мезон-
ларининг асослари таркиб топтирилган ва уларнинг
энг аҳамиятлилари куйидагилардан иборатдир:

Ўқитиш оптимал бўлиши учун ҳар бир ўқувчи
ўзининг ҳақиқий ўқиш имкониятларига мувофиқ
даражада ўзлаштириши, тарбияланиши ва камол
топиши шарт;

Уқитиш оптимал бўлиши учун ўқувчилар ва
укитувчилар дарсадаги ва уйдаги ишлар вақтининг
злари учун гигиеник жиҳатдан белгиланган нор-
масига эга бўлиши керак.

калаштиришни оптималлаштиришнинг асо-
^{тм} и^{ўлла}ри ўқитишнинг вазифаларини таълим бе-ли
Тарбиялаш ва камол топтириш билан бирга-^ў [^]
Лоинҳалаш га комплекс ёндошиш ҳамда нинг
^{^^}нФ^{^^}Рини у амалга ошадиган тизими-
д^{ятг}, [^]*^уси^я тларини ҳисобга олган ҳолда муайян-
штиришдир.

Фойда И режалашти ришда куйидаги усуллардан
Ва зифал нилади, ^{укитиш} мазмунининг қўйилган Рини
энг мувафакқиятли ҳал қилишни

таъминлайдиган оптимал вариантыни танлаш; ўқитишнинг қўйилган вазифаларни белгиланган вақт ичида муваффақиятли ҳал қилишни таъминлайдиган методлари ва воситаларини танлаш; масалаларни муваффақиятли ҳал қилишни, шу жумладан ўқувчиларга табақали ёндошишни таъминлайдиган ташкилий шаклларини танлаш.

. Ҳозирги пайтда таълимнинг муҳим жиҳатлар, масалан, таълимнинг мазмунини ишлаб чиқиш ва танлаш, муаммоли — камол топтирувчи ўқитиш, ўқувчиларнинг ўқишини фаоллаштириш, ўқитиш методларий ва уларнинг таркибий қисмлари; ўқувчилар ўқув-билим фаолиятининг методлари; ўқув материални ташкил қилиш ва структуралаштириш ва ҳоказолар жадал ўрганилмоқда.

Таълим мазмунининг ишлаб чиқилган назария-сида қуйидаги муҳим қоидалар талқин қилинган:

Таълим мазмунида жамиятнинг маънавий ва моддий элементлар, шу жумладан: табиат, жамият ва инсон ҳақидаги билимлар, ижодий фаолият таъриби, инсоннинг муносабатлари, бошқариш фаолияти, хулқи ва ҳаёти ифодаланиши лозим;

Таълимнинг мазмуни умумий, *политехник ва касбкорлик* компонентларининг бирлигини акс эттириши керак;

Таълимнинг мазмуни муайян ёшга қаратилади ва жамиятнинг ривожланиш даражасидан келиб чиқади;

Таълимнинг мазмунидаги ажратилган тўрт қисм-понтент ҳажми ва мазмуни бўйича ўзаро айнан мувофиқ бўлиши керак.

• Мактаб ривожланишининг ҳозирги босқичида таълимни компьютерлаштириш масаласи ғоят муҳим аҳамият касб этмоқда. Ўқувчиларни замонавий

исоблаш техникасидан фойдаланишга доир билим ва малакалар билан куроллантириш, ўқув жараёнида компьютерларнинг кенг қўлланишини таъминлаш жамиятда бозор иқтисодиётини ривожлантиришнинг муҳим вазифаларидан биридир. Мана шу вазифани амалга ошириш юзасидан педагогика фанида ўрта мактабга электрон-ҳисоблаш микропроцессор техникасини татбиқ этишнинг иккита асосий йўналиши ишлаб чиқилмоқда. Буларнинг биринчиси — мактабдаги таълимнинг мазмунига ўқувчилар умумтаълимий тайёргарлигининг компоненти сифатида дастурлаштириш асосларини ва ҳисоблаш техникасини жорий этиш; иккинчиси — мактабда электрон ҳисоблаш машиналаридан таъминлаш таълимининг воситаси сифатида фойдаланишдир.

Педагогика фани мактабларнинг ЭҲМлардан фойдаланишдаги тажрибаларини ўрганиши ва умумлаштириши: ялпи компьютер саводхонларига жавоб берадиган ягона дастурлаштириш умумтаълимий курсини яратиш; дастурлашни ўргатиш бошланадиган муддатни ва курснинг ҳажмини белгилаши, мактабда ўрганиладиган алгоритм тилини танлаши, таълимни машина базасидан фойдаланиш асосларини ишлаб чиқиши ва бошқа вазифаларни адо этиши керак.

Таълим назариясидан муаммоли — камол топтирувчи ўқитишни жорий этиш, шунингдек, ўқув Жараёнини табақалаштириш ва индивидуаллаштириш йўлларини излаш бўйича фаол ишлар олиб бериш керак.

Муаммоли — камол топтирувчи ўқитишнинг назарияда ишлаб чиқилган асосий ғояларини қуйидагича таърифлаш мумкин:

Таълимий билишни илмий билишга мувофиқ моделлаштириш ғояси, яъни муаммоли вазиятни вужудга келтириш — гипотезани олға суриш — гипотезани асослаш — гипотезани ҳал қилиш — уни тасдиқлаш ёки рад этишдек зарур звеноларни ўз ичига олган муаммоли ўқитиш;

Уқувчиларнинг ижодий имкониятлари ва қобилиятларини ривожлантириш, уларда тадқиқотчилик йўсинидаги кўникма ва малакаларни ўстириш ғояси.

Муаммоли ўқитиш назариясида қатор қонуниятлар ифодаланди ва эксперимент йўли билан асосландики, улардан муаммоли дарс ўтиш билан муаммоли ўргатишнинг бирлиги ва бир-бирини тақозо этиши, ўқувчиларнинг тайёрлиги даражаси билан муаммоли ўргатиш даражасининг мувофиқлиги каби қонуниятларни ажратиш мумкин.

Дидактикада ишлаб чиқилган ўқувчиларнинг билиш фаолиятини фаоллаштириш назарияси муаммоли — камол топтирувчи ўқитиш назариясига жуда яқиндир.

Фаоллик назариясининг асосий ғояси ҳам махсус ташкил этилган таълим муҳотида (ўқитишнинг мазмуни, шакллари ва методлари билан) ўқувчиларнинг фаоллигини тобора ошириб боришдан иборатдир.

Ишлаб чиқилган фаоллик назарияси ўқув жараёнида билимларни ўзлаштириш, уларни қайта ишлаш ва қўллашнинг (муаммоли ва репродуктив) усулларини ўрганиш бўйича ташкил этиладиган ўзини-ўзи бошқариладиган фаолликдан иборатдир.

Мазкур қонуниятлар асосида амалий жиҳатдан муҳим аҳамиятга молик қуйидаги назарий қоидаларни *ифодалаш мумкин*: **88**

фаоллаштириш воситалари тизими, таълимнинг мазмуни, ўқитишнинг шакл ва методлари ўқитишнинг асосланган, мақсадга мувофиқ ўз-ўзини бошқарадиган жараён сифатида ташкил қилишни таъминлаши учун улар қуйидаги талабларга *жавоб бериши керак*:

Таълимнинг ҳамма босқичларида ўқувчиларда ўқитишнинг ички мотивларини қўзғатиш ва ривожлантириш;

Ўқувчиларни ўз олдларига тегишли мақсадларини қўйиш ва келгусидаги фаолиятларини режалаштиришга рағбатлантириш механизмини такомиллаштириш;

Ўқувчиларда ахборотларни қайта ишлашга доир таълимий ва ақлий кўникмаларнинг шаклланишини таъминлаш;

Ўқувчиларнинг ўқув-билиш мақсадларига эришиш учун жисмоний ва ахлоқий, иродавий кучларини ошириш;

Таълим жараёнида назорат ва ўзини-ўзи бошқариш орқали ўқувчилар ўзининг ўқув-билиш фаолиятини баҳолашини таъминлаш. Шу қоидаларга риоя қилинса, таълим самарадорлиги янада ошади.

Таълим жамиятнинг иқтисодий-ижтимоий даражаси ва маданияти, унинг сиёсий ва мафкуравий структураси мазмунини белгилайдиган масалаларни ҳал қилади. Шунинг учун оиладаги ёки жамоадаги, ёки мактабдаги, ишлаб чиқаришдаги мақсадга мувофиқ ёки тасодифий тарбия ўз моҳиятига кўра ижтимоий бўлади, чунки ҳар қандай тарбия ижтимоий муносабатларнинг субъекти ҳисобланади.

Инсон туғилган пайтидан бошлаб у ёки бу ижтимоий гуруҳга мансуб бўлиб, меҳнат алоқаларининг маълум тизимида тегишли юридик ҳуқуқлар-

дан фойдаланади. Жамиятдаги ўзаро муносабатлар мажмуининг мазмуни ва характери шахс камол топишининг умумий йўналишини ҳал қилувчи йўсинда белгилайди. Ота-оналар ва педагоглар тарбия методларида ўзига хос ўрин тутсалар ҳам, уларнинг мақсадларини, истакларини ва интилишларини пировард натижада жамият белгилайди, унинг у ёки бу ижтимоий гуруҳлари, ҳаётнинг умумий шароитлари, унинг манфаатлари ва идеаллари белгилайди.

«Ижтимоий тарбия» иборасидан анча тор маънода шахсга таъсир кўрсатишнинг махсус тузилган ижтимоий институтларда амалга оширилади-ган, оиладаги ва яқин атроф-муҳитдаги тарбиядан фарқли жараёни ифодалаш учун фойдаланилади. Таълим ва тарбия тушунчасининг қайси бири кенгроқ маънога эга эканлиги хусусидаги баҳс са-марасиздир, чунки ҳамма гап уларнинг қайси мақ-садда қўлланишидир. Адабиётларда кўп учрайди-ган «таълим» ва «тарбия» сўзларини педагогик жараённинг қарама-қарши томонларини ифодалаш учун қўлланиши унчалик тўғри эмас. Бинобарин, таълим билим беришнинг мақсадга мувофиқ жараёни сифатида доимо муайян шахсларни тарбиялаш-ни ўз ичига олади. Тарбиянинг йўналиши эса, ҳатто, таълимнинг мазмуни ва савияси билан расман бир хил бўлса ҳам, принцип жиҳатдан турлича — ин-сонпарвар демократик ёки тоталитар бўлиши мум-кин. Таълим-тарбия муассасаларида амалга ошири-ладиган чуқур педагогик жараён сифатидаги тарбия ҳақида гапириш унинг фақат бир томонини — кас-бий жиҳатини кўрсатишни билдиради.

Тарбия ҳамма вақт халқ орасидаги ҳодиса, ижтимоий ҳаётнинг доимий категорияси ҳисобланган.

Тарбиянинг ижтимоий табиатини англаш давлат ва алҚ тарбияси, жамият ва шахс тарбияси ўртасидаги мақсадга мувофиқ ва тасодифий тарбия ўртасидаги тафовутини, тарбиявий таъсир объектининг ғоят мураккаб тугунини билиш имконини беради.

Тарбия шахсни мақсадга мувофиқ йўсинда шакллантириш, унда фазилатларни таркиб топтириш жараёнидир. Тарбия тарбияни амалга оширувчилар кутадиган натижа мавжудлигини талаб қилади. У икки турдаги фаолиятни, яъни шаклланувчи ва шакллантирувчи фаолиятни бажарувчилар тарбиянинг ташкилотчилари, шаклланувчи фаолиятни бажарувчилар эса тарбиянинг ёлғиз ёки жамоавий объектлари ҳисобланади.

Тарбиянинг ўзига хос хусусиятлари унинг икки томони — объекти ва субъектив жиҳатлари мавжудлигидир. Унинг шакллантирувчи фаолиятларини бажарувчилар ўзлари хоҳласа-хоҳламаса тарбиянинг объекти эканлигида кўринади. Юқорида таъкидланганидек, объектлик шаклланувчи ва шакллантирувчи фаолиятлар ҳамда уларнинг элементлари ўртасида, шунингдек, ҳар бир фаолиятнинг элементлари ўртасида ички объектив боғланиш ва муносабатлар мавжудлигида намоён бўлади.

Шакллантирувчи ва шаклланувчи фаолиятнинг субъектив томони у ёки бу фаолиятни бажарувчилар субъектлар ҳисобланади ва тарбиянинг натижалари уларнинг ички ҳолатига, эгаллаган шахсий хусусиятлари, қизиқишлари, эҳтиёжлари ҳамда Қобилиятларига боғлиқ бўлади. : Тарбия баъзан тўпланган билимларни, фаолият тажрибаларини ёш авлодга беришнинг йўли сифатида, баъзан эришилган маънавий маданиятни қай-та тиклаш ва ривожлантиришнинг омили сифати-

да ва баъзан ижтимоий муносабатларнинг алоҳида шакли сифатида таърифланади.

Тарбиянинг мақсади - унинг кўзланган натижага жасидир. У жамият ривожланишининг эҳтиёжларини ўзида акс эттиради ва жамоатчилик ҳамда давлат хужжатларида ифодаланади, педагогик таълимотлар ва назарияларда муайянлаштирилади ҳамда батафсил ёритилади. Синфий жамиятда тарбиянинг мақсади ҳукмрон синфлар томонидан белгиланади ва баён қилинади. Масалан, тарбиянинг мақсади қулдорлик даврида - қулларни бўйсундириш ва бостириб туришга лаёқатли жангчилар ҳамда лашкарбошиларни; феодализм даврида феодал рицарлар; буржуазия даврида ишбилармонлар ва бизнесменларни тайёрлашдан иборат бўлган.

Тарбиянинг мақсади - шахсни ҳар томонлама ва уйғун камол топтириш, унинг маънавий, ахлоқий-эстетик қадриятларини шакллантириш, 'юксак даражادا уюшган ва шаклланган жамоаларни вужудга келтиришдир. Тарбиянинг мақсадларини охириги ва оралик, умумий ва муайян, асосий ва йўл-йўлакай мақсадларга таснифлаш мумкин. Мақсад билан бир қаторда ҳал қилиниши мақсадга эришишни таъминлайдиган вазифалар ҳам туради. Масалан, тарбиянинг умумий мақсадини рўёбга чиқариш, яъни шахсни ҳар томонлама камол топтириш учун ақлий, ахлоқий, ғоявий-сиёсий, эстетик, меҳнат ва жисмоний тарбия вазифаларини амалга ошириш зарур.

ШАХСНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ВА КАМОЛ ТОПТИРИШ ТУШУНЧАСИ

Шахсни шакллантириш — унинг ўсиши, қандайдир янги хусусият ва фазилатларга эга бўлиши

Ж оаёнидир. «Шакллантириш» тушунчаси «тарбия-
тд» тушунчасига нисбатан кенгрок бўлиб, у шахс
жамоанинг таркиб топишига таъсир кўрсатади-
ган ҳамма нарсани, шу жумладан, мақсадга муво-
(Биқ жараёнлар (ўқитиш, тарбиялаш, таълим бе-
оиш)ни ҳам, мақсадга номувофиқ жараёнлар (шахс
ва жамоанинг ўз ички табиати, атрофдаги киши-
лар, нарсалар, табиат ҳодисалари ва ҳоказоларнинг
таъсири)ни ҳам ўз ичига олади. «Шакллантириш»
ва «Тарбиялаш» тушунчалари жиддий чегаралан-
са, инсонни табиат ҳодисалари тарбиялайди, деб
бўлмайди. Инсонни фақат кишилар тарбиялайди,
табиат ҳодисалари шахсни шакллантириши мум-
кин, аммо уни тарбиялай олмайди.

Шахс ижтимоий муносабатлар, шу жумладан
тарбия омили, ижтимоий, ишлаб чиқариш, мада-
ний, илмий фаолият ва шахсий алоқалар омили-
дан иборат ташқи омилларнинг, ҳамда биологик
омил, психологик омилдан иборат ички омиллар-
нинг таъсири натижасида шаклланади.

Шахс шаклланишининг асоси унинг фаолияти
бўлиб, бу фаолият доимо ўзини бажарувчига нисба-
тан шакллантирувчи, ўзини вужудга келтирган ёки
ташқил этган шахсга нисбатан шаклланувчи бўлади.

Жамоанинг шаклланиши ҳам ташқи омиллар -
ижтимоий муносабатлар, тарбия ва атрофдаги жа-
моаларнинг ҳамда ички омиллар — жамоа ичидаги
муносабатлар, алоқалар ва ҳоказоларнинг таъсири
натижасида амалга ошади. Ҳамкорликдаги фаоли-^{ат}
ва жамоавий муносабатлар тажрибасининг тўпла-
ниши жамоани шакллантирадиган асосий ва бош
кУчдир.

Тарбиялаш сингари шакллантиришда ҳам дои-
^о шахсни ва жамоани такомиллаштириш назарда
тУтилади.

Такомиллашув — қарама-қаршиликларнинг бирлиги ва курашувидир, ана шу бирлик ҳамда кураш натижасида рўй берадиган ўз-ўзидан ҳаракатланишдир.

Шахснинг ва жамоанинг такомиллашуви ҳам қарама-қаршиликларнинг бирлиги ҳамда кураши натижасида амалга ошадиган ўз-ўзидан ҳаракатланишдир. Шахс ва жамоани шакллантиришда ҳам доимо шахсни ва жамоани такомиллаштириш назарда тутилади.

Шахс ва жамоа такомиллашувининг самараси уларнинг ҳолатидаги сифат ўзгаришидир.

Шахс такомиллашувининг манбаи зиддиятлар ва уларни қондириш йўллари ўртасидаги зиддиятлардир. Жамоа такомиллашувининг манбаи ҳам зиддиятлар ҳисобланади. Психологлар жуда кўп зиддиятларни, шу жумладан шахслар ва жамоаларнинг манфаатлари ўртасидаги, раҳбарларнинг жамоага қўядиган талаблари билан жамоанинг ана шу талабларни бажариши орасида зиддиятларни ҳал қилиши керак.

Юқорида айтилганидек, дидактика «ўқитиш» ва «ўқиш» каби бошқа тушунчалар билан ўзаро боғлиқ таълим назариясидир. Бу икки тушунча асосий тушунчалар жумласига киради.

Ўқиш сўзини дидактлар ва психологлар илгарй ҳам, ҳозир ҳам турлича шарҳлаганлар. Буни шу сўзни эски таърифлари ҳам, энг янги таърифлари ҳам турличалиги яққол тасдиқлайди.

Ўқиш мақсад, мазмун ва ҳаракатлар билан боғлиқ бўлиб, улар ёрдамида ўқувчилар маълум баялилар, кўникмалар ва малакаларни ўзлаштирадлар, ўқиш ўқувчининг фаоллиги натижасид³; ривожланади, характер касб этади, у турли шакл-

ларда (меҳнат, жамоатчилик фаолияти, китобхонлик ўйин ва ҳоказолар тариқасида) амалга ошиши мумкин, билишга (бевосита ва билвосита) Таянади ҳамда индивидуал тажрибага шахснинг хулқида ўзгаришни вужудга келтиради.

Ана шу тушунтиришлардан кейин ўқиш таърифини келтириш мумкин. Биз ўқиш деганда ўқувчилар воқеликни бевосита ва билвосита билиш давомида маълум билимлар, кўникмалар ва малакалар — режали ўзлаштиришнинг мақсадга мувофиқ жараёнини тушунамиз. Бунда ўқиш жараёни маълум даражада кучли мотивлаштиришдан вужудга келади ва унинг натижаси шахснинг қарашлари, эътиқод, хатти-ҳаракатлари, умумий камолатига, қисқаси, унинг хулқига таъсир кўрсатадиган мавжуд билимлар ва кўникмалар захирасининг ортишида намоён бўлади, деб биламиз.

Ўқитиш ибораси тасодифий жараён маъносида ҳам, ўқиш жараёнига мунтазам, режали ва бевосита раҳбарлик қилиш маъносида ҳам қўлланилади. Ана шу иккинчи маънодаги ўқиш жараёни нисбатан узоқ вақт, баъзан кўп йиллар мобайнида ўқитиш жараёни билан чамбарчас боғлиқ бўлади. Шуни Ҳисобга олиб мазкур иккала жараённи кўпинча умумий ном билан таърифлаймиз ва ўқитиш-ўқиш Жараёнларини таълим жараёни, деймиз. Бу жараёнда фақат ўқиш билан, яъни ўқувчилар маълум Миқдордаги билимлар, кўникмалар ва малакаларни ўзлаштиришига ёрдам берадиган шароитларни "Ратиш билан боғлиқ ҳаракатлар эмас, балки ана % шароитлардан тўғри фойдаланишни назорат Қйлиш элементлари ҳам намоён бўлиб, улар бир "Утунни ҳосил қилади.

Ўқитувчи ўқувчилар ишининг боришини кузатиш ва улар эришган натижаларни баҳолаш асосида ўзининг кўрсатмалари, йўналтирувчи саволлари, тегишли тушунтиришлари ва ҳоказолар билан болаларнинг ўқув фаолияти жараёнига тузатишлар киритади. Шунга кўра таълим биринчидан ўқишни, иккинчидан ўқитишни, яъни ўқишни ва шу билан бирга уни назорат қилиш ҳамда тузатиш тadbирларини ўз ичига олади, дейиш мумкин.

Ўқитиш ғоятда мураккаб иш. Бунинг далили сифатида шуни айтиш жоизки, ўқитувчининг таълим жараёнидаги раҳбарлик ролини таъминлашга уриниши билан ўқувчиларнинг тўла мустақил фикрлаши ва ҳаракатларини сақлашга интилиши ўртасидаги таълимга хос диалектик зиддият' аслида дидактик юксалишнинг манбаидир. Шунингдек, ўқитишда деярли ҳамма вақт унинг тарбиявий жиҳатлари яққол билиниб туради.

Таълим мақсад, мазмун, ўқитувчининг шахси, ўқувчилардаги дастлабки билимларнинг характери ўқув юритишнинг моддий-техник базаси ва бошқа анчагина омиллар билан белгиланади.

Фаробий ўзининг «Идеал шаҳар аҳолисининг маслағи» номли рисоласида таъкидлаганидек, фан ўқитиш орқали ўзлаштирилса, эзгу фазилатлар тарбия ёрдамида эгалланади. Ўқитиш фақат ақлнинг чиниқиши учун эмас, балки умумий маънавий, шу жумладан, ахлоқий камол топиш учун ҳам асосдир. Ўқитиш ва тарбиялаш ўзаро боғлиқ бўлиб, шахсни маънавий камол топтиришнинг турли йўллари дир.

Халқ педагогикасида инсон ақлан баркамол бўлишининг энг муҳим шarti уни болалигидз ўқитиш ва тарбиялашда деб ҳисобланади. 96

Ўқитиш маълум қонуниятларга бўйсунди ва мумфалсафий методологияга мувофиқ бу қонуниятлар таълим жараёни билан анча кенгрок ижтимоий жараёнлар ўртасидаги умумий, муҳим, зарур> барқарор алоқалардан, шунингдек, таълимнинг алоҳида компонентлари, яъни унинг мақсади, мазмуни, шакллари, методлари ва воситалари ўртасидаги ички боғланишлардан иборатдир. Аниқланган дидактик қонуниятлардан қатор асосий талаблар келиб чиқадики, уларга риоя қилиш ўқитишнинг сифатли ва самарали амалга ошувини таъминлайди.

Таълим жараёнининг натижаси баъзан фақат ўқувчиларнинг маълум билимлар ва кўникмалар тизимини ўзлаштиришидан иборат бўлади; лекин бу жараён ўқувчиларнинг ҳар томонлама камол топтиришга жиддий ижобий таъсир кўрсатиши мумкин.

Таълим жараёни — мураккаб ва кўп қиррали жараёндир. Расмийлашган тизим сифатидаги таълим назарияси умуман ана шу жараённи унинг таркибий қисмларини ва уларнинг компонентларини ёритади, тушунчалар, мазмун ёрдамида ана шу яхлит жараённинг мавжудлиги сабабини ёки усулларини баён қилади.

«Ўқув жараёни» тушунчаси таълимнинг барча Компонентларини: ўқитиш ва унда фойдаланадиган воситаларни ҳам, муайян вазифаларни ҳал қилиш учун таълимнинг методларини ҳам, уйда ўстақил ишлайдиган ўқувчини ҳам, ўқув жараёнида кўрсатмали ва техник воситалар билан жиҳозлашни ҳам ўз ичига олади.

Шунинг натижасида таълимнинг қуйидаги қонуниятлари ёритилади:

Таълим жараёни қонуний равишда ижтимоиё жараёнлардан ва жамиятнинг эҳтиёжларидан келиб чиққан;

Таълим жараёни яхлит педагогик жараёнга кирадиган ўқитиш, тарбиялаш ва камол топтириш жараёнлари билан қонуний равишда боғлиқдир;

Таълим қонуний равишда таълим олувчиларнинг ҳақиқий ўқув имкониятларига боғлиқдир;

Таълим қонуний равишда ўзи амалга оширилдиган ташқи шароитларга боғлиқдир;

Ўқитиш ва ўқиш жараёнлари яхлит таълим жараёнида қонуний равишда ўзаро боғлиқдир;

Таълим мазмуни қонуний равишда унинг жамият эҳтиёжларини, фан ривожланишининг даражаси ва мантиқини, ҳақиқай ўқув имкониятлари ва таълим учун ташқи шароитларни акс эттирадиган вазифаларга боғлиқдир;

Ўқув фаолиятини кучайтириш, ташкил этиш ва назорат қилиш, қонуний равишда таълимнинг вазифалари ва мазмунига боғлиқдир;

Таълимнинг ташкилий шакллари қонуний равишда унинг вазифаларига, мазмуни ва методларига боғлиқдир;

Тегишли шароитларда ўқув жараёнининг барча компонентлари қонуний равишда ўзаро боғланиши таълимнинг пухта англаган ва амалий натижаларини таъминлайди.

Таълимнинг қонуниятларини педагогиканинг умумий асосларида ифодаланган қонуниятлар билан таққосланса, улар ўртасидаги боғланиш яққол кўринади. Таълимнинг қатор қонуниятлари мантиқан педагогик жараённинг умумий қонуниятларидан келиб чиқади. Таълимнинг принциплари бўлган қонуниятлари ҳам ўзаро боғлиқдир. **98**

VII б о б. ЎҚИТИШ ЖАРАЁНИ ЎҚИТИШ ЖАРАЁНИНИНГ МОҲИАТИ

Ҳар қандай жараён — ҳаракатдир, моддий дунё-
яаги нарсалар ёки ҳодисаларнинг аста-секин ўзга-
ришидир. Ўқитиш жараёни ҳам ёш, авлодда ақлий
кучларни ривожлантиришга ва ахлоқий сифатлар-
нинг шакллантиришга қаратилган ҳаракатдир.

Биз ўқитиш жараёни қандай тушунамиз?
Ўқитиш жараёни — ўқитувчининг ва у раҳбарлик
қиладиган ўқувчиларнинг — уларда ақлий қобили-
ятларни ўстириш, диалектик дунёқараш асослари-
ни таркиб топтириш ва ҳаётга тайёргарликни амалга
ошириш мақсадида — билим, кўникма ва малака-
лар тизимини онгли ҳамда пухта ўзлаштиришга
қаратилган илмий асосдаги ишларнинг мажмуидир.

Мактабдаги ўқитиш жараёни қандайдир тасоди-
фий ва айниқса, педагогнинг хусусий фикридан ке-
либ чиқадиган нарса эмас. Ўқитиш жараёни *билиш*
назарияси асосида таркиб топади ва жамиятнинг
ривожланиш қонуниятларидан келиб чиқадиган
талабларни акс эттиради. Ҳозирги илғор педагоги-
ка инсон шахсини мақсадга мувофиқ шаклланти-
ришга тарбия, ўзини-ўзи тарбиялаш ва ижтимоий
тажрибадан иборат тизим сифатида қарайди. Тар-
бия ва ўзини-ўзи тарбиялаш кичик тизимлар ўрта-
сидаги боғланиш асосида тарбияланувчиларнинг
ижтимоий тажрибани ўзлаштириши ташкил топа-
ди ва шу билан инсоннинг шахси шаклланади.

Ўқув жараёни педагогик жараённинг мағзи си-
фатида тарбия, ўзини-ўзи тарбиялаш ва ижтимоий
тажрибанинг бирлигини ўзида мужассамлаштиради.

Ўқув жараёнидаги тарбия асосан ўқитиш шак-
лида, ўзини-ўзи тарбиялаш ва ижтимоий тажриба-

нинг бирлиги шаклида намоён бўлади. Шунга кўра ўқув жараёнига таълим (педагогнинг фаолияти) ўқиш (ўқувчининг мустақил ўрганиш иши) ва маъ-л лумотнинг мазмунини кичик тизимларидан ибора? ижтимоий педагогик тизим сифатида қаралади. Ўқитиш ўқув жараёнининг профессионал томони-1 ни ташкил қилади. Инсон шахс сифатида шаклла-1 нишининг икки томонлама табиати (тарбия ва ўзи-1 ни-ўзи тарбиялаш), шунингдек, ўқув жараёнининг! ички структураси йўл-йўриқ кўрсатиш ва ўқувчи-лар ўқув-билиш топшириқларини мустақил ҳолда бажаришидан иборат ҳаракатдир. Бунинг йўл-йўриқ кўрсатиш жиҳати муаллим ўқувчига ўқув материа-ли бўйича ўргатадиган нарсалар ва улар устида иш-лаш методлари билан изоҳланади. Ўқувчилар ана шу асосда ўзларининг маълумот мазмунини ўзлаш-тиришга доир фаолиятларини ташкил қиладилар. Шундай қилиб, ўқув жараёнининг моҳияти ўқув-чи билиш фаолиятининг мантиқи бўлиб, у бирин-чидан, билиш биздаги билимдарнинг ягона ман-баи бўлмиш амалиётни ўрганишдан бошланиши ва мавҳум фикрлаш асосида назарий умумлаштириш кераклигидан; иккинчидан, *билиш* олинган билим-ларни, назарий умумлаштиришларни инсондаги билимлар ҳақиқатлигининг ягона объектив мезон-лари сифатида ҳам хизмат қиладиган амалиётга таққослаш зарурлигидан келиб чиқади. Ўқув жара-ёни билиш жараёнини инсон фаолияти сифатида психологик-педагогик жиҳатдан лойиҳалашга асос-ланишини ва олинган билимларни амалиётда ; қўллашни албатта ўз ичига олиши зарур. Ўқув жа-раёни асосида умуман бутун жараёнга тааллуқли ва барча ўқув фанларига тақаладиган маълум та-лаблар ҳамда дидактик принциплар мавжуд бўлади-100

Бизнинг дидактика ана шулардан энг муҳимлари: тарбияловчи таълим принципи, илмийлик принципи, назария билан амалиётнинг боғланиши принциpidан иборатдир. Таълимнинг методлари ва ташкилий шакллари асосида ўқувчиларнинг онгли фаоллиги, кўрсатмалилик, билимларни асосли ўзлаштириш, ўзига хос фарқларни тушунарлилиги ва ҳисобга олиниши принциплари ётади.

Ўқитувчи фаолиятининг муваффақияти аввало у таълимнинг мазмуни, методлари ва ташкилий шаклларида умумий дидактик принципларни қанчалик тўғри амалга оширишига боғлиқ. Дидактик принциплар таълимнинг бевосита билиш назариясидан, шунингдек, мактабдаги таълимнинг мақсадлари ва илмий мазмунидан, ўқувчилар жамоасининг ёш ва психологик хусусиятларидан келиб чиқадиган қонуниятларини акс эттиради.

Ўқитиш принциплари қандайдир доимий ва ўзгармайдиган нарса эмас. Уларнинг айримлари бошқача шароитга боғлиқ ҳолда ўзининг номини сақлаб, янги мазмун касб этади ва баъзилари, масалан А. Я. Коменский олға сурган «табиатга мувофиқлик принципи» сингари ўзининг аҳамиятини йўқотади; яна бошқалари эса янги шароитда жамиятнинг ўқитиш жараёнига қўядиган маълум талабларини тўлароқ акс эттириши сабабли етакчи принципга айланади. Чунончи ҳозирги пайтда ўқитишнинг тарбияловчи ва камол топтирувчи принциплари алоҳида аҳамият касб этди. Табиийки; мана шу принциплар ўқитиш жараёнига ўзининг қандайдир аҳамиятини қўшади, уни нималар биландир тўлдиради. Лекин тарбияловчи ва камол топтирувчи таълимга интилиш янгилик эмас. Уни мамлакатимиз педагогикаси тарихида илк бор Форобий, Беруний-

лар асослаб беришганди. Масалан, Берунийнинг! фикрича, тарбияловчи таълим айни пайтда камод топтирувчи таълим ҳам ҳисобланади: у қузатувчанлик, фикрлаш, нутқ, хотира ва хаёлнинг ривожланишини таъминлайди, шу тариқа инсонни ҳаётдаги меҳнатга тайёрлайди.

Мазкур принциплар янги бўлмаса ҳам, мактаб ривожининг турли босқичларида ўқув-тарбия жараёнини ташкил этишда ҳар хил йўсинда ва тўлиқ бўлмаган ҳажмда амалга ошган. Бунинг ҳаммаси жамият томонидан мактаб олдига қўйилган шароитларга, мақсад ва вазифаларга боғлиқ бўлган.

Ҳозирги дастурлар маълумотнинг назарий савиясига талабларни оширишга, мактабда ўқишнинг дастлабки кунларидан бошлаб болаларда ижодий фикрлашни ривожлантиришга, уларда фанларнинг назарий асосларига доир тушунчаларни ҳосил қилишга, умумлаштириш ва мантиқий мулоҳаза юритиш малакаларини шакллантиришга қаратилган. Уларда ҳам илгариги дастурлардаги каби назарий билимларни ўқувчиларда амалий кўникма ва малакаларни ҳосил қилиш билан боғлашга жиддий эътибор берилган. Шунингдек, таълимнинг тарбияловчилик ролини янада кучайтириш назарда тутилган. Бу эса онгли равишда ўзлаштирилган қоидалар, фактлар ва назариялар ўқувчиларнинг эътиқодига ҳамда дунёқарашига айланиши кераклигини билдиради. Ўқувчиларга фаол ва мунтазам меҳнат қилиш одатини янада* кўпроқ сингдириш, уларда билимларга иштиёқ уйғотиш ва уларда умумий фойда учун қўллашга интилишни тарбиялаш зарур. Тарбияловчи таълим ўқувчиларнинг маънавий-ахлоқий нормаларини эгаллашларини ҳам таъминлаши керак.

Билимларни ўзлаштириш жараёнида ўқувчиларнинг ақлий камол топиши ва тўғри тарбияланиши Ўз-ўзидан амалга ошмайди. Бунинг учун педагогларнинг маълум даражада таъсир кўрсатиши ҳам ниҳоятда зарур. Маълумки, ўқитиш жараёни ўқитувчининг ва у раҳбарлик қиладиган ўқувчиларнинг изчил фаолияти мажмуидан ташкил топади. Бунда ўқувчилар фаолиятининг муваффақияти ўқитувчининг оқилона раҳбарлигига ва йўналтирувчи ишларига бевосита боғлиқ бўлади. Ана шу ишлар, халқ таълими тўғрисидаги қонунда мактаб олдига қўйилган вазифалар моҳияти нималардан иборат бўлиши керак? Аслида ҳозирги пайтда етакчилик қиладиган тарбияловчи ва камол топтирувчи таълим принциплари ўқув жараёнига, шу жумладан, таълимнинг асосий шакли бўлмиш дарсга ўз таъсирини кўрсатиши лозим. Ўқитиш жараёнига қўйиладиган талаблар жамият ривожланишининг турли босқичларида ҳам доимо бир хил бўлмаган. Бу ҳол жамият ривожланишининг қонуниятларидан ва унинг энг муҳим вазифаси — ёш авлодни тарбиялаш ва ўқитишдан келиб чиққан. Дозирги куннинг талаби — ўқув жараёнида ўқувчиларда фақат такрорлашга доир фикрлашни эмас, балки ижодий тафаккурни ҳам шакллантирадиган йўсинда ташкил қилишдир. Психологларнинг таъкидлашича, тафаккур доимо муаммо ёки масаладан, ажабланиш ёки тушуна олмасликдан, зиддиятдан бошланади.

Ана шулар туфайли таълимий муаммолар асосидаги ўқитишда муаммоли ёндошиш тушунчаси Яедагогика назарияси ва амалиётига фаол кириб Келади. Бу муаммонинг моҳияти — ўқувчиларга маълум билимлар, кўникма ва малакалар билан тушу-

ниш ҳамда тушунтириш учун илгариги билимлан кифоя қилмайдиган янги фактлар, ҳодисалар ўрта, сидаги дидактик зиддиятдир. Бу зиддият ижодэд ўзлаштиришга туртки ва шу билан бирга ҳаракатлантирувчи куч ҳисобланади.

Биз ўқитишдаги муаммолилиқни ўқувчиларнинг ўқув муаммосини англаши ва ҳал қилишга қаратилган билиш фаолиятини ташкил этиш деб тушу-] намиз. Ўқитишдаги муаммолилиқнинг муҳим белгиси масалани қўйишдан кўра муаммоли вазиятни яратиш кўпроқ зарурлигидир. Бунда мазкур вази-1 ятни ҳаётий фактлар ва ҳодисалар асосида яратиш-1 ни назарда тутиш муҳимдир. Чунки муаммоли! вазият қанчалик табиий шаклга эга бўлса, ўқувчи-1 ларни фаоллаштириш ва муаммони ҳал қилишда I қатнашишга жалб этиш имконияти шунчалик кенг I бўлади. Ўқитишдаги муаммолилиқ анъанавий ди-1 дактиканинг асосий принциплари ва қоидаларини инкор қилмайди, балки уларга таянади. Ўқитишда муаммоли ёндошишни қўллашдан мақсад ҳозирги ўқитиш жараёнини ўқувчиларда ижодий фикрлаш- ни фаол ривожлантиришга ёрдам берадиган метод- лар ва усуллар билан тўлдиришдир.

Умуман айтганда, ўқув жараёнини такомиллаш- тиришдан кўзланадиган абосий мақсад унинг си- фатини янги поғонага кўтаришдир. Шунга кўра ўқитувчининг фаолиятида қандай янгилик вужуд-^ га келиши керак? Аввало у материални шунчаки баён этмаслиги ва ўқувчиларга тайёр хулосалар ҳамда умумлашмаларни айтиб бермаслиги, балки уларнинг фикрини ўрганиладиган объектга жалб : қилиши, ундан муаммо топиши ёки имкони бўлса, ўқувчиларнинг ўзларини мазкур объектдаги муам- мони мустақил ҳолда ўйлашга рағбатлантириш, муаммоли вазиятни яратиб, уларнинг диққатияй |

фарбар қилиши, тафаккурни фаоллаштириши, таълимдаги лоқайдликни бартараф этиши, ўқувчиларга ўзларича мулоҳаза юритиб зарур хулосалар ва умумлашмалар чиқаришда ёрдам бериши, уларни кузатишга, тасаввур қилишга, эслаб қолишга ижодкорликка ўргатиши, яъни у ўз тарбияланувчиларини олган билимлари билан кузатилган ҳаётий фактлар ва ҳодисаларга таққослаш, шу асосда тўғри хулосалар ва умумлашмалар чиқаришга одатлантириши керак. Мана шуларнинг ҳаммаси таълим жараёнига замонавий мазмун бахш этади.

ҲОЗИРГИ ЎҚИТИШ ЖАРАЁНИГА ҚЎЙИЛАДИГАН ТАЛАБЛАР

Ҳозирги куннинг вазифаларини амалга оширишда ўқитишнинг чуқур ижтимоий эътиқодлилиги билан уйғун илмийлигига қўйилаётган талаблар ғоятда муҳимдир.

Дидактикада ўқитишнинг илмийлиги нима экани асосли равишда баён қилинади. Маълумки, мактаб таълими мазмунига кирган барча билимлар воқелик қандай бўлса, уни шундайлигича, ҳеч бир Қўшимчаларсиз акс эттиради. Педагогнинг вазифаси ўқувчиларга илмий, ҳаққоний билимларни асли ҳолича тушунтиришдан, уларни билимларни мустақил ўрганишнинг ўзлаштирилган ҳақиқатлар борлиқдаги — инсон онгидан ташқари объектив мавжуд нарсаларга мувофиқлигини кафолатлайдиган ўлга солишдан иборатдир. Ҳатто болалар таълимнинг биринчи поғонасида олган жузъий билимлар ҳам ҳақиқатни бузмаслиги керак.

Илмий асосдаги тўғри ўқитиш натижасида ўқувчилар онгида объектив оламнинг ҳаққоний манзараси ҳосил бўлади.

педагогика амалиётида баъзан ғалати воқеалар, ҳам учрайди. Ўқувчилар қизиқувчанлиги сабаб^ ўқитувчига савол берадилар ва худди ана шу пай>. да ўқитувчи асосли жавоб бера олмайди, хижолат чекади. Нотўғри жавоб берсам, кейинчалик обрўйи^ кетади, деб ўйлайди. Масалан, биринчи синф ўқувчилари ўқитувчидан «Космос нима?» — деб сўра. | дилар ва у саросимага тушиб қолди. Дарҳақиқат I буни биринчи синф ўқувчиларига қандай тушун-1 тириш керак? Ўқитувчи пухта ўйлаб олиб, кейин, I чунончи эртасига жавоб бериш ўрнига, шу заҳоти! «Космос биздан жуда узоқ нарса» — деб жавоб! қилди. Шундай жавобдан кейин ўқувчиларда кос-1 мос ҳақида қандайдир тасаввур хо.сил бўладими? I / Чинакам илмийлик доимо ижтимоий ривожла-1 ниш ва моддий олам қонуниятларининг объек-1 тивлигини ўз ичига олади. Бизнинг фан диалектик I фалсафа пойдеворига қурилади. У воқеликнинг со-1 вукқонлик, лоқайдлик билан ёзилган тавсифи эмас, I балки моддий олам ҳақидаги қарама-қарши тушун-1 чаларнинг ўзаро қурашиш майдони ва қуролидир. I Фанлар — эътиқодларни шакллантиришнинг куч-1 ли омили. Шунинг учун ёшларимиз олган билим-1 ларни уларнинг эътиқодига айланиши жуда муҳим- I дир.

Мана шу вазифаларни амалга оширишда ўқув- I чиларнинг ижодий қобилиятларини ривожланти- I риш муҳим талабдир. Биз фақат ана шунга асосла-1 ниб болаларни мустақил ўйлашга ўргатишимиз, I уларда ўзларининг қарашлари ва нуқтаи назари тй- I зимини таркиб топтиришимиз мумкин.

Агар билимларни баён этиш, ишнинг усуллари- I ни кўрсатиш мумкин бўлса, ижодий фаолиятни I ўргатиш учун ўқувчиларни худди ана шу фаолият I

ёяига бевосита жалб этиш шарт. Мана шу му-
жар⁰ бўйича айрим мулох[^]азаларни ифодалашга
х[^]ракат қиламиз.

дввало^{хар} қандай ижодкорлик, хусусан ўқув-
иларнинг ижодкорлиги махсус тайёрланган ша-
ооитларда амалга ошиши мумкин. Бунда билимлар,
кўникмалар ва малакалар тизими ҳал қилувчи омил
бўлади. Ижодни, ижодкорликни қандай тушуниш
керак? Одатдаги тушунчага кўра ижод озчилик ки-
шиларнинг, буюк санъат асарларини, янги маши-
налар, дастгоҳлар ва ҳоказоларни яратадиган ис-
теъдодли одамларнинг қисматидир. Лекин ижод
буюк асарлар яратишдангина иборат эмас, балки
кишининг фикр юритиши, бирор тадбирни ўйлаб
топиши, озгина бўлса-да қандайдир янгилик яра-
тиши ҳам ижоддир. Ижод хараёнига тасодиф си-
фатида эмас, балки қоида сифатида қараш лозим.

Ўқувчининг ижодини қандай тушуниш керак?
Болалар ҳеч қандай янгилик яратмайди-ку? Ўқув-
чининг ижодкорлиги энг аввал унинг ҳар қандай
фаолият жараёнидаги: ўзига хос усул билан маса-
ла ечиши, иншо ёзиши, тажриба ишлари, меҳнат
Дарслари ва ҳоказолардаги мустақил фикрлашида
намоён бўлиши лозим.

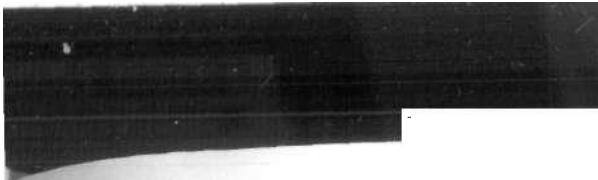
Уқувчининг ижоди — унинг олган билимларини
Ҳаётда кўрган фактлар ва ҳодисаларга боғлай оли-
ш^и, уларни тўғри баҳолаб, дастлабки маълумот-
ла^рни таҳлил ва синтез қила билишидир.

Ҳар қандай ижод борлиқни рад этиш эмас, бал-
ки^{Ки} борлиққа тўлароқ кириб боришдир.

Ўқитишдаги индивидуал ёндашиш ҳам таълим
^араёнининг муҳим талабидир. Биз ана шу талаб-
^й^и қандай тушунамиз? Ўқитишдаги индивидуал
^н^ицашиш фақат машқ ишларида эмас, балки ўқув

араенининг ҳамма босқичларида: янги материални ўтишда, мустаҳкамлашда ва такрорлашларда ҳам, уй вазифасини тузишда ва дарсдан ташқари қўшимча машғулотларда ҳам амалга оширилиши, зарур. Уни, масалан, янги материал ўрганилаётганда қандай амалга оширилади? Ўқитувчи материални тушунтирар экан, дарсликнинг параграфи билан чекланиши мумкин эмас. У айрим маълумотларни анча кучли ўқувчиларни назарда тутиб баён қилиши лозим. Бунда бўш ўқувчилар нима қилиши керак? Ўқитувчи уларни ҳисобга олмаган-ку? Кўпчилик) тажрибали ўқитувчилар қийин мавзуларни ўтишдан олдин ана шундай ўқувчилар билан қўшимча машғулоти уюштириб, янги материални идрок этиш учун зарур илгари ўрганилган билимларни такрорлайди ва янги материалнинг қийин жойларини тушунтиради. Ана шундай қўшимча иш доимий равишда бўлмаса-да, ўқитувчининг фаолиятида зарурдир. Чунки ўқитувчининг касбий бурчи энг аввало эҳтиёжмандларга ёрдам беришдир. Дарсда бунинг учун ҳар доим имконият бўлавермайди. И машқлар вақтида дастлаб бутун синфга қийинлиги бир хил материалларни бериш, кейинги босқичлардагина тайёргарлик машқларини табақалаштириш тавсия этилади. Бўш ўқувчилар билан ишлаш дарсларда ҳам, қўшимча машғулотларда ҳам амалга оширилиши керак. Бу ишларда фақат ўқитувчилар эмас, балки мазкур синфдаги кучли ўқувчилар ёки бўш ўқувчиларга бириктирилган юқори синф ўқувчилари ҳам қатнашиши лозим.

Таълимнинг демократик ва инсонпарварлик тизимига ўтиш даврида ўқитишдаги индивидуал ёндошиш алоҳида аҳамият касб этди, бинобарин И ҳозирги куннинг талаби ўқувчи ўрта мактаб дас 108

ини ўзлаштириши учун таълимнинг ҳар бир бос-
ида тегишлича билимлар олишига эришишдан
иборатдир. Шахс доимо шаклланишда бўлади. Шахс-
нинг шаклланиши суст кечиши ҳам мумкин.

Шахсни ҳар томонлама камол топтириш муам-
мосини фақат мактаб эмас, балки жамиятнинг ри-
вожланиши ҳам ҳал қилади, албатта. Жамият тобо-
ра ривожланиши билан шахс ҳар томонлама камол
топиши учун қулай шароитлар вужудга келади.

Ўқитишни табақалаштириш ва индивидуаллаш-
тириш муаммоси таълим назарияси ва амалиётида
янги муаммо эмас. Аммо у ҳозирги пайтда таълим-
тарбия назариясида алоҳида муҳим аҳамият касб
этмоқда. Унинг чет эл педагогикаси учун моҳияти,
бир томондан, фан-техника инқилоби шароитида
малакали кадрлар тайёрлашдан иборат бўлса, ик-
кинчи томондан, фаннинг, ишлаб чиқаришнинг,
бошқаришнинг, мафкура, адабиёт ва санъат му-
аммоларини яратишдан иборатдир.

Таълимни табақалаштириш муаммоси илмий-
педагогик асосда қилинса, ўқитишни маълум да-
ражада индивидуаллаштиришга имконият пайдо
бўлади. Ўқитишни индивидуаллаштириш жуда му-
раккаб муаммо бўлиб, маълум методологик ва пе-
дагогик ёндошишга боғлиқ ҳолда бевосита ҳал
қилинади.

Педагоглар ва психологлар ўқитишни индиви-
ДУаллаштириш муаммосига шахсни ҳар томонлама
камол топтириш, шахс билан муайян (ўқувчилар^{ски}
ишлаб чиқарувчилардан иборат) жамоа ўрта-
с^сидаги муносабатларни, мактабнинг инсонни
Та^аРбиялашдаги ролини муайян тушуниш нуқтаи на-
а^аРидан ёндошадилар. Бунда истеъдод ва қобили-
тяарнинг баравар эмаслиги, уларнинг хилма-хил-

лиги ва индивидуаллиги ҳақидаги таълимотга тая,|
надилар.

Ўқитишнинг индивидуаллашуви тарбиянинг ҳа1Л
индивидуаллашганини билдиради. Ўқитиш ва тар, I
биялаш жараёнидаги шахснинг қобилиятларигина!
ривожланиб қолмайди, балки унинг фазилатларц!
ҳам шаклланади. Инсон эса фақат ўзининг атроф.1
даги оламга муносабати орқали шахсга айланади,!
Жамиятдан ва ижтимоий муносабатлардан ташқа-1
ри индивидуаллик бўлмайди, синфий эксплуата-1
торлик жамиятида бундай муносабат синфийлиги!
сабабли ўқитиш ва тарбиялашнинг ҳар қандай ин-1
дивидуаллашуви ҳукмрон мафкуранинг тарбияла-1
нувчиларига таъсирини кучайтиради ва бу таъсир!
янада нозиклашади, ўзгарувчан ва мақсадга муво-1
фикрок бўлади. •

Ўқитишнинг индивидуаллашуви таълимнинг!
ташкилий шакллари ва методлари, синфларнинг!
тўлалиги, ўзгаришига, ҳатто мактаб биноларининг!
режалаштирилиши, поток синфлар, гуруҳларнинг!
нисбати ва ҳар бир ўқувчи билан олиб борилади-1
ган айрим ишлар ҳам жиддий ўзгаришига сабаб!
бўлади.

Ўқувчилар ўзича ҳаёт кечиради, уларнинг ташкя
оламга муносабатини ифодаловчи маънавий дунё-1
си бой ва такрорланмас бўлади. Ана шу ички дунё-1
ни, ички ҳаётни индивидуал ёндошиш билангинш
тушуниш мумкин. Индивидуал хусусиятларниИ||
қизиқиш ва истеъдодларни ҳисобга олинмаса,!
синф-дарс тизими орқали мунтазам ўрганиладигай!
курслар қуруқ ёдлашга айланиб эҳтимолдан хоЛЧ
эмас. Ҳар бир кишининг истеъдоди кўп қирраЛ'1
бўлиб, фақат ташқи сабаблар билан эмас, балК"!
унинг ўз табиатига боғлиқ ҳолда ҳам таркиб тоП^а|

Инсон ташқи таъсирини ўз-ўзидан қабул қил-
ЙД_и, балки унда болага таълим орқали берила-
тгигая ижтимоий тажрибани ўзлаштириш имкони-
ни яратадиган биологик қобилият мавжуддир.
Масалан, мусиқачиликка хос нозик эшитиш ана-
лизатори зарур. Шундай анализаторга эга бўлган
ҳолда мусиқачи бўлмаслик мумкин, аммо мазкур
анализаторсиз мусиқачиликни ўрганишнинг ило-
жи йўқ.

Ўқитишнинг индивидуаллаштириш «биологик»
ва «ижтимоий» хусусиятларни, яъни инсонда ис-
теъдод бўлиши мумкинлигини, лекин у фаол иш-
лар билан шуғулланмаса, истеъдодлар ташқи таъ-
сирлар, ташқи шароитлар натижасида ўз-ўзидан
қобилиятга айланмаслигини яққол тушунишни та-
лаб қилади. Таълим ўзининг мазмуни ва методика-
сига кўра ташқи таъсирдир. Лекин у ўқувчи истеъ-
доди ҳисобга олинсагина кутилган натижани
бериши мумкин.

Ўқитишнинг индивидуаллашуви жамоа билан
янада чуқур боғланишига олиб боради, жамоадаги
ўзининг «мен» ини намоёиш қилишнинг, шахсга
айланишнинг ёрқин истиқболларини вужудга кел-
тиради. Шахсни таъсир кўрсатишининг жамоавий
воситасида тарбиялаш — унда жамиятга тўғри му-
носабатни, тегишли фаолият билан кўшилишнинг
ахлоқий-эстетик нормалар ҳақидаги, уларга онгли
ендошиш тўғрисидаги тушунчаларни таркиб топ-
тиришни билдиради: мустақиллик ва фаолликни,
Узига хосликни ривожлантириш эса ижтимоий кон-
ст^рУктив — ижодий ишларда ўзини яққол намоён
этишдир.

«Индивидуаллик» тушунчаси инсоннинг ижти-
оий моҳиятини ифодаловчи шахс аввало ижти-

мой мавжудот сифатидаги инсонни тавсифлайдиган умумий хусусиятларни ўз ичига олишни кўрсатади.

Умумий хусусиятлар қанчалик кўп бўлса, шахс шунчалик аҳамиятли бўлади, чунки у ижтимоий муносабатларни энг чуқур акс эттиради.

«Индивидуал» тушунчаси шахснинг бошқа кишилардан фаркланадиган алоҳида ва ягона хусусиятини ўз ичига оладики, бу хусусият шахсга жамиятда ўзига хослик ва такрорланмаслик бахш этади, унда ижтимоий муносабатлар шароитида, яъни киши-кишини эксплуатация қилмайдиган тузумда жамият ва шахс ўзаро қарама-қарши бўлмайди. Ҳар қандай индивидуалликнинг бетакрорлиги жамиятдан ажралиб қолмайди, балки жамиятнинг узвий боғлиқлиги унинг манфаатларини ва ҳаракат қонунийликларини тушунишдадир. Жамиятсиз шахс бўлмайди, индивидуаллик бўлмайди, чунки камолатнинг манбаи жамиятдадир.

Шахснинг камол топишида ўзининг куч-ғайрати, бевосита фаолияти жуда катта роль ўйнайди.

Бизнинг тарбия ва таълим тизимимиз ҳар бир болада истеъдод, фаоллик, онглилик ва ижодкорликни ривожлантиришга қаратилган.

Аввал хусусиятларни ҳисобга олиб умумийликни, кейин умумийни ҳисобга олиб алоҳидаликни ривожлантириш керак.

ЎҚИТИШ ЖАРАЁНИГА НОАНЪАНАВИЙ ЁНДҮШИШ

Республикамызда таълим жараёнини такомиллаштириш масаласи бўйича изланишда ўқитишнинг янги шакллари аста-секин мустақам ўрин олмоқда. Булар гимназия, ихтисослаштирилган синфлардир. Лекин таълимнинг янги шакллари асосан ма

бнинг ўрта ва юқори звеноларига дахлдордир. XIII бошланғич мактабда нималар бўлаётир? Бошланғич мактаб ҳар қандай ҳолда ҳам ўқувчиларда билимларни шакллантиришда ва уларнинг қобилиятларини аниқлашда асосий роль ўйнайди ва ун-
ян кейин ҳам шундай бўлиши керак. Аммо бошлан-
ғич мактабдаги барча ўқитувчилар болаларнинг қобилиятларини аниқлаш ва ривожлантириш учун тегишли ишларни амалга ошираётирми? Масалан, нима учун юқори синфларда аъло баҳога ўзлашти-
радиган болалар сони камайиб бормоқда? Мактаб-
ни битта ёки иккита ўқувчи олтин медаль билан битиришини қандай тушуниш керак? Истеъдодли, қобилиятли болалар йўқми ёки ўқитиш жараёни шунчалик самарасиз бўлиб қолганми? Буларнинг сабаби нима? Сабаби кўп. Биринчидан, бошланғич синфлар ўқитувчиси болалар *билан* индивидуал иш олиб бориш имконияти чекланган. Синфларда бўш ўзлаштирадиган ўқувчиларга алоҳида эътибор бе-
риш зарур. Иккинчидан, мазкур ўқитувчиларнинг методик савияси етарли эмас. Синфдаги умумий ишлар жараёнида қобилиятли болаларнинг ижодий имкониятлари чекланиб қолмоқда. Улар ўз қоби-
лиятларини кўрсата олмаётир. Ўқитувчи кучи ва эътибори бутун синфга қаратилиб, қобилиятли оолалар кўзга ташланмаётир. Умуман айтганда, ху-
сусан болаларни саралаш ва ўқитишга бошқача
«Дошиш билан уларнинг ижодий қобилиятлари»^{ни}
Рўёбга чиқариш керак.

Бошланғич мактаб (I босқич мактаб) бола шах-
нинг илк шаклланишини таъминлаши, унинг
«қобилиятларини аниқлаши, ўқувчиларда билим
III кўникмаси ва истагини таркиб топтириши
Рак. Бундай мактабда ўқув фаолиятининг зарур

куникма ва малакаларини эгаллайдилар, ўқиш, ёзив, ҳисоблашни ўрганадилар, ижодий фикрлаш элементларини, маданий нутқ ва хулқни, шахсий гигиена ҳамда соғлом турмуш асосларини ўрганадилар.

Мана шу умумий вазифаларни амалга ошириш учун мақсадларнинг устунлигини жиддий, тубдан ўзгартириш, аввало предметларга доир билимлар кўникма ва малакаларни ўзлаштиришнинг анъана. 1 вий мақсади ўрнига бола шахсини, ўқув фаолияти. 1 тини шакллантириш асосида тарбиялаш мақсади эгаллайди, лекин бунда анъанавий предметлар доир кўникма ва малакаларнинг шаклланиш дара-1 жасига эътибор суғулашмаслиги лозим.

Бошланғич таълимнинг муайян мақсадларию! ишлаб чиқишнинг ҳақиқий аҳволи шундаки, янги устунликлар назарий ва амалий устунликлар жиҳатидан энг кам ишлаб чиқилган. Ҳозирги кунда предмет таълимининг ўқув дастурларида белгиланган! муайян мақсадлари ҳозирча кичик мактаб ёшидаги! ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари ва имкониятлари-1 дан ажралиб қолган, таълимнинг режалаштирилган! натижалари ва уларни баҳолаш механизмлари нухтаи назаридан ифодаланмаган. Бу ҳол ўқув фаолиятини шакллантиришга доир ишлар билан предметлар бўйича кўникма ва малакаларни ўзлаштириш ўртасида узилиш мавжудлигидан далолат беради.

Бошланғич таълимдаги мақсадлар устунлигининг алмашинуви фақат предметлар ўртасидаги нисбат (асосий ва иккинчи даражалилик)нинг ўзгаришига олиб бормади, балки шахсни камол топтириш вазифаларини кенгроқ ва тўлароқ амалга ошириш диган янги, уйғунлашган курсларни ишлаб чиқишнинг асосини ҳам вужудга келтиради. Бундай курсларни ва уларнинг дастурларини ишлаб чиқиш ниҳоятда зарурдир.

Шулар билан бирга кичик мактаб ёшидаги ўқувларнинг ёш имкониятларини ҳисобга оладиган уларда ўқув фаолиятини шакллантиришга қаратилган янги типдаги таълим воситаларига ўтиш #уда муҳимдир.

Муайян йўналишдаги (математика, тил, эстетик ва жисмоний тарбия ҳамда бошқаларга доир) мактабларга болаларни ёшидан қатъи назар қабул қилинади, яъни олти ва етти ёшли болалар фарқланмайди. Бунда асосий мезон кўриш ва эшитиш хотиралари, мантикий фикрлаш ҳамда нутқдан иборат бўлади. Мана шу мезонларга кўра бошланғич мактабнинг асосий вазифаси: болаларга кузатиш, ўйлаш, ўқиш ва ёзишни, ўқилган ёки айтилган материалнинг асосий маъносини ажратиш ва таҳлил қилишни, муаммоли вазиятларни турли вариантларда ҳал этишни ўргатишдир. Синфнинг аҳволига мувофиқ ўқитувчининг энг муҳим вазифалари: ўқувчиларнинг билимларни ўзлаштиришга тайёрлигини аниқлаш ва ривожлантириш; кейин ўқитишнинг индивидуал шакли методикасини ишлаб чиқиш, болаларнинг қобилиятлари ва ижодий қизиқиларини такомиллаштириш; уларнинг тафаккури ҳамда ўқитиш дастурини максимал даражада ўзлаштириш иқтидорини ўстириш; болаларнинг ўзига хос ва шахсий хусусиятларини ривожлантириш; Уларни чуқурлаштириш; билимлар асосида мактабнинг ўрта звеносидаги ўқишга тайёрлашдир.

Ўзбекистон мактабларининг тажрибалӣ ўқитувчилари болаларни нейро-психологлар экспресс-диагностик текшириш асосида танлаш методидан Фойдаланадилар. Бу метод психология фанлари докторлари, профессорлар Б. Қодиров ва Э. Г. Симер-Цкая, доцент С. Охунжоновлар томонидан ишлаб чиқилди. Улар ўқув режасига ижодий тафак-

курни ривожлантириш дарсларини, таълимнинг иккинчи тили информатика, шахмат ўйини дарсларини киритадилар.

Ижодий тафаккурни ривожлантириш дарсларининг (ҳафтада 2 марта) вазифаси қуйидагилардан иборат эди;

1. Контурсия, пиктограмма тили бўйича машқлар орқали образли тафаккурни ривожлантириш, табиий объектларнинг ўхшашлиги бўйича ишлаш;

2. Системали ва мантиқий тафаккурни ривожлантириш (бунга ўзаро узоқ ўхшашликнинг боғланиши, «Ҳа-йўк» ўйини, ЭҲМ билан мулоқот контурли топиғириқларни топиш, «Циферблат - умумий тизим қисмининг системаси — системалар» ўйини киритилган;

3. «Яхши — ёмон» ўйини, эртақлардаги зиддиятларни излаш орқали диалектик тафаккурни ривожлантириш;

4. Табиатдаги ҳодисаларни бевосита кузатиш асосида болаларнинг диққатини табиат гўзалликларига жалб қилиш;

5. Эртақларнинг сюжетлари билан ишлаш, турли эртақларни таҳлил қилиш, табиатдаги ўхшашликларини боғлаш асосида кичик сюжетлар тузиш, бир эртақ объектини иккинчи эртаққа кўчириш йўли билан сеҳрли сюжетлар ва эффектлар яратиш; эртақли масалаларни ҳал қилишда тасвирий санъат усулларини қўллаш.

Математика таълими жараёнига шахмат ўйини ва информатика дарслари жорий қилинган эди-1 Шахмат синфдаги ҳамма ўқувчилар учун мажбурй» қилиб белгиланганди. Чунки шахмат орқали ўқУ⁵, чиларда хотирани, хатти-ҳаракатнинг маълум май| тикини, ўйинда рақибининг мақсадини ҳисобт* олиш кўзланган натижаларга эришиш учун ўзиний#^Г

арини режалаштириш кўникмаларини, меҳнат-!
варлик ва батартибликни ривожлантириш мумкин.

Ўқувчилар I—IV синфларда ЭХМ билан шуғул-
аниб, машқларни машинада ишлаш малакалари-
яй ҳосил қиладилар, математика, табиатшунослик,
меҳнат дарслари бўйича ўйин дастурларини ўзлаш-
хйрадилар, шунингдек, теот асосида психологик
йўналишдаги ҳар хил машқларни бажарадилар.

Ўйин шаклида олиб борилган тил билан боғлиқ
дарсларда таълимнинг иккинчи тилини ўрганишда асо-
сан сўзларни, ибораларни эслаб қолишга, ўқиш ва ёзиш
малакаларини шакллантиришга аҳамият берилди.

Ўқитишнинг гуманитар йўналишларини «Атро-
фимиздаги олам», тасвирий санъат, мусиқа ва рақс
дарслари ташкил этди. Бундай дарсларнинг вази-
фаси ахлоқий ва эстетик тарбиянинг асоси бўлиб,
чинакам инсонийлик сифатларини ва раҳмдиллик-
ни, инсон ва табиатнинг гўзаллигини кўра олиши-
ни ривожлантиришдан иборат эди.

Таълимдаги ноанъанавий ўқув жараёнининг ана
шу хилдаги бойлиги тиббиётчилар ва психологлар
томонидан доимий равишда назорат олиб борили-
шини талаб қилади.

Синф психологларининг асосий вазифаси
болаларнинг ўқув жараёнига, психологик барқа-
рорликка кўникишини аниқлашдан иборат эди.
Психологлар дарсларга кириши; ўқувчилар ва ота-
оналар билан суҳбатлар ўтказишлари лозим. Улар
туплаган маълумотлар ўқув жараёнини олдиндан
оелгилаш имконини берадиган махсус дафтарлар-
га мунтазам равишда ёзиб борилиши шарт. Синф
Ясихологининг яна бир вазифаси хотиранинг ри-
^вождлантиришга доир машғулотларни ўтказишдан
иборат бўлиб, бу иш таълимнинг бошланғич зве-
^носида жуда зарурдир.

ТЕНГЛАШТИРИШ СИНФЛАРИ ТЎҒРИСИДА

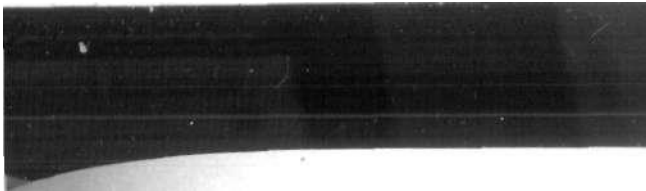
Заиф ва ижтимоий ноқис болаларга табақали ёндошишни амалга ошириш, уларни методик мақсадга мувофиқ йўсинда ўқитиш психик соғлом ҳамма болаларга битта синфда таълим бериш имконини яратади.

Хусусан ана шу муаммо ҳал қилинмагани сабабли кейинги пайтларда селекция ишининг тузатиш синфлари деб аталадиган алоҳида шакли анча кенг тарқалди. Бундай синфларда ўқишда турли қийинчиликлар боис яхши ўзлаштирмайдиган, баъзан касалига нотўғри ташхис қўйилган болалар ҳам махсус жамланади.

Махсус мактаб жамоаларини ташкил этиш масалалари психологлар, тиббиёт ходимлари ва педагоглар томонидан кунт билан чуқур тадқиқ қилиниши керак. Бу тадбир ўқитиш, тарбиялаш ва камол топтириш натижаларини баҳолаб, ўқувчиларни навбатдаги синфга ўтказиш муаммосини ҳал қилишда энг муҳим аҳамиятга эга.

Мактабларда ўқув жараёнини ташкил этишга табақали ёндошиш учун тенглаштириш синфларини яратишнинг психологик жиҳатдан ҳам, педагогик жиҳатдан ҳам ўзига хос қийинчиликлари бор. Психологик йўсиндаги қийинчилик шундан иборатки, ўқитувчи учун қўли остидаги болаларнинг кимлигини, ички дунёсини ва улар билан қандай ишлаш кераклиги, нима учун шундайлигини дарров билиб олиш анча мушкулдир. Ўзлаштирмайдиган болаларда хотиранинг ҳамма тури паст бўлади ва уларга таҳлил қилишни, таққослашни ҳам умумлаштиришни алоҳида эътибор билан ўргатиш зарур.

Индивидуал ёндошиш хусусан тенглаштириш синфларидаги таълим ва тарбиянинг етакчи прин-

пйДИР- Таълимда олға силжиш учун ўқитувчи жуда
и меҳнат қилиши, хилма-хил машғулотларни ин-
видуал йўсинда амалга ошириш лозим бўлади.

Болаларни умумий таълим мактабидаги ўқув
раёнига қўшиш учун уларнинг билимлари,
кўникма ва малакаларини тенглаштириш вазифа-
сийни ўқитувчи, тарбиячи ва ота-оналар ҳамкорлик-
яя уддалашлари мумкин. Мазкур синфлардаги ўқув-
чилар билан ишлайдиган тарбиячи ўқитувчининг
ишини давом эттириши, ҳар бир ўқувчига алоҳи-
да-алоҳида ёрдам бериш учун махсус тайёргарлик-
дан ўтиши керак.

Ўқитувчи болаларнинг чарчаб қолмаслигини
эътибор билан кузатиб бориши зарур. Шунингдек,
таълимнинг усул ва методларини пухта ўйлаб, ҳар
бир болага индивидуал ёндошишни ҳисобга олиши
даркор. Ўқитишнинг амалий ва назарий бўлимлари-
ни уйғунлаштириши, ақлий зўриқиш ва хордиқ чи-
қариш пайтларини навбатлаштириб бориши лозим.

БОШЛАНҒИЧ МАКТАБДАГИ ЎҚИТИШНИНГ ТАЪЛИМИЙ-ТАРБИЯВИЙ ВА КАМОЛ ТОПТИРИШ ВАЗИФАЛАРИ /^"

Умумий таълим ва ҳунар мактабини ислоҳ
Қилишнинг асосий йўналишлари амалга оширила-
ётган ҳозирги шароитда бошланғич таълим бола-
ларни ҳар томонлама камол топтиришнинг асоси-
ни вужудга келтиради, уларда тез тушуниб,
"Фодали ўқиш, ҳисоблаш, ёзиш, равон сўзлаш ва
^аданий хулқ малакаларининг мустаҳкам шаклла-
нишини таъминлайди. Бошланғич мактаб ўқишга
Ва ижтимоий-фойдали меҳнатга ҳалол муносабат-
Ни> Ватанга муҳаббатни тарбиялайди. Бошланғич
Ннфдарда ана шу вазифаларни бажаришнинг

йўлларида бири ўқитишнинг таълимий, тарбиявий ва камол топтириш функцияларини амалдоширишдан иборатдир.

Бошланғич мактабнинг ўқув дастурларида ўқитувчи ишининг ана шу йўналишлари ҳақида гап боради. Давлат дастурини бажариш — ҳар бир ўқув предметининг, таълимий, тарбиявий ва камол топтириш имкониятларини рўёбга чиқаришдир. Она тили дастурида саводхонлик, ўқиш, фонетика грамматика ва чиройли ёзишни ўргатиш орқали болаларнинг нутқини ўстириш, инсон, табиат, ва жаҳон тўғрисидаги тасаввурини бойитиш, уларда ғоявий-сиёсий, ахлоқий ва эстетик тушунчаларни шакллантириш, мантиқий ва муайян образли фикрлашни ривожлантириш, ўқув машғулоти ва кинотобга қизиқиш уйғотиш вазифалари қўйилади.

Математиканинг таълимий имкониятлари ўқувчиларни тарбиялаш билан узвий боғлиқдир. Математика билан шуғулланиш болаларда илмий дунёқарашнинг асосларини таркиб топтиради, билиш қобилиятларини ривожлантиради, ўқишга ва меҳнатга ҳалол муносабатни, Ватанга муҳаббат туйғуларини тарбиялайди.

Табиатшунослик курсининг мазмуни кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда жонсиз ва жонли табиат, меҳнат аҳли тўғрисида, табиатнинг йил фаслларидаги ўзгаришлар, ундаги нарсалар ва ҳодисаларнинг ўзаро боғлиқлиги тўғрисида жузбий билимларни ҳосил қилади, уларни жонсиз ва жонли табиатини мунтазам равишда кузатишга ўргатади. Шахсий ва ижтимоий гигиеник малакалар билан таъминланади. Табиатшунослик болаларда табиатга муҳаббат уйғотади ва уни муҳофаза қилишга интилишни вужудга келтиради, мантиқий фикрлаш ва нутқини

анти ради, куникма ва малакаларни, меҳнах
истагини, интизомлиликни, қатъиятлиликни
^ ^ заро ердам каби фазилатларни шакллантиради,
ва танпа рварлик тарбиясида ёрдам беради.

Бошлангич синфлардаги «Меҳнат таълими» ўқув
педмети ўқувчиларга таълим ва тарбия бериш, рни
камол топтириш тизимининг таркибий қис-ми
ҳисобланади. Меҳнат таълими дастури техник,
маиший хўжалик меҳнатини ва турли материалларга
бадий ишлов бериш асосларини ўз ичига олади.
Мана шу ўқув предмети меҳнат маданияти асосла-
рини, ижтимоий-фойдали меҳнат бўйича дастлаб-
ки кўникма ва малакаларни шакллантиради, меҳ-
натсеварликни, меҳнатга тўғри муносабатни,
тежамкорликни, табиатга ва ижтимоий мулкка
эҳтиёткорона ёндошиш туйғуларини тарбиялайди,
ғоявий-сиёсий, эстетик, жисмоний тарбияни амал-
га оширишда ёрдам беради, ижрочилик фаолияти-
га тайёргарлик билан бирга ижодкорлик қобили-
ятларини такомиллаштиради.

Жисмоний тарбия дарсларида ўқитиш, тарбия-
лаш ва камол топтиришнинг ўзаро боғлиқ масала-
лари қуйидагилардан иборат:

— ўсаётган организмнинг уйғун ривожланишига,
соғлигини мустаҳкамлашга, чиникишига ёрдам бериш;

— ахлоқий ва иродавий фазилатларини, хулқ
Ма Даниятини тарбиялаш;

— ўқувчиларни жисмоний маданият бўйича за-
РУР билимлар билан қуроллантириш, уларда энг
М Дим ҳаракат кўникмалари ва малакаларини ҳамда
Физкультура комплекси нормаларини топшириш-
а тайёргарликни таркиб топтириш;

~~ Ўқувчиларда асосий жисмоний сифатларни
Р Ивожлантириш, кундалик ўйинларга, жисмоний

Ўқитишнинг таълимий функциясининг ана цу томонини амалга ошириш жараёнида бола ўқу*! материалнинг назарий дастурини ўзлаштиради. 1

Ўқитишнинг таълимий функцияси мазмунининг бошқа бир жиҳати фактли ўқув материални ўзлац. тиришдир. Бунда кичик мактаб ёшидаги ўқувчининг билиш фаолияти бошқача характер касб этади ва энг муҳими турли фактларни, ҳодисаларни ҳамд] уларни системалаштиришни билишдир. Масалан II синфдаги табиатшунослик дарсида болалар ку. затишлар орқали кузнинг белгилари: совуқ тушиши, ёгингарчилик, дарахт баргларининг тўкилиши, ўт-ўланларнинг қуриб сарғайиши, қушларнинг! учиб кетиши, ҳовузлардаги сувларнинг музлаши ва| ҳоказолар билан танишадилар. Бунда дастлабки бел-1 гиларни эслаб қолиш, кейин улар ҳақида синфга! ва ўқитувчига сўзлаб беришнинг ўзи етарли эмас,| Энг муҳими боланинг кузатишларини, унинг шах-| сий тажрибасига, табиатдаги кузги ўзгаришларни кузатишга доир билимларини системалаштириш-! дир. Кузнинг белгиларини пухта билиш болага му-1 айян маълумотларни, таассуротларни системалаш-1 тиришда ёрдам беради.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчи ўзлаштирган би-1 лимлар маълум назарияга боғлиқ бўлмаслиги ҳам| мумкин. Бундай билимлар одатда, ёзувчилаР)! шоирлар, мусиқачилар, олимлар, ишчилар ва боШ! қаларнинг ҳаётига оид маълумотлардан иборат бўлИ ди. Ўқитишнинг таълимий функциясининг ана ^1 томонини амалга ошириш жараёнида асосий иИ| боланинг илгари билмаган фактлар ва ҳодисалзр! ни эслаб қолишидир. /

Шундай қилиб, ўқитишнинг таълимий вазиФ^а| сини амалга ошириш ўқувчиларга бериладиган бЯ| лимларнинг характерига боғлиқ. Бошланғич маЧ табдаги ўқитишнинг таълимий функциясини¹¹ 1

змунни ўқув предметлари бўйича, дарслар ўрганиладиган мавзулар бўйича тақсимланади. Масалан, 7-синфдаги математика ўқув дастурида (I—IV синфлардан 10 гача сонларни ўрганишга 34 та дарс, 1-дан 20 гача сонларни ўрганишга 12 та дарс, қўйиш ва айиришга 62 та дарс ажратилган.

ўқув материални ана шу йўсинда тақсимлаш ярасининг таълимий вазифаларини қўйиш ва амалга оширишда ёрдам беради. Аввалб дарсда мазкур вазифаларнинг қўйилишини осонлаштиради, ўқув материалнинг муайянлигини, аниқлигини таъминлайди. Ўқитувчи дарсни бошлашдан олдин ўқув материалнинг ана шу дарсда тушунтириши лозим бўлган қисми билан, дарсликнинг бу материал ёритилган қисмининг мазмуни билан танишади.

Мана шуларга таяниб дарсининг таълимий вазифасини ифодалаш қийин эмас, масалан: ўқувчиларга ўнгача тўғри ва тескари санашни ўргатиш; от тушунчасини бериш; кузнинг белгиларини тушунтириш ва ҳоказо. Таълимий вазифа қанчалик аниқ белгиланса ва у дарсда олинган ўқув материалга қанчалик мувофиқ бўлса, дарсда ўқитиш методини танлаш шунчалик босон бўлади.

Ҳар бир муайян дарсда таълимий вазифа қўйилади ва амалга оширилади. Лекин бир дарсда битта юқоридаги каби вазифа қўйилса, иккинчи дарсда бошқа вазифа қўйилади ва ҳоказо. Таълимий вазифалар мажмуи ўқитувчининг ўқитиш функциясини ташкил қилади.

Ўқитишнинг таълимий вазифаси мажмуи ҳам берилган билимлар асосида шаклландиган кўникмаларнинг иборат бўлиб, билимларнинг характери тегишлиликлар билан белгиланади. Қуйидаги етакчиликлар билан алоҳида ифодалаш мумкин: муайян предметнинг назарий материали асосида шаклландиган ва унинг ўзига хослигига мувофиқ кўникмалар (масалан, сўз туркумлари билан белгиларини

топиш кўникмаси) натурал қатор сонларни (Ю_д ва- тескарисига) айтиш, кўшиш, бўлиш компонентларини таърифлаш кўникмаси; йил фаслларини_№ белгиларини фарқдаш кўникмаси шулар жумласига киради.

Бошқа кўникмалар фактли материалларни ўзлаштириш билан боғлиқдир. Бунда болага мавжуд фактлар ва маълумотларни мустақил ҳолда тизимлаштиришни, ҳар хил мисоллар* келтиришни, қоида Л таърифларни тушунтиришни, масалан, I синфда ўқилган матн бўйича саволларга жавоб қайтариш ва расмларга қараб унинг мазмунини гапириб беришни, расмлар бўйича ҳикоялар тузишни, ўқилган асарнинг сарлавҳасини изоҳлашни ўргатиш ғоят муҳимдир.

Бошланғич мактабдаги таълимий вазифанинг мазмунига, хотиранинг фаолиятига боғлиқ кўникмалар: ўқитувчининг талаби ва ўз хоҳиши бўйича! ёдлаш, кейин ўрганилган шеърни эслаш, ўқувчилар, бастакорлар ва уларнинг асарлари ҳақида гапириб бериш ҳам киради.

Бошланғич синфлардаги таълимий вазифаларни амалга ошириш ўқитувчи ўрганиладиган билимларнинг ва шаклландириладиган кўникмаларнинг хусусиятларини қа-нчалик кўра олишига боғлиқдир.

Ўқитишнинг тарбиявий вазифаси ўқувчилари ижобий қарашлар ва эътиқодларни, ахлоқийлик иродалилик ва ҳиссиётларни шакллантиришдан иборатдир. Ўқитувчи ҳар бир даредаги ўқув материални ўргатиш жараёнида тарбиявий вазифанинг маълум бир томонини амалга оширади. Масалан, II синф/Ч болалар ўз тенгдошларининг ишлари, уларнинг дўстлиги, ўзаро ёрдами, одамларга диққат-эътибор ва меҳрибонлик муносабати тўғрисидаги ҳикоялар шеърларни ўқийдилар. Мана шундай дарсларда улар ахлоқийлик хусусиятлари шаклланади.

Пунёқараш, шахсининг ахлоқий фазилатлари, ссиётлар, ирода хислатлари ва ҳоказоларнинг^х таркиб топиши узлуксиз жараён бўлиб, уни аниқ экланган қисмларга ажратиш мумкин эмас. Масалан битта дарсда ҳалолликни таркиб топтириш ёки яунёқарашни шакллантириш вазифасини тўла амалга ошириб бўлмайди.

Тарбиявий функцияни амалга оширишни қандай қилиб бошқариладиган жараён қилиш мумкин? Бунда тарбиявий вазифалар ёрдам беради. Одатда улар битта дарс доираси билан чекланмайдиган дарслар тизимига мўлжалланган бўлади. Тарбиявий вазифаларни амалга ошириш бола шахсининг ривожланишини, унда ижобий сифатлар ва хусусиятлар шаклланишини кучайтиради.

Шулар сабабли тарбиявий вазифаларни қўйиш анча мураккаб ишдир. Тарбиявий вазифа ўқувчида шахсни муайян сифатларини такомиллаштиришга қаратилиши лозим. Масалан, II синфдаги табиатшунослик дарсида табиатнинг баҳордаги ўзгаришлари ўрганилар экан, ўқитувчи кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда дунё ҳақида тасаввур ҳосил қилиш билан боғлиқ тарбиявий вазифани қўяди. Бу вазифа қуйидагича ифодаланади: кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда атроф-оламдаги нарсалар ва ҳодисаларнинг ўзаро боғлиқлиги ҳақида тасаввур ҳосил қилинади. Бундай вазифалар ўқувчига ўзи ўрганидиган ҳодисалар, воқеалар ва нарсалар орқали дунёнинг манзарасини тасаввур этиш имконини берадиган методни танлаш учун асос бўлади.

Бунда боланинг баҳор пайтларида табиатда рўй берадиган ўзгаришлар ҳақида маълумотлар асосини атрофдаги оламни тасаввур этишга ҳаракат қилиши, баҳорда нималар бўлишини айтиш билан чек-

ланмай, ҳақиқий воқеликни, нарсалар, ҳодисалар ва воқеаларнинг ўзаро боғлиқлигини кўз олдига келтириши ҳам жуда муҳимдир. Маълумки, ўқувчи билиш фаолиятининг характери дарсда таълимий вазифани амалга оширишдагига қараганда тарбиявий вазифани амалга ошириш анча мураккаб, зиддиятли бўлади. Ўқув дастурида тарбиялаш жараёнини ҳар бир алоҳида дарс учун қисмларга бўлиш назарда тутилмайди. Шунинг учун одатда маълум мавзунини ўрганишда тарбиявий вазифа қўйилади.

Тарбиявий вазифанинг натижалари таълимий вазифанинг натижалари каби муайян, аниқ қилинадиган бўлмайди. Тарбиявий вазифа ҳар бир ўқувчида турли даражада амалга ошади.

Масалан, кузатиш кундалигини юритиш она табиатга муҳаббат уйғотади. Бошланғич мактабда ана шу хилдаги ишларни бажаришда бу тарбиявий вазифа берилади. Лекин бир ўқувчи фаолиятнинг бу турини табиат ҳодисаларини кузатиш кундалигини мунтазам равишда тўлдириб бориш ва ўқитувчининг мақтовини эшитиш, ҳамда яхши баҳо олишдан иборат деб билади; иккинчи ўқувчида табиатдаги ҳодисаларнинг ўзаро боғлиқлиги ва улар бир-биридан келиб чиқиши ҳақида тушунча ҳосил бўлади; учинчи ўқувчида кузатиш натижаларига боғлиқ ҳолдз қишлаб қоладиган қушларни боқиш, ўсимликларни парваришлаш, чуғурчуклар учун инлар қуриш истаги пайдо бўлади. Аммо у ўзининг ана шу ис-1 такларини ахён-ахёнда амалга оширади ёки улар яхши ниятлигича қолиб кетади. Яна баъзи ўқувчилар учун бундай истаклар мустақил ҳолда амалий фаолиятга асос бўлади ва шу тариқа ўқитувчи қўйган тарбиявий вазифалар ўзининг тўлароқ ифодасини топади.

Дарснинг тарбиявий вазифалари ўқувчи шахси-^а муайян ахлоқий, эстетик, эмоционал ва ирода-вий сифатлар ҳамда хусусиятларини шакллантириш учун объектив шароитларни вужудга келтиради.

Бошланғич таълимдаги камол топтириш вазифасининг мазмуни билиш жараёнини фаоллаштириш, фикрлаш мантиқини, тафаккур усулларини, мушоҳада юритиш ва хулосалар чиқаришни ўзлаштиришдан, ўқишга ва атрофдаги оламни билишга қизиқишни шакллантиришдан, ўқишнинг ижобий мотивларини вужудга келтиришдан иборатдир.

Кўпинча дарсда ўқитувчи ўқитишнинг камол топтириш вазифасининг қандайдир бир томонига эътибор беради. Масалан, билиш жараёнини фаоллаштириш мақсадида зийраклик ва идрокни оширадиган вазифаларни қўллайди ёки математика масалаларини ечиш орқали анализ ва синтез усулларини шакллантиради ёки ўқув машғулотини қизиқарли шаклда ўтказиш воситасида ўқишнинг ижобий мотивларини вужудга келтиради.

Ҳар қандай ўқув материални ўрганиш ўқувчининг камол топишига, ундаги фикрлаш мантиқининг, билиш кучлари ва ўқиш мотивининг ривожланишига таъсир кўрсатади. Аммо дарснинг камол топтириш вазифаси қанчалик кам ифодаланса, Уқитувчи уни шунчалик кам англайди ва ўқувчининг камол топиши ҳам шунчалик тасодифан ва кутилма-^{Га}н ҳолда амалга ошади. Ва, аксинча, ўқитувчи камол топтириш вазифасини қанчалик яққол кўрса ва^М а^англаса, дарсда ўқувчининг камол топишини шун-^{Ча}лик тўғри бошқариш мумкин бўлади.

Дарсдаги камол топтириш вазифаларининг маж-^Уи ўқитишнинг камол топтириш вазифасини ол-^Индан кўзлаган ва бошқариладиган жараёнга ай-^{Ла}нтиради.

Ўқитишнинг камол топтириш вазифасини амалга ошириш ўз структураси бўйича тарбиявий вазифани амалга ошириш билан ўхшашдир. Тарбиявий вазифани амалга оширишдаги сингари камол топтириш вазифасини амалга оширишда ҳам энг муҳими ўқувчининг камол топишига муайян интилишларни шакллантиришдир. Битта дарсда анализ ва синтезнинг мантиқий усулларини, мавҳум фикрлаш қобилиятини ривожлантириш, фаол ва мус-тактил фикрларни шакллантириш вазифасини қўйиш ва амалга ошириш мумкин эмас. Лекин мана шундай вазифаларни дарслар тизимидаги маълум мавзунинг ўрганишда ҳам, ҳар бир дарсда ҳам қўйиш зарур. Дарснинг камол топтириш вазифаларини амалга ошириш доимий равишда маълум ғояларни режалаштириш ва фикрлаш мантиқини, фаоллик ва билишга қизиқишни ривожлантиришдан иборатдир.

Камол топтириш вазифасини амалга ошириш натижаларини башорат қилиш қийин, лекин уларни мўлжаллаш, ҳар ҳолда камол топтириш йўлини олдиндан кўриш ва ўқувчи ана шу йўлдан ўқитувчининг ниятига, педагогик назоратига ва ўқув материалининг мантиқига мувофиқ йўсинда боришини кўзлаш керак. Масалан, ўқитувчи болаларга иншо ёзиш жараёнида мустақил фикрлашни ўргатиш вазифасини қўйди. Бу вазифани қандай қилиб амалга ошириш керак? Одатда болалар расмга қараб матнни батафсил ёзадилар. Унинг мазмунини таҳлил қиладилар, грамматик ва услубий хатоларга қўймаслик учун маълум сўзларга ва гапларнинг турли вариантларига мурожаат этадилар. Бундай ШЗ роитда бола мустақил фикр-мулоҳаза юритмайди у асосан ўқитувчининг характерига тақлид қилад

тИунга кўра ўқувчи учун у тавсия этган моделлар намуналарга камроқ боғлиқ бўладиган шароитларни яратиш керак.

Бундай шароитларга чинакам табиий ва ижтимоий ходисаларни кузатиш асосида иншолар ёзиш энг мувофиқдир. Мисол тариқасида Тошкент шаҳридаги мактаблардан бирининг II—III синфларида «Пахта даласи» мавзуси бўйича ёзилган иншони кўриб ўтайлик. Болаларга иншони қуйидаги режа асосида ёзиш тавсия этилди: 1. Пахта даласининг умумий кўриниши. 2. Даладаги айрим ходисалар. 3. Менинг пахта даласига муносабатим.

Болалар аввал далага чиқадилар. У ерда табиатдаги ўзгаришларни кузатадилар. Сўнгра мактабга қайтиб, таассуротларини ва ишлатилиши мумкин бўлган гапларни таҳлил қилмай, иншони ёзишга киришадилар. Бу метод мустақил фикрлаш ва мушоҳада юритишни вужудга келтиради, бунинг далилини иншонинг матнларида яққол кўриш мумкин. Ҳар бир бола ўзи кузатган, тасаввур этган ва эслаб қолган нарсаларни тавсифлашга тиришади. Лекин изланишда ҳиссий образларнинг бойлиги ва хилма-хиллиги намуна ёки модель бўйича дуч келган ибора билан ифодаланавермайди.

Болаларда мустақилликка ва ижодкорликка иштиёқни шакллантириш ниҳоятда муҳимдир. Ҳар Қайси болада ана шу иштиёқ турлича (кўпроқ ёки камроқ) даражада вужудга келади, аммо уларнинг Ҳаммасида намоён бўлавермайди. Шунга кўра кўри-Ниш ўқитишнинг камол топтириш вазифаси ол-^индан пухта ўйлаб, мўлжал билан амалга ошири-

Шундай қилиб, ҳар бир дарсда ўқитишнинг учта: ^{аъ}лимий, тарбиявий ва камол топтириш вазифа-

лариу ёки бу даражада қатнашади ҳамда амалга оширилади.

Уларнинг ўзаро боғлиқлиги ва бирлиги зиддиятлидир. Агар ўқитувчининг фаолияти дарснинг таълимии вазифасини амалга оширишга қаратилса, у ўқувчининг билиш фаолиятида асосий ўринни эгаллайди. Бундай ҳолда ўқитишнинг бошқа вазифалари, яъни тарбиявий ва камол топтириш вазифалари ҳамда уларга мувофиқ топшириқлар! мазкур дарсдаги ўқув жараёнининг ёрдамчи қушимча компонентлари ҳисобланади. Масалан ўқитувчи дарсда ўқиш техникасини ўргатса, китобга! муҳаббат уйғотиш ва ўқилган нарсаларга қизиқиш ҳосил қилиш ёрдамчи, қўшимча вазифа бўлади. \ Борди-ю, дарсда ўқитувчининг фаолияти тарбиявий вазифани бажаришга қаратилса, таълимий ва камол топтириш вазифалари ҳамда уларга мувофиқ топшириқлар ўқитиш-тарбиялаш жараёнининг ёрдамчи компонентларига айланади. Масалан, дарсда ўқитувчи ўқилган материалнинг маъноси устида ишласа, асарнинг мазмунига эстетик, ҳиссий муносабатни шакллантирса, ўқиш техникасини ўргатиш ёрдамчи вазифа бўлади.

Ниҳоят ўқитувчи дарсда асосий диққат-этиборини ўқитишнинг камол топтириш вазифасини амалга оширишга жалб этса, таълимий ва тарбиявий вазифалар унга нисбатан ёрдамчи мавқега эга бўлади. Масалан, математика дарсда ўқитувчи бо-1 лаларга зийраклик ва топқирликни ривожлантирадиган топшириқлар, муаммоли саволлар берса, дидактик ўйинларни тавсия қилса, камол топтириш вазифаси етакчи бўлади. Ҳисоблаш малакаларини, математик операцияларни ўргатиш эса ёрдамчи вазифага айланади.

Ўқитувчининг мажбурияти ана шу дидактик боғнишни кўра олишдир. Ҳар гал вазифаларнинг ^{>так}чилиқ ҳолатини ва уларга тааллуқли топшириқларни ўзгартиришса ўқувчи билиш фаолиятининг характери ҳам ўзгаради.

Масалан, дарснинг назарий материални ўзлаштириш билан боғлиқ таълимий вазифаси ўқувчининг мавҳум фикрлаши асосида амалга оширилади. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчида дунё ҳақидаги тасаввурларни шакллантирадиган тарбиявий вазифа ҳиссий образлар асосида ҳал қилинади. Дарснинг камол топтириш вазифаси мантиқий операцияларни шакллантиришга қаратилади ва у ўқувчидан муайян намуна бўйича фикрлар ва мулоҳазалар тузишни талаб қилади. Ана шу нуқтаи назардан ўқитувчи ўрганиладиган мавзу бўйича ҳар бир дарсни ўтказиш тизимини ўйлаб блади.

Дарснинг таълимий, тарбиявий ва *камол топтириш* вазифаларининг турларини, шунингдек, уларни амалга ошириш усулларини излаш бошланғич таълим методикаси ва амалиётининг такомиллашувига ёрдам беради. Ўқитувчининг ўқитиш жараёнида таълимий, тарбиявий ва камол топтириш вазифаларини амалга ошириш йўллари билиши Уларнинг ижодкорлик ва педагогик маҳорат билан ишлашини таъминлайди.

ДИДАКТИК ТАДҚИҚОТ МЕТОДЛАРИ

Умумий дидактика битта методдан эмас, балки, [^]УРли методларнинг бутун бир тизимидан фойдаланиб, таълимнинг ўз тадқиқоти мавзуси билан, ^{Яъ}ни унинг дидактик тизимларининг мақсадлари, ^{азм}Уни, жараёнлари, принциплари, методлари, ^{аш}килий шакллари ва воситаларини ўрганиш би-

лан бевосита ёки билвосита боғлиқ ғоят муҳим ж»
ҳатларини ёритади. Ўқитиш жараёнининг турли
жиҳатларини тизимлаштириш, таққослаш ва таҳ-
лил қилиш улар орасидаги миқдорий ҳамда сифа-
тий боғланишларни аниқлаштириш имконини бе-
ради. Ана шу боғланишлар туфайли дидактикада
амалий ўқув жараёнида кузатиладиган белгилар ва 5
ҳодисалар (нарсаларнинг ҳолати, жараёнлар) ўртД
сидаги объектив мавжуд барқарор алоқалар ва му-,
носабатлар аниқланади ва таърифланади. Бундай
алоқалар ва боғлиқликлар сабаб-натижа, структу-]
равий ёки функционал характерга эга.

Сабаб-натижа алоқалари, масалан, ўқитувчи
бажарадиган дидактик ишларнинг маълум мажмуи |
(сабаб) билан ўқувчиларда рўй берган ўзгаришни
акс эттирадиган янгиликлар (натижа) ўртасида I
вужудга келади. Иккита (ёки ундан ортиқ) ҳодиса]
биргалиқда кўриниб, нисбатан барқарор структура I
ҳосил қилишини структуравий алоқалар дейилади. |
Мана шу қонуниятнинг далили сифатида ўрта мак-
таблардаги икки йиллик кўрсаткичлари ортиб бо-]
раётган синфларда ўқувчиларнинг кўпайиб бора-]
ётганини айтиш мумкин. Ва ниҳоят функционал ,
боғлиқлик тадқиқ қилинаётган ҳодисанинг айрим I
характеристикалари билан бошқа характеристикала- I
рининг ўзгариши ўзаро мувофиқ вазиятларда вужуд- I
га келади. Мана шу хилдаги боғлиқликнинг мисолй I
сифатида олий ўқув юртларидаги деҳқон ёшларй I
салмоғининг камайиши ёки кўпайиши худди ана I
шундай ёшларнинг умумий таълим мактабларидз-1
ги салмоғи камайиши ёки кўпайишига пропорди-1
оналлигини кўрсатиш мумкин.

Дидактик тадқиқотларда таълим жараёнига боғ-
лиқ ишлар ва ана шу жараёнда амалга ошадигай I

ойтлар кўпинча эркин ўзгарувчан ишлар сифатидан шу билан бирга улар орқали эришилган натижаларни одатда боғлиқ ўзгарувчан натижа деб бифодаланади.

Маълум қонуниятларни ойдинлаштирадиган ва уларни барқарорлаштириш ҳамда педагогик иш нормаларини белгилашда ёрдам берадиган дидактик ҳодисаларни ўрганишда кузатиш, педагогик эксперимент, интервью олиш, анкеталаштириш, педагогик ҳужжатларни таҳлил қилиш, статистик таҳлил методларидан фойдаланилади. Бундай ҳолларда дидактик тадқиқот ишини кузатиш, психологик ва дидактик тестлар, саволнома-интервью, саволнома-анкета, нисбатлар шкаласи каби воситаларини кенг қўллайдилар.

Кузатишнинг моҳияти дидактик ҳодисалар ва жараёнларни мақсадга мувофиқ равишда, режа асосида ва мунтазам ўрганишдан, уларнинг ўзгаришини ҳамда ўзаро алоқаларини аниқлашдан иборатдир. Кузатишларни бевосита ва билвосита амалга ошириш мумкин. Биринчи ҳолда мазкур дидактик жараённинг табиий ривожланиши кузатилиб, режага мувофиқ маълумотлар тўпланади. Ана шу жараёнда кузатувчининг ўзи ҳам қатнашса, масалан, дарс ўтса, иштирокчи кузатиш дейилади. Иккинчи ҳол, яъни билвосита кузатиш ҳодисаларни ёки барқарор жараёнларни техник воситалар, стенограммалар, баённомалар ва ҳоказолар ёрдамида мақсадга мувофиқ равишда, мунтазам тадқиқ қилишга таънади.

^ Кузатиш методи самарадорлигининг ва уни амалга оширишнинг шартли кузатиш-ларнинг мақсадини аниқ белгилаш ва улар учун тайёргарликни таъминлашнинг мақсади билан мос, яъни кузатувчига маълумотларни режа

асосида ва мунтазам равишда тўплаш имкониц^ берадиган жойларни танлашдир. Шунингдек, ку, затишларнинг натижаларини кинога олиш, магни*! тафон лентасига ёзиш, стенограммага кўчириш ва бошқа йўллар билан мустаҳкамлаш ҳам дидактих тадқиқотлар учун муҳим аҳамиятга эга. Чунки *и* тадбир мазкур жараёни ёки ҳодисани кўп марта такрорлаш ва турли нуқтаи назардан таҳлил қилиш! имконини яратади.

Кузатиш ёрдамида олиб бориладиган тадқиқотларда кузатувчи эркил ўзгарувчини алмаштира ол-1 майди, чунки бундай ўзгарувчи унга боғлиқ бўлмай-' ди. Шу билан бирга эркил ўзгарувчи ҳам, эркисиз] ўзгарувчи ҳам тегишли тадбирлар ёрдамида белгиланиши мумкин.

Эксперимент кузатишдан фарқланади. Кузатиш тадқиқотчининг мақсадларига дахлсиз ҳолда ва унинг қандайдир йўсинда аралашувисиз рўй берадиган ва амалга ошадиган ҳодисалар-ҳамда жараёнларни ўрганишдан иборатдир. Эксперимент эса; тадқиқотчи онгли равишда вужудга келтирадиган ва ўзи назорат қиладиган ҳамда ўзгартирадиган шароитда кечадиган ҳодисалар ҳамда жараёнларни ўрганишга ҳаракат қилади. Бошқача айтганда, эксперимент билан кузатиш ўртасидаги тафовут кўри-лаётган ҳодисалар ва жараёнларнинг вужудга келишида, уларнинг тадқиқот учун атайин келтириб чиқарилганида ёки, лоақал улар кечадиган шароит ўзгартирилганида (эксперимент) ва ёки улар тадқиқотчининг мўлжалига дахлсиз ҳолда пайдо бўлишида (кузатиш)дир. Агар масалан, кимдир ўқувчиларнинг улар учун янги вазиятлардаги ўзи кузата олган хатти-ҳаракатларини таърифласа, бунин кузатиш методидан фойдаланиш, дейилади, бор'

ю ана шу вазиятларни тадқиқотчининг узи
?Иувч'илардаги таассуротни ўрганиш учун атайин
^судга келтирган бўлса, буни тадқиқотчининг
ксперимент ўтказиши дейилади.

тдундай қилиб, эксперимент ходисалар ёки жа-
паёнларнинг вужудга келиши ёки уларнинг бори-
шидаги ўзгаришлар билан боғлиқ бўлиб, бундай
ўзгаришлар мазкур ходиса ёки жараёнларга қан-
дайдир янги омилни ва кузатишни киритиш ҳисо-
бига содир бўлади. Ана шу янги омил тадқиқотдаги
эркли ўзгарувчи бўлади ва ундан келиб чиқадиган
ўзгариш эса эрксиз ўзгарувчилар ҳисобланади. Уму-
ман экспериментнинг моҳияти эркли ўзгарувчини
(эркли ўзгарувчиларни) манипуляция қилиш им-
кониятидан, ана шу манипуляция натижасида рўй
берган ўзгаришларни назорат қилиш имконияти-
дан, тадқиқотларга жалб этилган шахслар ва гу-
руҳларни танлашдан иборат, дейиш мумкин.

Педагогик экспериментни лаборатория экспери-
менти шаклида олиб борилса, мазкур жараён ўзи
учун махсус яратилган шароитда вужудга келади
ёки ўзгаради; агар табиий эксперимент шаклида
олиб борилса, унинг учун типик шароитда тадқи-
қот ўтказилади. Олимлар тадқиқотларга киришиш-
да ифодалайдиган иш гипотезалари лаборатория эк-
спериментига ҳам қамралган ходисалар ёки
ЖаРаёнларни тахминан тушунтиришдан иборат
°Улади. Ана шу хилдаги гипотезаларни кузатишларда
Ҳам қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Педагогик эксперимент умумий дидактика ўз
ТаДҚикотдарида фойдаланиладиган методлар жум-
Ла^асига киради. Шу билан бирга у бирмунча чек-
аНгандир. Бундай эксперимент воқеликнинг бар-
Қэрор элементларини билишни таъминласа ҳам,

умуман воқеликнинг ривожланишини, унга хог узлуксиз ва такрорланмас ўзгаришларни ана шу йўсинда муваффақиятли тадқиқ қилиш имкониятини бермайди. Ваҳоланки, таълим-тарбия жараёнида хусусан бундай воқеликка жуда кўп дуч келинади.

Кузатишлар ва эксперимент орқали олиб бориладиган тадқиқотларда ўзгарувчиларнинг қийматини ўлчашга ёрдам берадиган асосий воситаларнинг бири тестлардир.

Дидактик тестлар ҳар хил йўсинда текширишларга, ёзма ишларга ва ўқитиш натижаларини назорат қилишнинг оғзаки шаклларига ўхшайди ва экспериментал тадқиқотларнинг натижаларини баҳолиш учун хизмат қилади. Тестли тадқиқотлар ўқитиш натижаларини назорат қилиш ва баҳолашнинг бошқа усулларида ўзининг аниқлиги ва объективлиги, шунингдек, ўлчаш учун қулайлиги билан фаркланади.

Дидактик машғулотларда аввало ўқиш, ёзиш, оддий арифметик операциялар каби жузъий кўникмаларнинг тестлари ҳамда юқори синфлардаги ўқувчиларни ва талабаларни текширишда ёрдам берадиган билимлар ва кўникмаларнинг турли тестлари қўлланилади.

Баъзан дидактик тестларни касбий (стандартлаштирилган) ва ўқитувчилик тестларига ажратилади. Касбий тестлар тегишли мутахассисларнинг тайёрланишини, диагностика назариясидан келиб чиқадиган жуда кўп шартларини бажарилишини, шунингдек, стандартлаштириш мақсадлари учун зарур узок муддатли текшириш тадқиқотларий талаб қилади; ўқитувчилик тестлари ҳам гарчи тўғри диагностика ва статистика шартларига жавоб бе-

„шй лозим бўлса-да, ўзлари ўтказган машғулот-
рда эришилган таълимий натижаларни тадқиқ
„йяувчилар томонидан тузилиши мумкин эмас. Ле-
кин бундай тестлар стандартлаштирилган тестлар-
нинг характериға эға бўлмайди.

Психологик тестлар, аввало қобилият ва шахс те-
стлари ўқувчиларнинг умумий ақлий иқтидорига,
характер хислатларига, ҳиссий кечинмаларига, хулқ
мотивларига доир ахборотлар олишни таъминлайди.
Кўпинча бундай ахборотлар ўқиш натижаларининг
ва хусусан ўқувчилар дуч келадиган қийин-
чиликларнинг психологик боғлиқлигини тушунтириш
учун ғоят фойдали бўлади.

Дидактик тадқиқотларда муайян шахслар эгал-
лаган билим тўғрисида, шунингдек, уларнинг маъ-
лум ҳодиса ва жараёни баҳолаши тўғрисида ахбо-
рот олиш зарурати туғилса, интервью ва анкетадан
фойдаланилади. Интервью олиш ҳар хил шаклда
ўтказиладиган суҳбатларнинг ўзида ахборотлар
тўплаш имконини беради. Масалан, эркин суҳбат-
нинг мазмуни тадқиқотнинг мақсадига кўра белги-
ланади. Тадқиқотчининг олдиндан ҳисобга олинган
муаммо бўйича ўтказиладиган суҳбадида саволлар-
нинг шакллари бўлмайди. Ниҳоят, бошқариладиган
„УХбат давомида тадқиқотчи аниқ ифодаланган қатор
саволларға ўқитувчиларнинг оғзаки жавобларини
^Утади. Бошқариладиган суҳбат шаклида интервью
°лишдан илгари тадқиқотчи саволнома тузади ва у,
°иринчи ҳолда ўқитувчининг ўзига хос хусусият-
ЛаРига мувофиқ саволлар рўйхатидан иборат бўла-
ди> иккинчи ҳолда эса барча текширилаётганлар
^Ун бир хиллигича қолади. Бошқариладиган суҳ-
Г ва маълум муаммо бўйича суҳбат шаклидаги
Нте рвью олиш эркин суҳбат шаклидаги интервью

олишдагига нисбатан тўлароқ ва объективроқ маълумотлар тўплаш имконини яратади. Анкеталар тузилган саволлар рўйхати (анкета саволномаси) ёрдамида шахсларнинг танланган доирасидан кераклик ахборотларни олиш имкониятини яратади. Интервью ва анкета методларидан вақт-вақтида тасодифий ва нотўғри жавобларни бартараф этиш учун бир йўла фойдаланилади.

Педагогик ҳужжатларни таҳлил қилиш дидактик тадқиқотларнинг қуйидаги методига боғлиқдир. Бу метод ўқув дастурлари, мактаб дарсликлари ва журнали, педагогик кенгаш баённомалари ва ўқитувчиларнинг ёзувларида, шунингдек, тиббий ёки психологик текшириш натижаларига доир ҳужжатларда фойдаланган ахборотлардан фойдаланишга хизмат қилади. Бундай ахборотлар таълимнинг мазмунига, ўқувчилар атрофидаги муҳит (оила, мактабдан ташқари тенгдошлар гуруҳи)нинг хусусиятларига, уларнинг ҳулиқи, соғлиғи, психик ҳолати, тарбияланишининг қийинлиги ва ҳоказоларга доир маълумотлардан иборат бўлади. Ўқувчилар фаолиятининг турли натижалари: ёзма ишлар, шеърлар, кундаликлар, расмлар, бадий ва мусикий асарлар (магнитофон ленталарига ёзилган ҳолда) ҳам ахборотларнинг бой манбаи бўла олади. Ана шу ҳужжатларни таҳлил қилиш орқали олинган ахборотлар ўқувчи ҳақидаги маълумотларнинг бойитади ва эксперимент ҳамда кузатишларда эришилган натижаларни талқин қилишда катта ёрдам беради.

Ҳужжатларни таҳлил қилиш методидан ўтган даврларни тадқиқ этишда чет эллардаги дидактик тизимлар характеристикасини ўрганишда фойдаланилади. Биринчи ҳолда у тарихий методларнинг

усусиятларига эга бўлади, иккинчи ҳолда эса кўра педагогикада фойдаланиладиган методларга ўхшайди.

Дидактик тадқиқотнинг натижалари, асосан УНИНГ яқунловчи босқичида амалга ошириладиган микроцорий ишлаб чиқиш статистик таҳлилнинг ҳар хил методлари қўлланишини талаб қилади. Шунинг учун олинган натижаларни таққосланадиган сонли катталикларда ифодалаш мумкин бўлади.

Статистик таҳлил бир томондан олинган натижаларни статистик тавсифлашни ва иккинчи томондан гипотезаларни статистик текширишни талаб қилади.

Бундай тавсифлаш устунлик қиладиган белгилар учун характерли катталикларни, стандарт ва оғишни баҳолаш ва дисперция ўлчашларини, шунингдек натижалар тақсимланишининг хусусиятларини аниқлашни ўз ичига олади. Бундан ташқари статистик тавсифлаш абсолют сонларда ёки кўрсаткичларнинг фоизлари тарзида, корреляцион жадвал шаклида ифодаланган натижаларни таққослашдан иборат бўлиши мумкин.

Олға сурилган гипотезаларни текшириш статистик хулоса ёрдамида амалга оширилади, бундай хулоса айрим гуруҳларни тадқиқ этиш давомида олинган натижаларнинг фарқи статистик жиҳатдан Қанчалик муҳим саволга жавоб бериш имкониятини яратади. Бундан ташқари, статистик хулоса чиқаришда кузатиладиган фарқлар тасодифийми ёки згарувчи ҳаракатининг натижасими эканини маълум қилиш Даражадаги эҳтимоллик билан аниқлаш мум-

Статистик таҳлил эҳтимоллик назариясига таянишни ва шунга кўра мазкур асосда ифодаланган

умумлашма эҳтимоллик мушоҳадалари характер}}}, га эга бўлади. Умуман айтганда, бошқа илмий тадқиқотлар сингари дидактик тадқиқотлар ҳам таҳлил қилинадиган воқеликни тавсифлаш! (дескриптив ифодалаш функцияси,) аниқланган алоқалар ва боғланишларни тушунтириши (экспланлашган — тушунтириш функцияси), шунинг-1дек, таълим билан боғлиқ ҳодисалар ва жараёнлар ривожланишининг боришини олдиндан айтиш имконини яратиши лозим (прогноزلаш ёки предикатив функция). Шунга кўра энг яхши омил тадқиқотни қуйидаги босқичлар бўйича олиб боришдир:

—Эрксиз ўзгарувчини ва унинг ўзи учун муҳим эрки ўзгарувчилар билан алоқаларини таърифлаш. Бу босқичда: «Эрксиз ўзгарувчи нима?», «У нимага ва қандай боғлиқ?» — деган саволларга жавоблар асосий аҳамиятга молик бўлади.

—Энг муҳим саволлар ва гипотезаларни аниқ-1лаштириш. Тадқиқотнинг ушбу босқичини ёрита-1диган асосий саволни қуйидагича ифодалаш мумкин: «Қандай ўзгарувчилар мазкур эрксиз ўзгарувчи! учун муҳим?»

—Мазкур эрксиз ўзгарувчининг ўзи учун муҳим I эрксиз ўзгарувчилар билан алоқалари ҳақидаги гипотезаларни ифодалаш.

—Тадқиқотга эрки ўзгарувчиларни кириш им-1конияти чекланмайдиган алоқалари ҳақидаги гипотезаларни текшириш.

—Тадқиқотнинг натижаларини умумлаштири-1! Тадқиқотнинг ана шу босқичи учун асосий саволлар! қуйидагилардан иборатдир: «Тадқиқот натижасиД*| олинган хулосаларга қайси соҳада амал қилинадй-

Мазкур шаклларда тадқиқотлар олиб борил самарали натижа беради.

Савол_а топшириқлар

1. Дидактика нимани ўрганади ва у айри* предметлард ўқитиш амалиёти билан қандай боғланган? **
2. Таълим жараёнининг икки томонламалцк тавсиф-и ц^ мадан иборат?
3. Таълим жараёнининг ҳаракатлантирувчи кучи нимга?
4. Билим, кўникма ва мзлакалар деганда ни малар туццун^ ладиди?

VIII б о б. ■ БОШЛАНҒИЧ ТАЪЛИМ МАЗМУНИ ТЕХНОЛОГИЯСИ

Кўпчилик мамлакатларда болаларницг мажбури^ бошланғич таълими қатор йиллардан буён мазжуд- бўлса-да, бироқ бу сохзД^а кўплаб муаммолар хануз ҳал этилмай келаётир.)Кумладан:

- болалар таълими қайси ёшдан бошланиши: ке~ рақ

- Ўқув синфлари қайд^{ан} тузилиши Керак;

- бошланғич таълик мазмуни қандай бўлишц зарур? У нимага йўналтирилади: бола хотирасид^ билимларнинг тўпланигяига, улар томоцидан даст- лабки билим ва кўникмаларни эгалланиши, тафак- ^Ури ва ҳисларини ривозклантиришга ва бошқаларга Қаратилади.

- оила ва мактаб тарбиясини қандай уйғунлаш- ^Риш керак; - оилавий тарбия устун бўлиши ке-^{ра}кми ёки мактаб тарби#сими; б^{ошланғич} таълим жараёнида болаларни тар-^йялаш тизими қандай бўлиши лозим;

^Шбу тамойиллар бир қатор психолог-педагог- ^Ринг илмий ғоялар ва ишланмалари асосяда ^га оширилиб келиндй- Уларнинг тадқиқотлари

*\йўналишда бўлган: . •^уқувчиларнингтабий Қобилиятларини ривожлан-^{ри}и ҳамда ўзлаштириш Даражаси бўйича танлаш.

Бу йўналиш асосида деярли ҳар бир мактабда алоҳида «тенглаштириш», «коррекциялаш» синфлари ташкил этилган. Маълумки, бундай синфларга, биринчи навбатда, у ёки бу хусусияти билан ўқитувчига ёқмаган болалар келиб тушган, улар эса янада ортида қолган.

2. Янада жиддий йўналиш: Бу Занков, Эльконин Давидовлар усули бўйича ривожланган таълим синфлари ва мактабларини тузиш, уларнинг раҳбарлиги остида собиқ СССР, жумладан, Ўзбекистонда кенг миқёсдаги экспериментал тадқиқотлар олиб борилган эди. Кўпгина психологлар ва педагоглар ўз тадқиқотларида исбот қилдиларки, қачон бола катталар ҳамкорлигида бирон нарсани уйдиролса, ҳар қандай руҳий функцияни, шу жумладан, бола гидрокини ривожлантириш энг дастлабки ривожланиш доираси оралиқ бўлади. У бу ҳаракатни ўзи мустақил равишда бажара оладиган бўлгандан кейин муҳим ривожланиш поғонасига ўтади.

Л. С. Висодскийнинг таъкидлашича, бола мактабда ўзи мустақил иш бажара олиши учун эмас, балки ўқитувчи ҳамкорлигида, унинг раҳбарлигида иш бажариш учун ўқиши зарур. Бунда таълимнинг етакчи шакли кенг маънода эргашиш ҳисобланади.

Л. В. Занков ўз тадқиқотлари натижасида шундай хулосага келдики, болани ривожлантириш қонунлари кўпинча мактабда таълим-тарбиянинг қандай қилинишига боғлиқ бўлиб, ўқувчиларга таълим мураккаб ва кенг материаллар бериш мумкин ва бошланғич таълимнинг бутун дастурини 4 йил ўрнига 3 ўқув йилида ўзлаштириш мумкин экан.

Ўқитиш ва ривожлантириш муаммосини тадқиқ этиш Н. А. Минчинская раҳбарлигида бошқача тарзда олиб борилди. Бунда ўқитувчиларнинг ақли

молатига асосий эътибор қаратилиб, таълим ус-
бини такомиллаштириш асосий восита сифати-
да фойдаланилди.

д. Б. Эльконин раҳбарлигидаги психологлар гу-
пуҳи ақлий камолатга таълим воситаси сифатида
қаради. У ўтказган тажриба-тадқиқотлар мақсадидан
бири мураккаб назарий материални ўзлаштиришда
болаларнинг имкониятларини ҳисобга олиш эди.

В. В. Давидов фикрича, бошланғич таълим ўқувчи-
ларда мушоҳаданинг илмий-назарий усулини шакл-
лантиришга йўналтирилган бўлиши керак, шунинг-
дек, бунинг учун таълим асосига умумлаштириш
принципи қўйилади, деб ҳисоблайди. У яна бошлан-
ғич таълимнинг бутун тизимини болаларда мулоҳа¹
зали эмпирик мушоҳадани шакллантириш билан
бирга, уларда замонавий илмий-ижодий мушоҳада-
ни ривожлантиришга мослаштиришни тавсия этди.

А. Я. Галперин раҳбарлигидаги психологлар гу-
руҳи интеграция (ташқаридан ичкарига ўтиш) жа-
раёнини ўрганишди ва ақлий ҳамда амалий ҳара-
катларни босқичли шакллантириш назариясини
ишлаб чиқишди. Психолог-педагогларнинг шу гу-
руҳи тадқиқотларини болани ривожлантиришнинг
психологик қонуниятларини аниқлаш кўпинча бо-
лаларда ўрганилаётган сифатлар: билим, кўникма,
Малака, саъи-ҳаракатларни шакллантириш жараё-
н²Да олиб бориш мақсадга мувофиқ деган фикр
билан боғлиқ ҳолда олиб бордилар.

Бироқ, Ўзбекистонлик олимларнинг таъкидлаш-
ла³Рича, юқоридаги тадқиқотлар асосидаги тажри-
балар бошланғич таълим мазмунида ўқувчиларнинг
Фйкрлаш фаолиятини оширган бўлса-да⁴ болани
эстетик-ахлоқий, бадиий-эстетик жиҳатдан ўсти-
Рйш четда қолган, бошланғич синф ўқувчилари-

нинг жисмоний-физиологик ривожланиши эътиборга олинмаган. Ўқув материаллари эмоционал бўёғининг хиралашуви, назарий материалларнинг кўпайиши бола учун зерикарли бўлди.

Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика Университети қошидаги лаборатория асосий эътиборни бошланғич таълимнинг назарий-методик асослари моҳиятини, бошланғич синфларда ўқув-предметларини енгиллаштириш мақсадида ўқув-тарбия жараёнини интеграциялаш, ўқувчи тарбиясида Ўзбекистон халқлари тарихий кадриятларига, халқ анъаналарига ва урф-одатларига қатта эътибор қилган ҳолда таълимнинг умуммаданий йўналишини кучайтиришга қаратди.

«Таълим тўғрисида»ги Қонунга ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» га асосланган бошланғич таълимнинг ўқув-тарбия жараёни мазмунини олингандан англаган ҳолда, аввало, психологик-педагогик асосга қурилган таълимнинг замонавий инсоний-ахлоқий ва табиатан яратилган намунавий технологияси яратилди.

Бошланғич таълим технологиясини таҳлил қилиш натижасида ушбу технология асосида турган қуйидаги психологик-педагогик қоидаларни вужудга келтириш имкони бўлди:

1. Таълим жараёни (ўқитиш ва тарбиялаш) «болани ўқишга ўргатиш» принципига қурилиши керак.
2. Таълим жараёнида (ўқитиш ва тарбиялаш) ҳар бир боланинг шахсий хусусиятлари намоён бўлиб, ва табиий эркин фаол иштирок этадиган бўлсин.
3. Таълим жараёни шундай қуриладики, оўқитишдан ва бошқа фаолиятлардан англашилган мақсад болаларнинг табиий ва ўсиб бораётган эҳтиёжларига мувофиқ бўлган муҳим ва уларга тушунарли бўлишини таъминлашдир. Шу билан биргана!

Таълим жараёни ўқувчилар фаолиятининг ички
1. Макониятлари устиворлигига қурилади. Баҳодан эса
улайликларнинг ташқи сабабларидан ёрдамчи во-
қта сифатида фойдаланилади, холос.

4. Болалар томонидан ўрганилаётган фаннинг
асосий билим-малакаларни эгаллаш улар учун қизи-
карли ва тушунарли жараёнда амалга оширилади.
Зеро, бу малакани эгаллаш, асосан тасаввур орқа-
ли амалга ошириб, улар бир болада кучли хотирлаш
пайдо қилади. Боланинг асосий ўқув малакасини
тез ва соз эгаллаши унинг умумий психологик ва
аклий ривожланишига олиб келади. Бу эса, ўз нав-
батида, суст тайёрланган ва етарли ривожланма-
ган болаларда нуқсонларнинг бартараф бўлишига
олиб келади, табиатан қобилиятли бўлган болалар-
ни эса ривожлантириб, янада юқори қобилиятла-
рини юзага чиқаради.

5. Малака ва кўникмаларни эгаллаш, уларни та-
комиллаштириш болалар ижодиёти жараёнида ба-
дий ўқиш, халқ иқтисодиётини, бадий меҳнат-
ни ўрганиш орқали амалга ошади.

6. Бошқа таълим тизимларига қараганда мутлақо
ўзгача таълим психо-физиологик модели ишлати-
лади. Бу аналитик-синтетик жараёнларни автомат-
лаштириш эмас, албатта.

7. Ўқув синфлари турли хиллик принципи: бола-
ларнинг мактаб таълимига олдиндан тайёргарлиги
Дэражаси бўйича ҳамда умумий психик ва аклий
Таъриққети бўйича жалб қилинади.

8. Бола материални фақатгина эшитиш ёки ҳис
Қйлиш аъзолари орқали ўзлаштирмайди, балки ўзи-
ла билишга нисбатан пайдо бўлган эҳтиёжни қон-
дириш учун ўзлаштиради.

9- Таълимнинг муваффақиятли бўлиш шарти: ўқув
шароитларини муаммоллаштириш (билим-болалар,

хайратланиш ва қизиқувчанлик); боланинг фаоллиги (билимлар қизиқиш билан ўзлаштирилиши лшзим); таълимнинг бола ҳаёти билан, ўйин, меҳна[^] билан алоқаси.

10. Муаммоли вазият пайдо бўлганда ўқитувчидан ўқув материални муаммолаштиришни, дифференциал ва индивидуал ёндашишни талаб этилади.

Дарс жараёнида дидактик, тарбиявий мақсадларни амалга ошириш ва болани ривожлантириш. I

1. Бутун дарс давомида ҳар бир ўқувчининг онгли аклий фаолиятига эришиш: бу — ўқувчилар бутун машғулот давомида ишлайди деганидир. Ўқувчи уй вазифасини текширишга киришади, янги материалларнинг баёнини тинглайди, уларни мустаҳкамлашда фаол қатнашади, мустақил ишларни бажаради. Бунда ўқувчиларни билиш фаолиятига! механик тарзда киритилади деб ўйлаш нотўғри. Бу ерда гап табиий механизмларнинг ўқувчини фаод бўлишга гўё мажбур қилаётгандай таъсир этиши ҳақида кетяпти. Зеро, ўқув машғулотида ўша *ит* зонни амалга ошириш учун ривожланиб борувчи усулни қўллаш зарур ва бунда ҳар бир ўқувчи фаолиятини дарснинг барча босқичида режали назорат қилиш лозим бўлади. . \

2. Ўқувчининг ўз фаолиятига ва ўзгалар фаолиятига ҳиссий алоқадорлигини таъминлаш. Бунда биз аклий жараённинг ривожланиши кечинмаларсиз (ҳис қилиш) амалга ошмаслигидан келиб чиқамиз. Айни кечинмалар ўзгаришларни ва интеллектдай кейинги ривожлантиришни кучайтиради. АмалД³ болаларнинг ҳиссиётлари уларнинг ишларини ҳара¹ катлантирувчи кучга эга бўлиши маълум. Агар дарсД^a ўқувчи ўз муваффақияти ёки омадсизлиги ҳақиД^{*} ташвишланса, бу ҳолат мотивлаштириш ва феъл¹

орларини бошқариш марказини кўзғатишга ёрдам беради (Л. С. Виготский). Агарда ўқитувчи ўқувчининг ўз фаолиятига ҳиссий алоқадорлигини таъминласа, шарт-шароит яратса, унда ҳиссий алоқадорлик бола интеллектуал ривожланишининг ички ҳаракатлантирувчи кучи бўлиб қолади.

3. Дарсда ўқувчи билиш фаолиятини мотивлаштириш. Ривожланаётган усул тузилишига «ўзаро ижтимоий таъсир» деган таркибий қисм киради. Яъни, ҳар бир ўқувчига ўз билимини намойиш қилиш, амалий фаолиятга қодир бўлиш ва бунинг учун билим олиш имкониятини беришдир. Бошқалар билан ўзаро ижтимоий таъсирни амалга ошириш дарсда жуфт ва гуруҳ бўлиб ишлашдир, энг мураккаби — ўқитувчи ҳикоясидир.

Янги материални тушунтираётган ўқитувчининг нутқи фикрни жамлашни, диққат қилишни талаб этади, негаки дарсда фаол ақлий жараёнлар ички туйғу орқали ўтиши лозим. Ўқувчи учун бу анча қийин масала. Шунинг учун дарсда ўқитувчи турлича ўзаро таъсир шакллари ўқувчилар билан ёкй ўқувчиларнинг бир-бири билан муносабатларини Уйғунлаштириши зарур.

4. Бутун дарс давомида ўқувчиларнинг рефлексия ва ўз-ўзини назорат қилишини таъминлаш.

Дарснинг ҳар бир босқичида ўқувчи ўз фаолияти натижаларини жамлаб, баҳолайди. Масалан, янги материални ўрганишда ҳар бир ўқувчи ўз диққатини хотирлаб қолишини, хотирлашнинг мукамаллигини, тушунишини ўзича баҳолайди; дарсни мустақамлаш ва мустақил ишлаш пайтида ўқувчиларларини ўқитувчи қўйган мезонлар бўйича баҳолайдилар. Агар ўқувчи билими талаб даражасидан

паст бўлса, дарс давомида унга бошқа болаларнинг ёрдами ёки унинг ўзи мустақил ишлаган ҳолда натижаларни яхшилаш имкониятини беради.

Ўқувчиларнинг фаолияти жараёнида рефлексия ва ўз-ўзини назоратни таъминлаш улардаги ёмоц баҳодан кўрқиш ҳиссини пасайтиради. Бошланғич синфларда, айниқса, 1—2-синфларда «икки», «уч» баҳолар кўйилмайди.

5. Дарсда мустақил иш ёки ижодий топшириқнинг булиши. Вазиятларнинг ўзгарйшида ижодий топшириқлар бериш методини кўллаш талаб қилинади. Мустақил иш ҳар қандай дарс турининг мажбурий элементи ҳисобланади. Зеро, бизнинг «ўзаро таъсирнинг ижтимоий технологияси», «дарс мобайнидаги фаолият жараёнида ўқувчиларнинг рефлексияси ва ўз-ўзини назорат», «дарсда ўқувчиларнинг билиш фаолиятини мотивлаштириш» тавсияларимиз иш натижаларини баҳолаш учун муҳимдир. Ўқувчилар ишни бажариб, табиий ҳолда дарҳол унинг натижаларини муҳокама қилишда қандай хатолар қилгани ва уларнинг сабаби ҳақида ўйлайдилар. Шунингдек, натижаларга ҳиссий муносабат ҳеч кимни лоқайд қолдирмайди.

Кечиктирилган умидлар натижаларнинг таъсир даражасини пасайтиради, яъни ўқувчиларнинг билим ёки ўзлаштириш даражасини аниқдаш учун ҳиссий соҳада ўзаро таъсир шунчалар кучсиз бўлиб, аклий жараёнга ўқитувчи истагандек қилмай қўядй.

6. Дарс мақсадига эришиш. Тажрибадан маълумки, ривожланаётган усул асосига қурилган дарслар боланинг ижобий феъл-атворини қарор топтиради. инсоний муносабатлар маданиятини шакллантирадй'

Дарснинг асосий мақсади — бола интеллектини, тафаккурини теранлаштириш ривожланиб бс рувчи усул ёрдамида амалга оширилади.

дидактик мақсад — бу дарсда ўрганилаётган мав-
бўйича билимларни ўзлаштириш ва малакали
2ъсар усуллари шакллантиришдир.

Тарбиявий мақсад — ўзаро таъсир жараёнида та-
(Баккурни умумлаштириш ҳисобига амалга ошири-
ладн. Дидактик мақсадларга эришиш олинган ба-
хога мувофиқ келадиган билимни ўзлаштириш
даражаси билан характерланади. Тарбиявий мақсад
— муайян мақсадларга эришишга қаратилган ҳам-
корликдаги фаолият жараёнида эгалланилган хулқ-
атвор нормасидир. Рывожланиб борувчи усул асо-
сига қурилган дарслар боланинг ижобий хулқ-
атворини мустаҳкамлайди, инсоний муноса-батлар
маданиятини шакллантиради. Дарснинг ушбу
технологиясини ташкил этиш ўқитувчининг дарс-
да ўқувчи билиш фаолиятини бошқариш сифат-
ларига боғлиқдир. Таклиф этилаётган технология
унинг мумтоз хилидан шу билан фарқланадики,
бунда билимларни ўзлаштириш жараёни ўзича ид-
рок қилиш, англаш, ёдда сақлаш, умумлаштириш
ва системалаштириш жиҳатларини қамраб олади.
Таълим технологияси — ўқув машғулотларида кўрса-
тилган барча билиш жараёнларини амалга ошириб,
пировард натижада барча фаолият турларини тўлиқ
Ўзлаштиришга ёрдам беради.

Бундай дарсларда Дарс қисмларининг ички ало-
Қаси: мақсад, мазмун ва иш усули билан амалга
°шириладиган таълим, мумтоз тизимнинг босқич-
ла^{ла}ри сақланиб қолади. Яъни, уй вазифаларини тек-
^ириш, унинг асосида янги билимлар, малака ва
аҚлий фаолиятнинг турларини эгаллаш босқичла-
Рй. Шунингдек мустаҳкамлаш ва мустақил ишлаш,
^аРсни умумлаштириш ва уй вазифасини тушун-
т¹¹иш сингарилар ётади.

**Педагогик технологиялар
Қўллаш даражаси бўйича:**

Умумпедагогика

Соҳалар бўйича

Локал, модул, тор методика

Фалсафий асос бўйича:

Материализм Идеализм	Диалектика Метафизика	Сциентизм (фан) Табиатга мослик	Инсонпарварлик, Инсонпарварликка қарши	Антропофил Теософия	Программатизм Экзистенциализм
-------------------------	--------------------------	------------------------------------	--	------------------------	----------------------------------

Рухий ривожланиш фактори бўйича:

Биоген		Социоген		Психоген		Идеалистик
--------	--	----------	--	----------	--	------------

Ўзлаштириш моҳияти бўйича:

Ассоциация- рефлектор	Ривожланти- рувчи	Интерiori затор	Бихевиорист	Гештальт тех- нологиялар	Сугчестив	Нейролинг- вистик
--------------------------	----------------------	--------------------	-------------	-----------------------------	-----------	----------------------

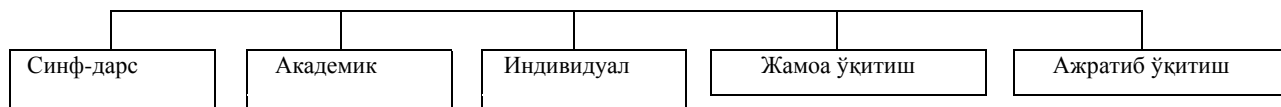
Шахс тузилмасига қаратилиш бўйича

<u>Ахборот-ЗУН</u>	<u>^ 1 Операцион-СЎ!</u>	Уз-ўзини ривож- лантириш —СЎМ	Шаклланиш-СЭН /Шаклланиш-СДЛ//	Эвристик /
--------------------	--------------------------	----------------------------------	--------------------------------	------------

Тузилиши ва таркиби бўйича:

Е аълим-тарбиявий		Дунёвий Диний		Умумтаълимий хунар-қасб		Гуманитар-техникавий		Монотехнологиялар
-----------------------------	--	------------------	--	----------------------------	--	----------------------	--	-------------------

Ташкилий шакллар бўйича:

Ўрганиш фаолиятини бошқариш тури бўйича:

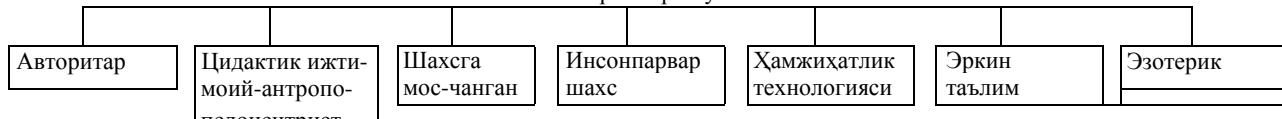
Мумтоз <u>маъруза</u>		Техник во- ситалар		«Маслаҳатчи» тизими		Китобдан <u>ўқитиш</u>		Кичик гуруҳ- лар тизими		Компьютерда ўқитиш		«Репетитор» тизими		Дастурий бошқариш
--------------------------	--	-----------------------	--	------------------------	--	---------------------------	--	----------------------------	--	-----------------------	--	-----------------------	--	----------------------

Замонавий аънаваний таълим

Ажратиш

	Аънаваний мумтоз		Дастурланган таълим
--	------------------	--	------------------------

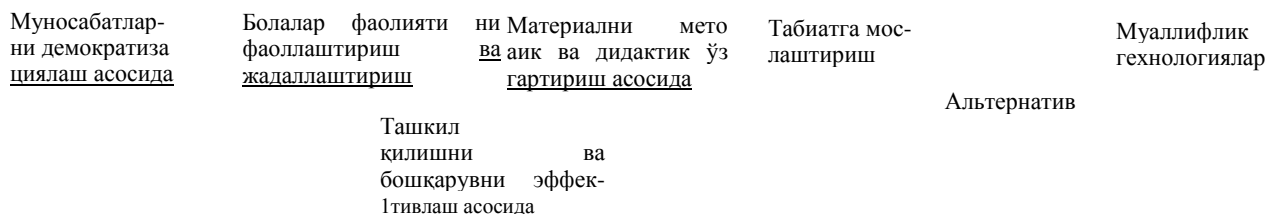
Болалар назари бўйича:

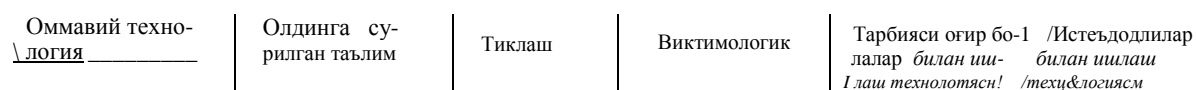
Кўп қўлланиладиган усул бўйича

Анъанавий тизимни замонавийлаштириш йўналишлари бўйича:

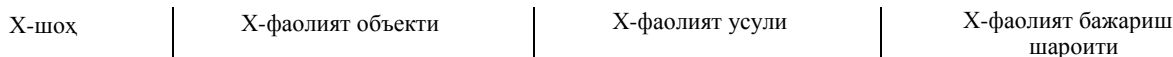

Таълим олувчилар табақалари бўйича:

Муаммолар ҳолатлар классификацияси
Муаммоли ҳолат

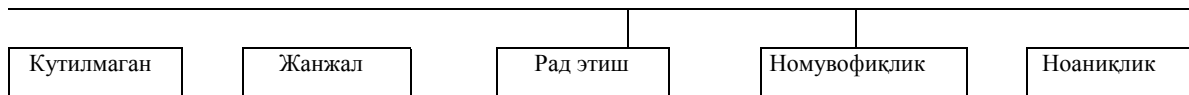
Ноаниц, X-таркиби бўйича:

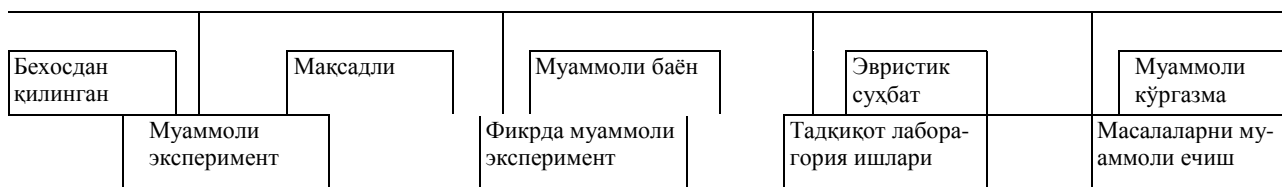
Муаммони поғонаси бўйича:

1. Усулга боғланмаган ҳодда пайдо бўладиган
2. Ўқитувчи томонидан яратилган ва ҳал қилинган
3. Уқитувчи томонидан яратилган, ўқувчилар цал қилган
4. Мустақил яратилган ва ҳал қилинган

Ахборотнинг мосланмаган тури бўйича:

Методик хоссалари бўйича:

ЎҚУВЧИЛАРНИ ПЕДАГОГИК ЖИҲАТДАН БАҲОЛАШ ТЕХНОЛОГИЯСИ

Билимларни ўзлаштириш даражасини баҳода туриб, биз бошланғич синфларда «икки», «бир» 1 айниқса, 1—2-синфларда журналга ҳам, дафтар^ ҳам қўймасликни таъкидлаган эдик. Ўқитувчи ўз фаолияти давомида, яъни айрим ҳолларда баҳо баллари уларнинг сўз шакли билан «аъло», «яхши» деб алмаштиради. Педагогик баҳолаш умуман бо! ланинг шахсини эмас, балки кўрсатган сифатля рини баҳолашни назарда тутади.

Педагогик баҳолашга бундай ёндашишга асос-1 ланган ва ундан ўз ишида оқилона фойдаланган I ҳолда педагог ўз ўқувчиларининг қийматий муно- I сабатларини шакллантиради ва тўғрилайди. Педа- гогик баҳолаш воситасида ўқитувчи ўз тарбияланув- I чиларида ахлоқий ва маънавий-этик қарашларни I таркиб топтиради.

Педагогик баҳо: образларни қийматий муноса-1 батлар даражасида муҳитга олиб чиқиш; бу муно- I сабатларни ўзлаштиришда бола фаолиятини рағ- I батлантириш; хато қилиш эҳтимоли сезилса, уни I олдиндан тўғрилашдан иборат. Ҳар бир шахс так- I рорланмасдир ва ҳар бир шахсга унинг ўсиши учун I педагогик баҳолашнинг аҳамиятини ҳисобга олган I ҳолда эҳтиёткорона муносабат даркордир. Шу му- I носабат билан ўқитувчи дарсда ва тарбиявий тад- I бирларда фойдаланиши мумкин бўлган бир нечта I технологик қоидаларни ҳавола қиламиз: ,-/! 1.

Ўқувчиларнинг ижтимоий қимматли ютуқла- I рини тақдирлаш. Ушбу усулни қўллаганда, ўқитув-1 чи болага ёрқин ҳиссий туйғуларни бошдан кечй-' ришга ёрдам беради, бу ўқитувчининг актйВ ^ фаолиятини ўстиришга хизмат қилади. Шунингде&

болаНИНГ ўқитувчи билан у^ Му,,0сабатлаоини
с^эГ,,шдақушимчаимкон^ тларни ^ТМ^р ТМ болаНИНГ
шахсии ва умумин* оний ^**^А га чиқиши зарур.
<2 Хулқ-атвор белгилари 'к^п,,,,,п ,уд^2 дат^и,,и
чўзиш. Бқола^^/~

узок вақт қолиши мумкин бўл^1^ ЙПиг калбида
олдини олишга ёрдам берад^ £^изликнинг
томонидан белгиланади ва в^!?" педагог ион
қараб гурлича бўлиши ,,^ '—уам-
ринчи СИНф укУВЧИСИ Ҳарф ^ ^ ^йьлли, ии
ва тартибсиз ёзади. Ўқитувчц б^яу^РТМ хунук
ўқувчига шундай дейди: «я ахони^ймайтуриб,
вазифани намунага қараб тўрр^ олиш учун
ёзиш кепак». Масалани хятт . ' тоза Тартиб билан
,,,,,, * ,,,,,, т10,,,,,т0.0 т ТМ ,,,, * ^ оа Хо олиш учун
ёзиш керак». Масалани ҳал зат

маълум вақт албатта ўқувчига
биринчидан, психологик томоъ Ун кета Диган
ҳолатида бўлишга ўрганмагац * - руҳий зўриқиш
эса, бундай масалани ечишни ттмтм' Иккинчи Дан
жараётган ишни мустақил анпг^0^ Солиш ба~
лигини пасайтиради. етиш самарадор-

ЎҚУВ-ТАРБИЯ ЖАРАЁНИДА РЙкГ.^т Т ИРИШ УСУЛИНИНГ ТЕХНОЛОГИАД

Маълумки, болалар мактабга к
^исмоний, ҳам руҳий томонда, > ргунга кадар ҳам
Ланиб боради. Бироқ, одатда б. ИНТен Сив Ривож,,
ЧийКИш билан сусаяди. Болада ў/ Ж&Раен мактабга
Пасаяди. Ривожланишдаги бундад^тм ИЦгтик тезда
Ларйдан бири ўқувчиларнинг! Х0лаТ11ингсаба,,
Рйв овланишини ҳисобга олмай* И Даража Даги
и4иган Усулларнинг

қўлланилишидир. Синфлар қандай тўлдирилмасиц у ёки бу фанни идрок қилиш ва ўзлаштиришга нисбатан болалар ривожланишини ҳамиша учта даражага: юқори, ўрта ва қуйи даражага ажратиш мумкиц. Бу табиий ҳол ҳисобланиб, бу ерда биз ақлий ривожланиш тушунчасини интеллект ривожланиш билан боғлаймиз. Бу ҳолда миянинг етилиши, бинобарин, янада каттароқ талабларни идрок қилиши ва адаптация қилиш тезлигига боғлиқ бўлади. Барча адаптация тизими айни шу вазифага хизмат қилади.

Демак, муайян шароитларда мия ривожига таъсир этиш мумкин экан. Қуйидаги ривожлантириш усули тизими асосида ётган баъзи дастлабки назарий қоидаларни кўриб чиқайлик:

1. Ривожлантириш усули асосида умумий ва социал психологиянинг ташқи ва ички принциплари ётади, унга қўра, ички ривожланиш ташқи муҳит билан боғлиқ бўлади. Бу ташқи муҳит, масалан, мактабнинг таълим муҳити бўлиши мумкин.

Бола интеллекти ривожланиши маданий ёки таълимий муҳит таъсирида тезлашиши ёки сустлашиши мумкин. Таълим муҳитининг таъсири фаолият учун қўлланилаётган усулга қўп жиҳатдан боғлиқдир. Бу усул мушоҳада жараёнининг ички ривожланиш механизмларини автоматик тарзда ишлатиб, бола интеллекти ривожига ёрдам бериши керак. ';

2. Ривожлантирувчи усулнинг мақсади боланинг камолатига уйғунлик бахш этиш, гўзалликка бўлғай табиий интилишини қўллаб-қувватлаш, унда ижобий ҳис-туйғулар уйғотишдир. Агар фаолият натижалари кутилган натижага мувофиқ келса, У^{ла?} билан мослашса, боланинг кутилган натижага бўлиш эҳтиёжлари қондирилса, шундагина ижобий ҳиссий туйғулар вужудга келади.

3. Бола, одатда, камолатга ва гўзалликка интилади- ^У интилиш табиий эҳтиёж ҳисобланиб, бун-
яй эҳтиёжни қондириш у ёки бу фаолиятни талаб
этади- Бу кўп нарсаларда кўринади: ўйин давоми-
да, овқатланишда, интеллектда, ишда ва ҳоказо.
Одатда, ўқитувчи бола билан яхши ишлашни, ўқув-
чи эса яхши ўқишни истайди. Бирок, ҳар доим ҳам
ўйлагандек бўлавермайди, агар ёрдам бериб қўллаб-
қувватланса, биз энг яхши натижага эришишимиз
мумкин.

Демак, ўқувчилар олдида масалани ечишнинг
бир неча варианты турса, улар кўрсатилган ёрдам
ва ўзининг табиий интилиш кучидан фойдалана-
ди, дейиш мумкин.

**1. Инсон мувозанати ҳолатининг қонуни, яъни
кишининг ўз фикрлари, ҳис-туйғулари ва ахлоқини
мувофиқлаштиришга табиий интилиши.**

Бу қонундан биз Л. Фестингернинг соғнитив (би-
лиш) диссонанси назарияси билан тасдиқлашимиз
мумкин. Унинг моҳияти шундаки, инсондаги иж-
бий ҳис-туйғулар унинг кутганлари тасдиқланган
тақдирда вужудга келади, когнитив (билиш) та-
саввурлари, яъни қачонки фаолиятнинг аниқ на-
гижалари белгиланган натижага мувофиқ келсаги-
на, мос тушгандагина амалга ошади. Салбий Ҳис-
туйғулар фаолиятнинг кутилган ва ҳақиқий на-
^алари орасида тафовут ёки диссонанс юз бер-^{Ca}-
салбий ҳис-туйғулар юзага келади ва кучаяди.

Когнитив диссонанс ҳолати, одатда, субъектив
к^aРзда инсон томонидан дискомфорт (ноқулай)

^й ўтказилади ва у иложи борича тез ўтиб кетиши
^кин; когнитив натижалар ва режаларни уларни
ИҚ олинган натижаларга мувофиқ келадиган қилиб
^aРтириш керак ёки аввалги кутилган натижага

мувофиқ келадиган янги натижани олишга ҳаракат қилиш лозим. Биринчи ҳолатда ривожланиш рўй беради, иккинчи ҳолатда эса бўлмайди. Шунинг учун ривожлантириш усули тузилишида ўқувчининг мувозанат ҳолатидан «чиқаришга» ёрдам берадиган компонент бўлиши зарур.

2. Инсоннинг фикр-мақсади—унинг онгли ишлари ва ахлоқининг ҳаракатлантирувчи кучидир; «Фикрлар дунёни бошқаради», — деган эди Платон. Ривожлантириш усулининг моҳияти боланинг ўз хулқ-атвориغا нисбатан унинг фикр-мақсадик ижобий ривожини таъминлашдан иборатдир.

Биринчи босқич фикр-мақсаднинг дастлабки, бирламчи шаклланишидир. У учта палладан иборат бўлади:

1. Ўқитувчининг нутқи таъсири остида ўқувчи ҳис-ҳаяжонларининг пайдо бўлиши (ташқи кўзга ташқин исталган белги тизимидан келиши мумкин).

2. Ҳис-ҳаяжонлар ички нутқнинг ноаниқ мазмунга эга бўлган бирламчи фикрлар: билиш ёки хулқ-атвор предмети тўғрисида умумий тасаввурларгина пайдо бўлишига ёрдам беради.

3. Ташқи нутқда, яъни бошқалар учун бўлган нутқда сўзлар ёрдамида ёки бирон-бир белги системаси: мимика, қўл ҳаракати, мусиқа, рақс ёрдамида бирламчи нутқ мустаҳкамланади. Дарс учун бу ўқувчининг ташқи нутқидир. Бу пайтда ички фикр ташқи нутқ таъсирида такомиллашади. Табиийки, ушбу ташқи нутқ ўқитувчининг нутқига нисбатан тузилиши жиҳатидан ҳам, мазмун жиҳатидан ҳам мукамал бўлмайди. Мавжуд қийинчиликлар шундаки, ўқув ёки тарбиявий машғулотда ҳар бир ўқувчида фикрни ичидан ташқарига чиқишига эришишидир. Бу қийинчиликни оддий мактабда тавсия

ялаётган технологиядан фойдаланиб, бартараф
!тип мумкин.

Иккинчи босқич-когнитив диссонанс вазияти-
пайдо қилишдир. Бунинг учун ўқувчиларнинг
зилиши ва мазмуни жиҳатидан ҳар хил ташқи
нутқи мусобақасини ташкил этиш лозим бўлади. Бу
са ривожланиши нисбатан паст даражада бўлган
«қувчиларнинг ички нутқини қайта қуришга турт-
ки бўлади. Бошқача айтганда, вужудга келган дис-
комфорт таъсири остида беихтиёр ички нутқ қайта
қурилиши янада юқори даражага кўтарилади.

Учинчи босқич — фикрнинг янада теранлашу-
вига ва ўқувчининг энг яхши муваффақиятдан
қониқишига эришиш (мувозанат мушоҳаданинг
(фикрлашнинг) энг юқори даражасида вужудга
келади).

Бу қуйидагилар орқали амалга ошади:

1. Ички фикрни ташқи нутққа кўчириш (диалог
шаклида суҳбатлашиш) ёки монолог шаклидаги
ёзма нутқ.

2. Мураккаб фикрни ташқи нутқдан ички нутққа
ўтказиш. Ривожлантирувчи усул технологияси ҳар
бир ўқувчида ўқув-тарбия жараёнининг барча шакл-
ларда (дарсми ёки тарбия соатида бўлсин) ақлий
жараёнлар кечишини таъминлайди. Шу маънода
Эдаптив мактаб маъқулдир.

Ривожлантирувчи усул тузилишини кўриб чи-
қамиз. Усул мақсади болани ҳар бир машғулотда
ақлий жиҳатдан ривожлантиришдан иборатдир!
Усулнинг барча компонентлари.мазкур мақсадни
амалда оширишга қаратилади.

Биринчи компонент-ижтимоий таъсирни қўл-
лаш¹, яъни жараённинг иштирокчилари (ўқитувчи¹
ўқувчилар) ўртасида турли белгилар. тизими

1иц

ёрдамида коммуникатив алоқалар ўрнатиш бида характерланади. Ижтимоий таъсир ҳамиша мун₀ сабатларнинг диалог шаклида рўй беради. У ақдш. фаолиятда юқорида қайд этилган ўзгаришларга нисбатан ташқи кўзғатувчи вазифасини ўтайди.]

Иккинчи компонент-ижтимоий таъсирга конф. ликт (зиддият) киритиш. Конфликт-билиш ёкв хулқ-атвор предметига турли қарашларнинг тўкна. шуви бўлиб, дискомфорт (ноқулайлик) ҳиссининг пайдо бўлиши, билим, ҳодисалар, воқеалар, хулқ. атворга нисбатан бошқа нуқтаи назарга дуч келганда пайдо бўладиган ўз-ўзидан қоникмасликдир, Конфликтнинг асосий белгиси ўқувчи фикрларининг мувозанат ҳолатидан чиқишдадир. Конфликт вужудга келадиган қоникмаслик ташвишларини келтириб чиқаради ва бу ҳолатда ўқувчида ички ихтиёрсиз ақлий жараён юз беради. Бироқ, амалиётдан маълумки, ўқувчиларнинг 30 фоизга яқини дарс жараёнида ақлий фаолиятга киришмайди. Шу сабабли мативация воситасида бунга кўзғатиш лозим бўлади.

Учинчи компонент бу таълим жараёнида ўқувчи фаолиятини мотивлаштиришдир. Амалда мотивлаштиришга турли усул ва воситалар орқали эришила-

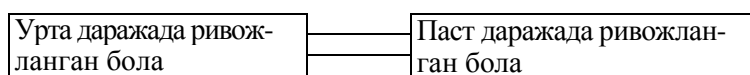
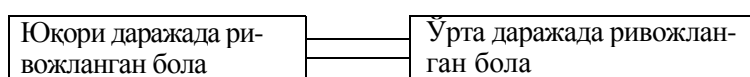
Ўқитувчи ўз ўқувчисини фаол ҳаётга ва ўз шахсини намоён қилиш жараёнига киритиб, уларнинг ҳар бирини беихтиёр фаол ақлий жараёнга тайер' лайди ва шу йўл билан ўқув машғулоти қўйган мак' саднинг амалга ошишига эришади.

Тўртинчи компонент — ўзаро таъсир иштиро^ чиларини жойлаштириш билан изоҳланади. Бу хГ сусдаги тажриба тадқиқотлари қуйидаги хулосалар' ни чиқаришга ёрдам беради:

. агар ижтимоий таъсир гуруҳига ривожланиш "ажаси турлича бўлган болалар кирса ва айни ^кда тафовут бир-биридан фақат бир босқичга 1°оК қилса, бу ҳолат ривожланиши паст даража-аги болаларнинг ўсишига ёрдам беради. Бунда Д қори даражадаги билишли болалар ифтихор ҳисо-бига, паст савияда биладиганлар эса ўзини билим-га сафарбар қилиш орқали муваффақиятга эриша-дилар.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, машғулотларда ўқитувчи ёки педагогнинг ўқувчилар билан алоқа-сини қуйидагича акс эттириш мумкин экан:

Ўқитувчи Юқори даражада ривож-ланган бола

Ушбу чизмадан кўриниб турибдики, ўқув маш-ғулотларида юқори даражада ривожланган ўқувчи-ларнинг камолатида олдинга силжиши ўқитувчи ёр-Дамида ошади, сўнг эса жараён қатнашчилари турли Даражадаги таъсирини ташкил этиш орқали амал-га ошириб, унда ўқитувчи ролини илгари силжи-ган ўқувчиларнинг ўзлари бажаришади.

— Машғулот пайтида ўқувчиларни жой-жойига Қўйиш улар фаолиятига боғлиқдир. Мустақил ва ^xУфт бўлиб ишлаш учун болаларни анъанавий стол ^{at}Рофида[^]гўплаш мақсадга мувофиқ. Гуруҳларда [^]Шлаш учун ақлий штурм усули билан ёки ўзаро Назорат қилиш муаммосини ҳал этиш пайтида бо-^{La}ларни бир-бирига қарама-қарши қилиб ташкил

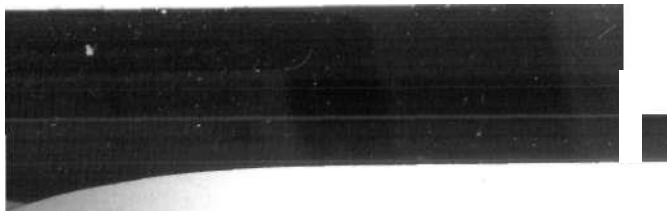
қилган маъкул. Ва ниҳоят, сифатли фронтал ишларини ташкил қилганда ўқувчиларни ярим айлан стол атрофида ўтқизилади.

Олимлар ва амалиётчи-педагоглар ўзаро таъсири иштирокчилари сонига нисбатан бир тўхтамга келмаганлар. Бизнинг тавсиямизга кўра, бошланғич мактабда ўқувчилар сони 2 тадан 4 тагача бўлиш мумкин. Бироқ, умумий тавсияларни ҳисобга оладиган ўқитувчилар бошқа вариантларни ҳам танлаш ҳуқуқига эгадирлар.

Бешинчи компонент-дарснинг ҳар бир босқичида рефлексияланишига дахлдор. Бу ўқувчиларнинг ўз-ўзини таҳлил қилиш асосидаги ақлий фаолиятини ва унинг натижаларини баҳолашдир. Бунинг учун дарсда ўқувчилар фикрининг қурилиши ва мазмунидаги ўзгаришларни илғаб олиш мақсадида ўқитувчи саволига уларнинг жавоби шаклидаги оғзаки усўллари ишлатилади. Бу усулни универсал деб ҳисоблаш мумкин. Чунки бир у томондан, бутун таълим жараёнини — тарбия, ўқитиш ва ривожлантиришни қамраб олади, ривожлантиришни органик бир бутун ҳолга олиб келади, бошқа томондан эса ижтимоий когнитив методика ва технологияни вужудга келтиради.

Боланинг 6—7 ёшидан кейинги когнитив ривожланиши ижтимоий жараёнлардан ажралмайди. Когнитив (билиш) ва ижтимоий (хулқ-атворий) ривожланишлар алоқаси оддий механик алоқага нисбатан мураккаброқдир.

Боланинг ижтимоий доира (таълим муҳити) таъсир этадиган индивидуал ахлоқидаги ўзгаришларни кузата бориб, унга аниқ маъно бериш ва уй⁰ бошқариш индивидуал рефлексли тарбия технологияси ва методикасини яратишга олиб келди. МаЗ'

ишланмалар асосида ижтимоий таъсир ғоялариётади.

Ижтимоий таъсир фикр қурилиши ва мазмуни-ўзгартириб, тушуниш ва англашга таъсир этиб, боланинг ақлий ривожланиши асосини ташкил қилади. Биз дидактикада қабул қилинган универсал усул бўлмайди, деган нуқтаи назарга зид бормаяпмизми?

Ҳамма гап туркумлашни асослашда. Таълим усуллари туркумлаш учун турли асослар мавжуд. Масалан, дидактик мақсадлар (М. А. Данилов, В. И. Загвязинский, В. А. Онишчук, шакли ва мазмуни (А. Н. Алексюк); фаолият қурилиши ва таълим мазмуни (Ю. К. Бабанский, Т. И. Шамова, Т. К. Чекмарева, А. Д. Зеленгур); ўқувчиларнинг мустақил фаоллиги даражаси (И. Я. Лернер, М. Н. Скаткин, М. И. Махмутов); дарс вазифалари (Г. И. Шчукина, И. Э. Унт). Бироқ, туркумлаш учун асослар қандай бўлмасин, дидактика барча усулларни кўргазмалли, амалий бўлишини таъминлайди. Уларни ҳам репродуктив, ҳам ривожланувчи деб ҳисоблайди.

Барча туркумлаш усуллари назарияларда умумий бўлмаган, махсус томонларни ифодалайди, чунки Ҳар бир усул ўз хусусиятларига эга бўлади. Шу билан бирга барча ишларда умумийликни — болани^ақлий фаолиятга кўзгатувчи у ёки бу белгининг^мавжудлигини кўриш мумкин.

Шунингдек, бошқа киши томонидан киритилган Диган белги биринчи индивид хулқ-атворини ташкил^{Ки} этишда янгилик бўлади. Айни шунда ҳар қандай белги операциясининг моҳиятида хулқ-атворни^аШкил этишга киритилган функциядаги белгининг^{Ин} аҳамияти ётади. Улар турлича бўлиши мумкин^{£**} (ҳал қилувчи, назорат қилувчи, ёрдам берув-

чи, ким ҳақидадир эслатувчи). Белги совғага ўхшат нарса бўлади. Зеро, совға уни берган киши ҳақидаги таассурот. Айни шу туфайли белги ижтимоийдир айни шу сабабли у хулқ-атворни ташкил этади. Ма'даният тарихида (одамлар, афсона, ҳатто дин) белги ана шундай маъно ва аҳамият касб этади. Белгининг асосий хусусияти — ижтимоийлик, яъни ўз хулқ-атворини ўзга киши орқали амалга оширишдир.

Инсоннинг фикрга беихтиёр ҳаракат йўлини шартли равишда қуйидаги схема билан ифодалаш мумкин: **белги-рецептор-мия (онг) — ҳис-туйғу. ақлий жараён.** Шундай қилиб, ташқи сигнал (ахборот сифатидаги белги) онг билан акс этади, у ўзига хотира, диққат, тасаввур, идрок каби психик функцияларни мужассамлаштиради, булар мияда илгари етилади, у ихтиёрсиз тарзда ақлий жараённи, шундан сўнг эса инсоннинг онгли фаолиятини вужудга келтиради. Инсоннинг ана шу табиати туфайли унинг шахси ривожланиб боради.

Ўқувчи учун белги нима? Асосий белги-восита, бу сўз, янги билим, киши фаолият тажрибаси ва унинг усулларида таркиб топган ўқитувчи нутқидир. Сўз, нутқ — ўзаро таъсир, коммуникация, рУ* ҳий-ахлоқий ва ижтимоий-маданий тажрибани бериш асосидир. Юқоридагилардан келиб чиқай» айтсак, биз ривожлантирувчи усул асосида юқориД^а баён этилган усулларнинг ҳар бирида амалга о\0\рилган ғоялар сифатида ижтимоий таъсир (коммуникация ўрнатиш) ғояси қўйилади.

ДАРС ТАЪЛИМИДА РИВОЖЛАНТИРИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ

Кичик ёшдаги ўқувчилар таълими — алоХ^{1^} I билимлар тизими эмас, балки дунё тўғрисида, ^

т ва инсоннинг ундаги ўрни тўғрисидаги умумштирилган, яхлит тасаввурдир. Ўқитиш натижа-
•ида болада ўзига хос дунёқараш, қурилма схема-
тартиб топиши керак. Бу схемада аниқ фан
бўлимлари муайян ўринга эга бўлади.

Олимлар ва услубчиларнинг кўп йиллик тадқи-
қот ишлари кичик ёшдаги мактаб ўқувчиларининг
характери ҳамда фикрлаш ва билиш имкониятлари
хусусиятларига бўлган эскирган қарашларни бар-
тараф этишга ёрдам берди.

Кичик ёшдаги ўқувчиларнинг тартибли фикр-
лаш қобилиятлари илгари ўйланганидан анча юқори
экан. Бу бошланғич таълим мазмунини кўзда ту-
тишга, кичик ёшдаги ўқувчиларни ўқитиш жараё-
нида назарий билимлар ролини оширишга, ўқитиш
вазифаларини тушунишга ёрдам беради. Фақат
билим ва малакани пухта ўзлаштиришини кўзда ту-
тиш кишиларни қониқтирмай қўйди. Энди ўқувчи-
ларнинг рухий ва жисмоний қувватларини ривож-
лантириш, уларни умумий камолатини таъминлаш
зарурияти пайдо бўлди.

Кичик ёшдаги мактаб ўқувчилари назарий би-
лимларининг кучайиши, уларнинг ақлий фаолият-
и, мантиқий фикрлашининг ривожланиши ўқи-
тишнинг ривожлантириш принципига асосланган.

Ривожлантирувчи таълим нима ўзи, у қандай
бўлиши керак?

Педагогика ўзининг бутун тараққиёти даврида
"а"итишнинг янада мукамалроқ ва янада самара-
"б"роқ усуллари ёки тизимини излаш билан ривож-
"в"Ииб борди. Мактабда ўқитишнинг паст сифати ва
"г"лимнинг барча бўғинларида мутахассисларнинг
"д"т даражада касб тайёргарлиги муаммосини ҳал
"е"Шга қодир бўладиган усулларни излаб топишни

асосий вазифа қилиб қўйди. Программалашган муаммоли (проблемал¹) таълимни биринчи ўришга чиқариш, ақлий ҳаракатлар ёки иш ўйинларини босқичли шакллантириш назарияси асосида муаммоларни тизим ҳосил қилиш педагогик миссиянинг энг машҳур бўлган ривожланиш босқичларидир.

Асосий талаб таълим жараёни ҳамиша тугаллашган бўлиши зарур.

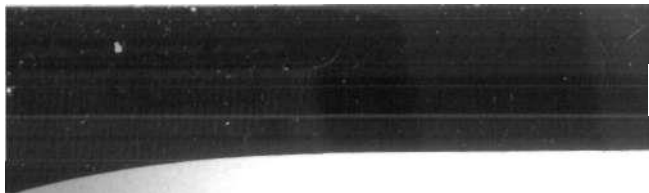
Ўқитишнинг бошланғич даврида (1-4 синфда) таълим мазмуни ўқувчилар томонидан умумий қонуниятларга биноан ўзлаштирилади:

идрок — тушуниш (англаш) — қабул қилиш (репродуктив фаолиятда - ёдда тутиш) — янги шароитларда фойдаланиш.

Ривожлантирувчи таълим шароитида идрок этишнинг ўзига хос томони ўқувчининг ўзлаштирилмаган соҳани (муаммони) - тенглаштириш, таққослаш, қонуниятларни аниқлаш, қўйилган муаммоларни ҳал этишнинг турли йўллари билан таққослаш, танланган, ўқувчи учун оптимал бўлган усулни амалий тарзда ўзлаштиришдаги актив фаолият пайтидаги ўқувчининг субъектив ҳолати ҳисобланади, ва ниҳоят, фаол натижаси сифатида ўқувчи ахборотни ўзлаштираётгани қолмай, жамоа ишларида ва натижалардан қониқишга алоқадорлик ҳиссини сезади, аниқлайди.

Ахборотни тушунигини уч моментга бўлиш мумкин, улар болага келадиган билишида яхлит мазмуний таянч бўлиб ҳисобланади:

1. *Бутунлик ва қисмларнинг нисбати деган фан сафий тушунчанинг ососий ҳолати.* Математикада қўйиш қонунининг аниқ маъноси биринчи синф болаларига ноаниқ, интуитив тушуниш асосида берилди: қўйиш - бу ҳаммасини бирга йиғиб қисмларни яхлит қилиб йиғиш.

Биринчи синфда бундай нисбатни тушуниш асосонлар таркибини, шунингдек, умумлашган сйд

лга қўшув ҳаракати қонунларини, қўшишнинг айирувнинг номаълум компонентларини топиш оидаларини (шу жумладан, тенгламаларни ечиш-хам), вазифа—схема моделига асосланиб қўшув ва айирувга оид оддий масалаларни ечишни ҳам кўриб чиқиш мумкин.

Б+МкК К — айлана (бутун) — айлантириб чиз

М+БкК Б — катта (қисм) — тагига чиз

К-МкБ М — кичик (қисм) - тагига чиз

Ўқитувчи ўз-ўзидан равшан кўриниб турувчи, жойлаштирилган қонун маъносини тушунтириши шартми? Қўшилаётган, айирилаётган нарсани топиш қоидасини тушунтириш керакми? Агар тушунарли бўлса, қисмни излаш нима учун керак? Кич-раяётганни топиш қоидасини ёдда сақлаш керакми, равшан бўлса, бутунни излаб нима қилади? Методик тавсияномаларда илгари ифодаланган! Унга асосан биринчи синф ўқувчилари осонлик билан тенгламаларни (бутун ва қисмни топиш асосида) еча оладилар, мунтазам равишда компонентлар но-мини ва уларни топишни ўзлаштирадилар.

Қўшиш ва айиришга оид оддий масалаларни ечишда юқорида эслатилган усулни танлаш моде-ли пайдо бўлгандан кейин «Схемага қара. Нимани излаш лозим, бутунними ёки қисмни?» деган са-волга олиб келинади.

Бошқа Ча ҳолда, сонлар билан ишлашда ё бир-

нига бутун сон билан ёки қисмлар бўйича (сон-

и Қўшиш, айириш, кўпайтириш, бўлиш) бажа-

РИШ мумкин. Зеро, кўпгина амалларда ҳаракат

^Ринципи умумийдир.

60-2 60:2 16-6 60:5 1205
 90•3 90:3 23•3 54:3 12 бутун, 5 бирлик
 200-4 200:4 18-4 92:4 1 минг, 8 бирлик

дархол кўпайтирамиз, сон суммаси билан алмаштирамиз, бўламиз -> (кўпайтирамиз, бўламиз) ^ қисмлар бўйича.

Кенгрок олиб қаралса, ушбу «бутун» ва «қисм» категорияларидан ўқитувчилар бошланғич таълимнинг барча фанларида фойдаланишларини кўрамиз. Масалан, нутқ (бутун) гаплардан (қисмлардан) ташкил топади; гап (бутун) сўзлардан (қисм) таркиб топади ва ҳоказо. Ҳар қандай матнни қисмларга бўлиш мумкин. Расмдаги композиция — қисм- I ларнинг ўзаро жойлашувидир. Биз атроф дунёдаги ҳодисалар билан танишганда ҳам бутун ва қисм турдош нисбатини ўрганамиз.

Бутун ва унинг таркибий қисмлари деган умумий моҳиятни аниқлаш атрофимизда кўрилган бир қатор ҳодисаларда атроф дунёдаги бир қатор кузатилган ҳодисаларда бутун ва унинг таркибий қисмлари деган умумий моҳиятни аниқлаш болага олам муайян бир умумий қонун асосида қурилган, деган тушунчани беради.

2. *Фалсафанинг қарама-қаршиликлар бирлиги ва қураши қонуниятининг пайдо бўлиши туфайли*, бошланғич мактабда ҳам ҳар қандай ҳодисанинг ўз акс (тескари) томони бор, деган нарсани ҳис қилишга, I тушунишга, кўришга имкон берапти. Амалий ҲО' латларда (тортмоқ—итармоқ, чизмоқ—ўчирмоқ, ; кўймоқ—олмоқ...), математик амаллар ва нисбатларД³ I (кўшиш—айириш, кўпайтириш—унга тескари бўляи¹) кўп—оз, кенг—тор), мисолларда, нисбатларда, она тили дарсларида тил ҳодисаларида (антонимлар), аДЯ' бий қаҳрамонларни тавсифлашда, жонли ва ЖОНСИЗ

йиат муносабатларида бола тили билан айтилади-
«Бирисиз иккинчиси бўлмайди» мазмунидаги ¹ ГБУ
қонуннинг мужассамлигини кўрамиз.

Адабиётда бир хил адабий қаҳрамонларнинг
лижаноблиги ва бошқаларнинг заифлиги кўри-
яиши учун улар ўзига хос томонларини кўрсата
олиши учун шарт-шароитлар зарур бўлади. Айни
бир қаҳрамон баъзан унинг ижобий томонлари ҳам,
баъзан салбий томон ҳам акс эттирилади, шу са-
бабли уларга бир хил тавсифни тақаш тўғри бўлмай-
да. Ҳаётдаги ҳар бир ҳодиса (энг бетарафи ҳам)
ҳамиша ким учундир яхшилик кўрсатиши, ким
учундир ёмонлик кўрсатиши мумкин.

Фарзандларимиз қачонлардир бундай нарсалар
тўғрисида ўйлаб кўришармикан? 89-, 110- мактаб-
даги биринчи синф ўқувчилари аллақачон «яхши-
ёмон» ўйинини ўйнашган. Бу тажрибадан кўрин-
дики, болалар ўйин усулини ўз ҳаётига тезда
киритадилар ва бу уларнинг ахлоқий хатоликлар-
дан сақланишга, ўз сўзи ва хатти-ҳаракатларида
шошма-шошарлик қилмасликка ёрдам беради.

Юқорида кўрсатилган таълим технологиясидан
Фойдаланиб, математика дарсларида мисоллар зан-
жирини ечиб, тескари операциялар тизимини тузиш
ва текшириб чиқиш, ва айни чоқда бир тенгламани
ечиш, унга тескарисини тузиш ва ечиш мумкин. Бу
Уз-ўзини текшириш усулининг бир шаклидир.

3. *Қайта ўзгартириш гоёси.* Дунёда ҳеч нарса из-
^Из кетмайди. Биронта ҳодисадаги қайсидир ўзга-
Риш ўз ортидан оқибатини олиб келади. Математи-
5^аДа бу тадқиқотлар турли-туман материаллар
^РДамида амалга оширилиши мумкин.

Компонентлар ўзгаришига қараб натижалар ўзга-
^Шини кузатилганда ечилган масала билан қўшим-

ча ишлашда ундан кенг фойдаланилади (агар \wedge_a салада ... ўрнига мураккаблашган тенгламалар ечит. га ўтишда, ечим ва жавоб қандай ўзгариши му \wedge . кин?

$$(x - 8 = 12 \rightarrow x - 8 - 36 : 3 \rightarrow x - 4 \cdot 2 = 36 : 3).$$

Қайта ўзгартириш ғояси \wedge ўқувчиларнинг ўзларига маълум билимлардан қочиб, ўзлари учун янги бўлгац масалани кутишга, ечиб кўришга имкон беради.]

$$\begin{array}{r} 23 \\ +16 \\ \hline 39 \end{array} \quad \begin{array}{r} 23 \\ +17 \\ \hline 40 \end{array} \quad \begin{array}{r} 23 \\ +18 \\ \hline 41 \end{array} \quad \begin{array}{r} 123 \\ +418 \\ \hline 541 \end{array}$$

Дарс мавзуи: «Босқичларга ўтиш орқали ёзма кўшиш усуллари».

$$48:2 \rightarrow (40+8):2$$

$$648:2 \rightarrow 648 : 2$$

$$748:2 \rightarrow 748 : 2$$

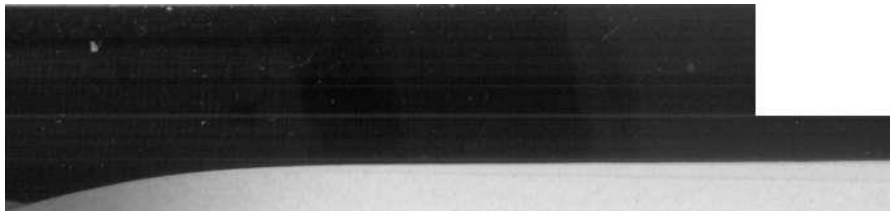
Ўқувчилар бунга ўхшаш тадқиқот фаолиятини мантикий урғуни аниқлаш ва гапда сўз таркибини] аниқлаш вазибаларида, деформацияланган матн-1 ни (тестни) тиклашда амалга оширадидлар.

Табиатшуносликда сабаб-оқибат алоқаларининг аниқланиши, бу — ҳаётнинг бошқа соҳасида айни: шу фалсафий моҳиятни намоён этишдир.

Албатта, таклиф этилаётган далиллар кўпгина ўқувчилар учун кутилмаган нарса бўлиши мумкин ва буларни бошланғич синфлар иш тажрибасида мақбул деб ҳисоблаган кишилар эса фанларарО; алоқалар ва умумлаштиришларни қайта кўриб чй-қишлари керак бўлади.

ЎҚУВЧИ БИЛИМИНИ ТЕКШИРИШ ВА БАҲОЛАШ ТЕХНОЛОГИЯСИ

Таълим усулларини классификациялаш (турлаШ) ўқувчилар билимини ва улар фаолиятининг хусУ сиятини текшириш бу фаолиятни тўғри йўлг^a 172

-"яшни кўзда тутади. Ўқувчилар билимини тек-
^ иш ва баҳолашдан мақсад ўқувчилар билими-
сифатини, ривожлантириш даражасини таъ-
иялаш ва уларни рағбатлантиришдан иборат
-. и5, билим олишга қизиқишини такомиллашти-
ряшдир-

Билимларни текшириш ва баҳолашдаги асосий камчиликлар:

— унинг вазифаларини (функцияларини) нотўғ-
ри тушуниш;

— таълим жараёнида унинг ролини асосиз кўта-
риб юбориш;

— текшириш ва баҳолашнинг дарсда асосий мақ-
садга айланиб қолиши;

— билимларни текшириш ва баҳолашда бир хил
технологиядан фойдаланиш;

— баҳоларни қўйишда субъективизмга йўл қўйиш
ва аниқ, асосланган мезонларнинг йўқлиги.

— ўқувчилар билимини текшириш ва баҳолашда
бу жараён назорат қилувчи, таълим-тарбия берув-
чи муҳим функцияни бажаришни унутмаслик ке-
рак.

Бу назорат қилувчи учун асосий функция бўлиб,
таълим берувчи ва тарбиячи ёрдамчи функциядир.
Бироқ, текшириш мақсади ва кўриниши турлича
бўлганда, бу уч функция турлича намоён бўлиши
^УМкин. Масалан, текширишнинг якуний имтиҳон
^аклини оладиган бўлсак (уни ўтказиш усуллари
^Турлича бўлиши мумкин), бунда ■ назорат қилиш
Функцияси устунлик қилади (таълимга вақт қол-
^айди).

Урганилаётган материални ўзлаштириш бўйича
^орий текшириш олиб борилса, бу ҳолатда таълим
^рувчи функцияси устун бўлиши керак. Тарбия

бериш функцияси ҳам устун бўлиши мумкин, ма 1 салан, ўқитувчи баъзи ўқувчиларни системали ишлашга ўргатишга интилади, баҳо билан рағбат. ! лантириб, уларнинг рухий хусусиятларига (ирода. сини ривожлантириш, хотирани мустаҳкамлаш ва I х.к.) таъсир этишга ҳаракат қилади, меъёридац ортиқча ўзига бино қўйиш ҳолатларида баҳога қать-ий ёндашиб иш кўрилади. Умуман олганда, баҳо I холис (объектив) бўлиши зарур эса-да^ бироқ ўз I табиатига кўра ҳамisha нохолис (субъектив)дир.

Ушбу функцияларга мувофиқ ўқувчилар билимини текшириш ва баҳолашнинг аниқ усуллари танланади.

Текширишнинг кўп қўлланадиган икки хили мавжуд: улар жорий ва якунийдир. Жорий текширишнинг ҳаммага маълум турлари қуйидагилар: оғзаки сўрашнинг ҳар хил шакллари, ёзма уй ва-зифаларини текшириш, ёзма назорат (мустақил) топшириқлари. Бироқ, бундай анъанавий шакллар билан бир қаторда турли перфокарталар ёрдамида текшириш, компьютер ёрдамида топшириқ бажа- ! рилишини текшириш ҳам қўлланиляпти.

Текширишнинг ўзига хос шакли ўқувчиларни ўқитувчи томонидан кундалик мунтазам кузатиб | туришдир. Текширишнинг турли-туман шакллари | ўзига хос дарс босқичи каби фақат анъанавий I «сўраш» жараёнидагина эмас, балки бутун дарс^c мобайнида қўлланилади.

у Ўқитувчи дарсга тайёрланишда текширишнинг зарур шаклларини излаш ва уни қўллаш энг мух^{й>} ва-зифаси эканлигини унутмаслиги керак. КимдаН-қачон, қанча ўқувчини текшириш, қандай саволлар билан, қандай воситалар орқали сўраш ва бз' ҳолаш — буларнинг барчасини ўқитувчи дарсга таН ёрланиш пайтида ўйлаб чиқмоғи лозим.

Оу билан бир қаторда ўқувчилар ўз ўртоғи билан суҳбатлаётганда нима билан шуғулланиши ҳақида «урлиги ҳақида ҳам ўйлаши керак бўлади. Ҳар бир ўқувчининг ўз назорат тизими бўлиши лозим. Бу тизим ишнинг турли-туман воситалари ва усуллари билан қамраб олиши, ўқувчилар ўқитувчисининг ўз муваффақиятлари, билимларни ўзлаштириш даражаси ва сифатини ҳамisha текшириб туришини тушунсинлар.

Текшириш шакллари мактабларимиз таълим жараёнига хос бўлган, ўқувчиларни билимларни фақат ўзидан қабул қилиши, репродуктив фаолиятини ташкил этиш билангина тугамаслиги лозим. Назорат (текшириш) шакллари танлашда ўқувчиларнинг индивидуал хусусиятларини эътиборга олиш муҳимдир.

Якуний ёзма ишларга алоҳида талаб билан қараш зарурдир. Уларни ўқитувчи ўқув материални кўпчилик ўқувчилар ўзлаштириб олганига ишонч ҳосил қилгандан сўнг ўтказиш мумкин. Бундай ишлар ўқувчилар учун асосли бўлиб, уларда ўз кучларига ишонч хусусиятини шакллантиришга ёрдам беради, акс ҳолда эса ўқитиш жараёнига қизиқиши пасаяди.

Билимларни текширишнинг ёзма ва оғзаки шакллари тўғрисида гапирилганда, уларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятга эга экани ва ўз вазифасини бажарилишини айтиб ўтиш даркор. Оғзаки шакли — саволни тез идрок этиш (реакция) кўникмасини ҳосил қилиш ўқувчилар хотирасини ривожлантиришга ёрдам беради. Ёзма текшириш эса мантикий мушоҳада (фикрлаш)ни самарали кенгайтиради, оқибатда аниқлик кўпроқ бўлишга ўргатади. "УНгги йилларда ўқувчилар билимини ва ривож-

ланиш даражасини аниқлаш мақсадида турли те шаклларида кенг фойдаланилмоқда.

Билимларни баҳолашга қўйиладиган талабли
Ўқувчилар билимини баҳолашда қанча холис му' носабатда бўлинса, у ўқувчиларни шунча рағбат. лантиради. Қоидага кўра ўқувчининг дарсадаги хулқ. | атворида мукофот ёки жазо сифатида эмас, балки I билими даражаси ва хусусиятига қўйилиши керак Баҳога қўйилган талаблар оптимал (ошириб юбо- рилмаган ва пасайтириб юборилмаган) бўлиши ло- зим. Баҳоларни «ошириш» ўқувчилар ривожланиш даражасини, билимини пасайтиради. Шу билан бирга жуда катта талаб қўйиш ҳам зарарли бўлиб, ўқувчи- нинг ўқишга бўлган қизиқишини сўндиради. Ўқитув- чининг алоҳида бир ўқувчиларга баҳо қўйишда сал- бий муносабатига йўл қўйиб бўлмайди. Зеро, ўқув предметида мувофиқ келадиган дастур баҳолашнинг энг холис мезони бўлиши зарур.

Мактабларимизда билимларни баҳолаш ўзгариш- сиз қолмади. 1935 йилгача уч баллик баҳо қўйилган бўлиб, у «жуда қониқарли», «қониқарли» ва «қони- қарсиз» баҳолар эди.

Ўша пайтда бугунги кунгача мавжуд бўлган беш \ баллик тизим жорий этилди. Бу тизим «аъло» (беш) I — дастур талабларига тўлиқ ҳажмдаги билимларни I эгаллаган ўқувчига қўйилади;

«яхши» (тўрт) — дастур талабларини тўла ҳажм- да арзимас камчиликлар билан (Масалан, матерй- ални баён этиш мантиқи бузилгани ва б. ўзлаштир' ган ўқувчига қўйилади;

«қониқарли» (уч) — ўқувчининг билим дараж^а си жуда паст бўлиб, унга кейинги материални ўр^{га} нишида илгарилашига ёрдам берадиган билим X^{3^} мида қўйилади;

«қониқарсиз» (икки) — ўқувчи ўзидаги жуда паст йилими билан илгарилашига қодир бўлмаса қўйилади;

•
«ёмон» (оир) баҳо ўқувчи ҳеч нарсани Оилмаганда қўйилади. Бу сўнгги баҳо жуда кам қўлланиб, унинг мазмуни деярли «икки» баҳога тенгдир.

Билимларни баҳолашда холисликни (объективликни) сақлаган ҳолда баъзи ҳолатларни ҳам назарда тутиш лозим: масалан, жорий ёки якуний билимлар баҳоланади (ёзма иш, чорак баҳоси ва б.), ўқувчининг интилиши, унинг ўқув ишларидаги барқарорлиги ва ҳ. Ўқув фанининг хусусиятларини, баъзи бўлимлар, уларнинг алоқадорлигини ўзлаштириш ҳолатини назардан қочирмаслик зарур-

Ўқувчилар билимини текшириш ва баҳолашнинг анъанавий тизими жиддий нуқсонларга эга, негаки у таълимий, тарбиявий, диагностик ва рағбатлантириш функцияларини зарур даражада амалга оширмайди. Модомики, шундай экан, ундан воз кечиш ёки уни янада такомиллашган шаклига алмаштириш мақсадга мувофиқ эмасмикан?

Эҳтимол, баҳонинг жазолаш вазифасидан халос бўлган ўқувчилар яхшироқ ўқишни ва таълимий бурчларига анча виждонан муносабатда бўлар эди.
^бУгунги кунда ўқувчиларнинг ўзи баҳога қандай муносабатда бўляптилар? Бошланғич синфлардаги ўқувчиларнинг 98 фоизи баҳо сақланиши зарурлигини айтади. Баҳони бекор қилиш ўқитишга бўлган эътиборни оширишга, ўқитишнинг ички шаклланишига ёрдам беради, деган фикр ҳам ўзини оқлатади.

^уРта ва юқори синф ўқувчиларининг ўқув фаоллигини баҳолаш зарурлигини қайд этганлар сони

II

бошланғич мактабдагидек бўлишига ишонамиз албатта.

Баҳоларни бекор қилиш мақсадга мувофиқ эмаслиги бир қизиқ психологик тадқиқотдан ҳам маълум. Америкалик психологлар ўқувчилар ўқув фаолияти натижаларига баҳо таъсирини аниқлашга қарор қилдилар. Эксперимент мақсадига кўра, бир синфда ўқувчилар муайян вақт давомида жавобларининг аниқлиги ва тўлиқлигига эътибор қилмай, фақат макталди. Бошқа синфда фақат танқид қилинди, учинчисида эса бирон-бир баҳо берилмади. Тадқиқот натижалари шуни кўрсатдики, билиш фаолияти макталган синфларда энг юқори ютуқларга эришилган, энг ёмон натижа ўқув фаолияти танқид қилинган синфда эмас, балки билиш фаолияти сира баҳоланмаган синфда вужудга келди.; Уқитувчининг ўқитишга бўлган ҳаваси қанчалик кўп бўлмасин, билиш фаолиятининг ички мотивлари қай даражада шаклланган бўлмасин, у ҳаммаша ташқи мотивлаштиришга, ташқаридан макташ ва қўллаб-қувватлашга муҳтож бўлади. Бола кўз ўнгиде ўқитувчи қанчалик аҳамиятли, обрўли бўлса, унинг мактабда асосан баҳолаш ва баҳоларда акс этувчи мақтовлари шунчалик кадрли ва аҳамиятлй, бўлади.

Педагогик баҳолаш билимни дастур талабларй ва таълим андазаларига қиёслаб аниқлабгина қолмай, балки ўқувчилар билим фаолиятини мотивлаштиради ва рағбатлантиради.

Юқоридагилардан хулоса шуки, баҳони бекор қилиш педагогик жиҳатдан ҳам, психологик жиҳатдан ҳам ўзини оқламайди. Бундай қатор камчиликлари бўлсада, беш баллик баҳо тизимига муқобил хили топилганича йўқ. Шунинг учун, менингча, га^

такомиллаштириш, ўқувчилар билимини баҳо-^у
нда хатога йўл қўймаслик ҳақида бориши керак.

ЎҚИТУВЧИНИНГ ХАТОЛАРИ

Ўқувчилар билимини баҳолашда энг жиддий хато-
лардан яна бири турли гуруҳларига субъектив ён-
пошишдир. Бу ўқитувчи томонидан айна бир жа-
воб учун, айна бир иш учун турли ўқувчиларни
баҳолашдаги тафовутларда акс этади. Тафовутлар
баъзан икки баллгача тушади. Йиллар ўтиши билан
ўқитувчидан ўқувчилар турли гуруҳларига нисбатан
муайян тасаввур ва унга мувофиқ ҳолда муносабат
шаклланиб боради. Бу нарса ўзлаштирган ва ўзлаш-
тирмаган ўқувчиларга муносабатда ёрқин намоён
бўлади. Ўқитувчилар бир хил ўқувчиларни (ўзлаш-
тираётган) доим мақтайдилар, бошқаларни (ўзлаш-
тирмаётган) ҳамиша қийиқдилар. Бунинг устига
ўзлаштирмаётганларга, одатда, ўзлаштирган синф-
дошларига нисбатан тез-тез ва қаттиқ танбеҳ бера-
дилар. Янглиш муносабат яна шунда намоён бўла-
дики, ўқитувчилар яхши ўзлаштирувчиларга нисбатан
ёмон ўзлаштирувчи ўқувчиларни жавоб беришга кам
таклиф этадилар. Жавобни ўйлаш учун уларга жуда
оз вақт берадилар.

Мана бундай вазиятга эътибор қилинг. Доска
енда паст ўзлаштирадиган ўқувчи жавоб бермоқ-
да. Ишончсиз, ўринсиз гапирмоқда. Бундай ҳолат-^й
Ўқитувчининг муносабати қандай бўлади? У ўқув-^и
гапини шартга бўлиб, унга «икки» қўяди ва
*ойига ўтқизади: «Сен яна дарс тайёрламабсан»,
<«ен ҳеч одам бўлмабсан», «Сенга ўргатса ҳам, ўр-
ТМаса ҳам бефойда экан» деб уни изза қилади.

^нди бошқа вазиятни кўрайлик. Доска олдида
Ўзлаштирувчи ўқувчи бугунги дарсга тайёр-

данмай келиб, ишончсиз ҳолда жавоб беряцЛ
Ўқитувчи бундай вазиятда ўзини қандай тутадц?!
У ўқувчига ёрдам бериб, камчилигини тўлдир_а
ди, ёки унга жавобни ўйлаши учун имкон бер_адЗ

Кўриниб турибдики, бу икки вазиятда ўқитув[^]
қаршисида яхши ва ёмон ўзлаштирувчи бола туЗ
ганига қараб, ўзини турлича тутяпти. Ҳар хил б!
лага бундай муносабат илгаритдан вужудга келгд
тасаввурнинг намоён бўлиши ҳисобланади. Келти
рилган мисолда субъектив муносабат намоён бўла
ди. Ўқитувчининг бундай муносабати эса мактаб
баҳосининг таълимий, тарбиявий ва рағбатланти
рувчи функциясини пасайтиради.

Америкалик педагог Блумнинг фикрича, ҳатто
ўқувчилар нутқи суръати ҳам ўқитувчи баҳосига
таъсир этар экан. Бу нарсани махсус ўтказилган
қуйидаги тадқиқотдан ҳам билиш мумкин. Таби
атшунослик фанидан ўқувчи қиз бир хил матери
ални икки марта гапириб берган. Аввал 16 дақи-I
қада, кейин эса 24 дақиқа давомида. Жавоблар
видео тасмасига ёзиб олинди. Сўнгра 81 нафар
ўқитувчи секин айтилган ва тез айтилган матери
ални баҳолашди. Тез айтиб берилган материалнинг
ўртача баҳоси 3,38 балл билан, секин сўзлаб бе- I
рилган материалнинг ўртача баҳоси 2,5 балл бўЙ
лан баҳоланди.

I

Тадқиқот муаллифларининг хулосаси цукй.
кўшгина ўқитувчилар учун нутқнинг тез суръаГЧ
чуқур билим ва катта қобилиятдан дарак берар экай*]
. Ўқитувчи ўқувчининг тез ёки секин нутқ сур*"
ати материални билиши ёки билмаслиги белгис*н
эмаслигини фаҳмлайди. Вазминлик, бир иш тур^й1
дан иккинчисига секин ўтиш совуққон мижозД^{аг}Ч
ўқувчига саволни тушуниб олиши ва унга жав^{оо}| 180

и - аши учун кўпроқ вақт талаб этилади. Бундаи
; чига жавоб учун қизиққон мижозга нисбатан
поқ вақт керак бўлади. Ўқитувчи эса, совуққон
!2 вчининг вазминлигини мутлақо бошқача тушу-
яи Турли мижозга (темпераментга) мансуб бўлган
вчиларга нисбатан хато қилиш умумий баҳолаш
зймининг камчилиги эмас, балки ўқитувчининг
шахсий (субъектив) хатоси, аниқроғи, ўқувчилар-
нинг типологик хусусиятларини билмаслиги нати-
жасидир.

Мактаб амалиётида кўпинча ўқувчиларни бир-
бирига қиёслашади, бирининг ютуғини иккинчи-
сига ўрناк қилишади. Ўқитувчи яхши ўқий олма-
ган ўқувчига қараб: «Қарагин, Тоҳир қандай яхши
ўқийди!», — деган кинояли сўзлар билан уни изза
қилади. Бу ўқувчига руҳий жихатдан ёмон таъсир
қилади, оқибат у ўқишдан беади.

Болаларни бир-бири билан шундай ва умуман
таққослаш мақсадга мувофиқми? Бундай таққос-
лаш паст ўзлаштирувчи ўқувчиларнинг ўқишга
қизиқишини кучайтиришга ёрдам берадими? Худ-
ди шу соҳада психологик тажриба ўтказилди. Ўқув
йили давомида синфда ҳар бир ўқувчини ўзи би-
дан қиёслаб, ўқитувчи ўзлаштириш даражаси
Ҳақида унинг ўзигагина айтди. Бошқа синфда эса
б^иР Ўқувчининг ютуқлари, имкониятлари бир хил,
^кин шахсий сифатлари билан бошқа натижалар-
¹Ришган, бошқа ўқувчининг ютуғи ёки муваф-
^қиятсизлиги билан қиёсланди. Учинчи синфда
°лалар умуман таққосланмади. Ўқув йили охири-

Уқувчилари бир хил қобилиятли, лекин ўқишга
УРлича муносабати туфайли ўқув фаолиятида тур-
натижаларга эришган болалар синфи энг яхши
-°бланган. Бу ердаги таққослаш боланинг ўси-

шини пасайтирмаган, аксинча, яхши % 1
эришиши мумкинлигини кўрсатган. Ца

Ўқувчи ўзини-ўзи билан қиёслаган с%, бий
натижалар қўлга киритилди. ЎзлашТА ц^
ўзлаштирмаётган ўқувчилар таққосланга^Чац ь
мутлақо бошқача манзарани кўриш муцЛцф!

Ўтказилган тадқиқот қуйидаги хулосак¹¹ Эди
га ёрдам берди. Болалар билимини шунда* ^йцц>
лаш керакки, унда бировни юқори кўтакЧқос
қаларини ерга урмай, болаларнинг ^Л боц,
натижаларга эришувини ва ўз шахсини / Яхшц
лаштиришини қўллаб-қувватласин. ^Мит-
„, Умуман олганда, болаларни бир-бири бъ қослаш,
бирини иккинчисига ибрат қиль^ так. тиш —
педагогик томондан ҳам, ахлоқ-одо» ^Ўрса-1 дан ҳам
мутлақо тўғри келмайди. Дар^Лмон-тарбиянинг
инсоний йўналиши боланц ^Яқат, бўлса
шундайлигича қабул қилишни ва уз^дай ўзини
ривожлантириш ва камолатга етказъ^Нинг шарт-
шароит яратишни кўзда тутуди. ^1 учун V
Ўқитувчи томонидан ўқувчилар билим-иъ лашда йўл
қўйилган хатолар фақат баҳо ко^к баҳо-1 ларининг
ўзгаришига эмас, балки бутун у. °^ент-1 лиш
фаолиятининг ўзгаришига олиб кела^~би-бу тизимга
хос бўлган камчиликларни куча! Улар уни камсуқум
ва ёқимсиз қилиб қўяди. ^РР,!

Ўқувчи ўзини баҳолайди. Ўқувчилар би^
текшириш ва баҳолаш масаласи тўғрисида^ин11|
нозаралар, уларни такомиллаштиришницЛ Му
шаклларини излаш, аксарият ҳолларда ц. янг! I
йўналишда олиб бориляпти. Албатта, 10 балль^" I
тизимини жорий этиш ёки баҳодан умуман ^ о"ах01
чиб, текширишнинг турли шаклларида, чк^{3ке,}
синов, имтиҳон, тестларни қўллаш мумкиц^{0н} ■

Лекин ўқувчи ва унинг билиш қобилияти ўқитувчи баҳосининг объекти бўлиб қолаверади. / Мактаб баҳосини такомиллаштиришнинг энг са-марали йўли ўқувчи билимини баҳолаш компоненти-нинг фаол субъектига айлантиришда. Зеро, педагогнинг баҳоси ўқувчининг ўзини-ўзи баҳолашга ўргатиш лозим, яна яхшиси, баҳолашнинг бу икки кўринишини уйғунлаштириш муҳимдир.

Ўз-ўзини баҳолашни таъминловчи йўллар қайси? Уқувчиларнинг ўз-ўзини баҳолаш кўникмасини пайдо қилиш учун биринчи навбатда уларни ўз билиш фаолиятини баҳолашга жалб этиш лозим. Ўз-ўзини баҳолаш қуйидаги усуллар билан вужудга келади:

1- Бошқалар бажарган ишни ўқувчи томонидан, яъни Уқувчиларнинг ўзаро баҳолаши. Синфдошининг йши тўғрисида ахборотнинг мавжудлиги ўзини-ўзи аҳолаш фаолиятига ижобий таъсир қилади.

■ Ишни бажарган ўқувчи ўзига-ўзи баҳо қўяди. Унг унинг иши ўқитувчи томонидан баҳоланади, Ккала баҳо қиёсланиб, биринчи баҳонинг объек-влик даражаси аниқланади.

Яна бошқа усулни ҳам таклиф этиш мумкин. Оғза-жавобдан сўнг ўқитувчи жавоб бераётган ўқув-с*^!^3Ига қандай баҳо қўйиш мумкинлигини Раиди. Кейин синфга мурожаат қилиб, ўртоқлари обини баллар бўйича баҳолашни илтимос қила-Ў^Бироқ, ўзини-ўзибаҳолашнишаклантиришучун қ*^ЧИларни баҳолаш фаолиятига жалб этиш кифоя - майди. Яъни, ўқувчиларни шундай мезонлар ^ ан ҚУРоллантириш керакки, ўқувчилар улар би-сь, аХ^олаш ва ўзини-ўзи баҳолашни амалга ошир-Чяар.

Ўқувчи ўзининг (ўртоғининг) билимларини баҳолаш учун берилган намуна этолон нисбатини 1 (ўлчашни) билиши зарур. Ўз ҳаракати ёки иш натижаларини этолон бўйича таққослаб, у ўз фаолиятини баҳолашга ўрганади.

Ўқитувчи баҳосидан сўнг ўзини-ўзи баҳолашга ўтиш ўқувчини ўқитишнинг фаол субъекти қилиш* да жуда муҳимдир. Ўқитишда ўқитувчининг асосий вазифаларидан бири, бу-ўқувчилар билиш фаолиятини бошқариш ҳисобланади. Ундан келиб чиқиб, у ўқув-билиш фаолиятини режалаштиради, мақсад ! қўяди, уни мотивлаштиради, назоратни бошқариш ва баҳолашни амалга оширади. Уқувчи муайян мезонлар асосида ўзининг билиш фаолиятини баҳолаши зарур ва ўқувчи қанчалик тез-тез ўзини баҳолаш билан шуғулланса, у шунчалик ишонч билан ўқитиш субъекти бўлиб боради.

Савол ва топшириқлар

1. Бошланғич таълим мазмуни технологиясини тушунтириб беринг.
2. Ўқувчиларнинг билимини баҳолаш технологияси деганда нимани тушунасиз?
3. Ўқув-тарбия жараёнида ривожлантириш усулининг технологияси нималардан иборат?
4. Дарс таълимида ривожлантириш технологияси нималардан иборат.
5. Ўқувчи билимини текшириш ва баҳолаш технологияси принципларини айтинг.
6. Ўз-ўзини баҳолаш ҳақида маълумот беринг.
7. Ўқув усул ва йўллари нима, уларнинг мазмуни нимадан иборат?
8. Ўқув усулларини аниқ классификациялашга мисол келтиринг, унинг ўзига хос хусусиятларини айтинг.

IX б о б . ТАЪЛИМ ҚОНУНИЯТЛАРИ ВА ҚОИДАЛАРИ

ПРИНЦИП ТУШУНЧАСИ

«Приндип» сўзининг маъноси хулқнинг, хатти-апакатнинг асосий қоидаси, етакчи ғоя демакдир. Хаълим қонуниятлари (принциплари) — бу ўқитиш жараёнига қўйиладиган талаблар йиғиндисидир.

Биз, хатто, турмушда ҳам «бу одам принципи» пеймиз ва бунда ўша одамнинг ўзига хос қоидаларга, ўзининг принципларига мувофиқ иш кўришини назарда тутамиз. Агар кишининг хатти-харакатларида қатъий қоидалар бўлмаса, уни «принципи йўқ» деб ҳисоблаймиз.

XV—XVI асрлардаги машҳур олимлар билишнинг асосий қонуниятларига фақат ўқитишнинг эмас, балки ахлоқий тарбиялашнинг ҳам етакчи асоси сифатида қараганлар.

Форобий «Намунали таълим» ҳақидаги рисолада ўқувчилар ўзлаштириши лозим бўлган материални энг яхши йўсинда баён қилиш масаласига алоҳида тўхталиб, бу ишнинг иккита турини тавсия этган: уларнинг бири бевосита сезишга яқин нарсаларни олдинги ўринга қўйишдан ва иккинчиси ақлга яқин нарсаларни олға суришдан иборатдир. У ўзининг фикрини тушунтириб шундай езган: «Ақл ўз ҳаракатини аввал сезиладиган нарсаларга, кейин эса ақлга мувофиқ йўсинда, яъни ^хо^оссаларни синтез қилишга йўналтириши маъқул».

Ибн Сино асарларида ҳам дидактиканинг принципларига, хусусан кўрсатмали ўқитишга қизиқиш билан қаралган. Ибн Сино инсон дастлабки ўқув машғулотларида буюмнинг ташқи хоссасини ўрган-^{Са} > ўша буюмни ва унинг тасвирини кўриб чикса,

Ўзи мустақил ҳолда билимларни ўзлаштира олад_и, деб ҳисоблаган. Олим инсон ҳақиқатан мавжуд На¹ саларни ёки уларнинг тасвирини идрок этиши ту файли унда объектив воқеликни тўғри акс эттир_а диган тасаввур шаклланишини уқтирган.

Шарқшунос олим Киндийнинг фикрича, инсон да ижобий сифатларни таркиб топтиришнинг энг зарур омили унинг ақд кучини ривожлант_{ир}вдц_{дир}. Ақл кучи ривожланмаса, инсон умр бўйи Ара-стунинг китобларини ўқиса ҳам, уларда ифодалан-ган фанларнинг биронтасини ўзлаштира олмайди. Бундай одам ҳар қанча уринса-да, фақат бошқа-ларнинг гапларини такрорлаб бера оладиган бўла-ди. У ҳеч нарсанинг моҳиятини тушунмайди ва ўзлаштира олмайди. Киндий ана шу фикрларини баён қилар экан, ўқитишнинг илмийлиги ва онг-лилиги қоидасини назарда тутган.

Педагог олимларнинг юқоридаги фикр-мулоҳа-заларини умумлаштириб хулоса сифатида айтишимиз мумкинки, ўқитиш принциплари ёш авлодга таълим ва тарбия бериш мақсадларига мувофиқ ўқитишнинг характерини белгилайдиган асосий етакчи қоидалардир.

Мана шу принциплар қаердан келиб чиққан? Уларни ким, қачон ва қандай вазиятларда ифода-лаган?

Принципларни ифодалашга олиб келган асосий манба, ўқитиш амалиёти, ўқитувчиларнинг кейин-чалик анланган, умумлаштирилган ва тарқалгай тажрибаси ҳамда топилмаларидир

Биз ижтимоий ривожланишга кўра ўқитиш при¹ципларининг ўзгаришини эътироф этган ҳолД^а анъанавий таърифларни сақлаш, уларга фақат за^а монавий мактабнинг аҳволини акс эттириш зарУР¹

и ууун бошқача мазмун бахш этиш, хусусан янги ктабга хос айрим қоидаларни киритиш тараф-йоримиз. Масалан, «Умумий таълим мактаби концепцияси» ҳамда «Синфдан ва мактабдан таш-ари тарбиявий ишлар концепцияси»га мувофиқ бутун ўқитиш ва тарбиялаш тадбирлари таълимни янсонпарварлаштириш ҳамда демократлаштириш талабларига бўйсунishi сабабли демократик қонунларга, шахсга инсоний муносабатларга асосланган тарбияловчи ва камол топтирувчи таълимнинг бирлиги етакчи қоида бўлиб қолди. •/ Ўқитишнинг принципларидан унинг қоидалари келиб чиқади ва улар у ёки бу принципларнинг ху-сусий қоидаларини акс эттиради. Масалан, ўқитиш-нинг кўрсатмалилик принципи таълимнинг кўрсат-мали қўлланмани ҳозирлаш, ўқувчиларни уни идрок этишга тайёрлаш, қўлланмани кўрсатиш ва таҳлил қилиш каби қоидаларини тақозо этади.

Ўқитишнинг тизимлилиги принципи қуйидаги қоидалардан иборат: янги ўзлаштирилган билимларни илгари олинган билимларга боғлаш, материални қисмлари бўйича баён қилиш, ўрганилган билимларни мустаҳкамлаш ва ҳоказо. Ўқитиш принципи бутун таълим жараёнига тарқалади, таълимнинг қоидаси фақат ана шу жараённинг айрим томонлари ва звеноларидир.

Я. А. Коменский ўзининг «Буюк дидактика» асарида дидактиканинг принципларини ишлаб чиққанидан бошлаб уларни деярли барча педагог олимлар кўриб чиқдилар, лекин ўқитиш принципларининг сони ва мазмунини белгилаш хусусида ҳозирги Кунгача бир фикрга келингани йўқ. Хатто, Ильина, Родников, Болдиров, Шчукина ва бошқалар Ратган дарсликларда ҳам мазкур принципларнинг охири Хар хилдир.

ПРИНЦИПЛАРНИ ТАНЛАШГА УМУМИЙ ЁНДОШЎТ

Принципларнинг сони 6 тадан 11 тагачадир. Дидактика тадқиқотчиларидан айримларининг асапларида турли принциплар тавсия этилган. Масалан М. И. Скаткин узлуксиз таълим тамойилини ҳисобга олиб ўқитишнинг мустақил билим олишга ўтит принципи жорий этилишини таклиф қилади, шунингдек, ўқишга ижобий муносабатни шакллантиришга катта эътибор бериб, таълим ижобий асосда олиб борилиши принципини мақсадга мувофиқ деб билади. Ю. К. Бабанский дидактиканинг янги йўналишларидан бири — оптималлаштириш назариясини ишлаб чиқиб, мана шу назариянинг амалий йўналишини акс эттирадиган учта янги¹ принципини тавсия қилади. Булар эса 1) таълимнинг оғзаки, кўрсатмали ва амалий, репродуктив ва изланишли, шунингдек, бошқа *методлари ҳамда усулларини* тўғри бирлаштириш; 2) таълимнинг дарс, дарсдан ташқари, шунингдек умумсинф, гуруҳий ва яқка тартибдаги шакллари тўғри бирлаштириш; 3) ўқувчиларнинг ўқишга ижобий муносабатни кучайтириш, уларда билишга қизиқишни, билимларга эҳтиёжни таркиб топтиришдан иборатдир¹. Бу принциплар ҳали барқарор принциплар тизимига киргани йўқ, лекин тажрибали педагоглар педагогиканинг тегишли мавзулари ва бўлимларини ўтишда улардан фойдаланмоқдалар.

ЎҚИТИШНИНГ ЕТАКЧИ ҚОИДАЛАРИ

Ўқитишнинг ҳар хил принциплари тавсия этилган ва этилаётган бўлса ҳам, лекин барча тадқиқ

¹ Ю. К. Бабанский. Принцип обучения в современной разовательной школе. — Народное образование, 1979, №

җий-дидактлар учун умумий қатор принциплар
арЖУД^{Улар} ҚУЙидагилардан иборат: -

ўқитишнинг тарбияловчи ва камол топтирув-чи
принципи.

2. Илмийлик, тизимлилик ва изчиллик.
3. Таълимнинг ҳаёт билан боғланиши.
4. Онглилик ва фаоллик.
5. Кўрсатмалилик.
6. Тушунарлилик.
7. Пухталилик.

Барча предмет ўқитувчилари ҳамма синфларда ана шу принципларга риоя қилишлари керак. Аммо предметларнинг мазмунига, ўқувчиларнинг ёш хусусиятларига, кўрсатмали қўлланмалар мавжудлигига боғлиқ ҳолда принципларнинг нисбати ҳамда мазмуни ўзгаради. Масалан, кўрсатмалилик принципи табиатшуносликни ўқитиш жараёнида тажрибаларни намойиш этиш бўлса, тилни ўқитишда грамматика жадвалларини кўрсатиш, доскага ёзиш, схемаларни чизиш ва ҳоказолардан иборат бўлади.

Лекин ҳар қандай предметни ўқитишда жонли мушоҳада, яъни нарсалар ва ҳодисаларни муайян идрок этиш, фикрлаш принципларига амал қилш, бошқача айтганда, назарий хулосаларни тушуниш^в а билиш, уларни ҳаётда қўллай олиш зарур:

ИЛМИЙЛИК, ТИЗИМЛИЛИК ВА ИЗЧИЛЛИК ПРИНЦИПИ

Мактаб таълимига қўйиладиган илмийлик тала-
°И халқ таълими тўғрисидаги барча қонунлар, «Уму-
адй таълим мактаби концепцияси» ҳамда «синфдан
^а мактабдан ташқари тарбиявий ишлар кон-
чепцияси»да ифодаланган етакчи талабдир. Ҳозир-
' Кунда, яъни фан ва техника ривожланган, ил-
ий билимлар, мустақил давлатни қуриш ва уни

ривожлантиришнинг ҳар хил амалий масалалари ни ҳал қилишнинг зарур шартига айланаётган давр да мазкур принципни амалга ошириш ниҳоятда муҳимдир.

Илмийлик принципи мактаб таълими мазмуни га фанда аниқ расмийлашган ўқув материалларини киритишни (бу талаб мактаб дастурлари ва дарсликларини таққослашда, ўқитувчи ҳар бир дарс учун материал танлашда ҳисобга олинади), ўқувчиларни ўз ёшларига мос илмий тушунчалар билан қуроллантиришни талаб қилади. Дастурлар ва дарсликларда эса ана шундай тушунчаларни ўзлаштиришнинг тартиби ифодаланади. Бу тартибга жиддий риоя этиш ҳамда ўқув жараёнига фақат фанларда қабул қилинган таърифларни киритиш мақсадга мувофиқдир.[^]

у Илмийлик принципи ўқитувчидан ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқига алоҳида эътибор беришни, у ёки бу масалаларни илмий асосда тушунишдан ҳеч қандай чекинишга йўл қўймасликни, илмий тушунчаларни ва сўзларни тўғри қўллашни талаб қилади.

Табиат ҳодисаларини (момақалдинок, чакмоқ, шамол, қор, ёмғир ва ҳоказоларни), шунингдек, жамият ҳаётида энг муҳим ўзгаришларни илмий жиҳатдан аниқ баён қилиш катта аҳамиятга моликдир^{Р'}

Болалар таълимнинг дастлабки йиллариданоқ ишнинг рационал усулларини: режа бўйича ҳикоя қилишни, ўқилган нарсалардаги асосий фикрий топа олишни, исботлай билишни, ўқув материалини англаган ҳолда ёдлашни ўзлаштиришлар^{З'} керак.

Мазкур принцип фаннинг тармоқлари барқ УР^Й ривожланаётган ҳозирги кунда алоҳида аҳамиятГ

якдир- ШУ^{НИНГ} У^У¹¹ Ўқитувчи ҳар бир дарсга
- лаН ишда дарсликлар ва ўқув қўлланмалари-
та11 қари, фанларнинг сўнгги ютуқлари ёри-
лган вақтли матбуот воситаларидан ҳам фойда-
ниши лозим. Бунда бошланғич синфларда
"қувчиларни замонавий фанларнинг ютуқлари би-
лаН таништириш керакмас, деган фикрни маъқул
5 бўлмайди. Бинобарин болаларга берилган бар-
ча назарий маълумотлар ва улар ўрганган қоида-
лар илмий билишнинг ҳозирги ривожланиш дара-
жасига зид келмаслиги лозим. Таълимнинг ана
шундай йўлга қўйилиши ўқувчилар мактабнинг
юқори синфларига ўтиши билан уларни қайта
йўналтириш ва қайта ўқитиш заруриятини барта-
раф этади.

Ўқитувчи болаларга фаннинг сўнгги ютуқлари
хақида сўзлаб бериши, билимлар тизими асосида-
гина фанни ўрганиш мумкинлигини тушунтириши
лозим. Я. А. Коменский ва И. Г. Песталоцци ўз давр-
ларидаёқ билимларни ўрганиш учун уларнинг нав-
батдаги ҳар бир звеноси ўзидан олдинги звенолари-
га асосланиши, янги билим илгари ўзлаштирилган
ВДлимларга жиддий мантиқий тартибда боғланиши
3 рурлигини ишонарли тарзда исботлаганлар.

^ Билимларни тизимли баён қилиш нимани анг-
атади? Билимларни тизимли баён қилиш — улар-
й^нг янғисини илгари ўтилгани билан боғлаш, шу
РҚали ўқувчиларнинг тушунча ва тасаввурлари
й^Расини кенгайтириш ҳамда чуқурлаштириш,
а^а Риални қисмлари бўйича ўрганиш, уларнинг
ОСИЙ жиҳатларини, умумий ғоясини алоҳида
*^о Далаш билан ўқувчиларнинг мантиқий тафак-
РЙНи йўналишга солиш ва ривожлантириш, улар-

га мустақил ҳолда таҳлил қилишни, ўзлаштириш»
ган фактларни тизимга солиш ва умумлаштириш,
ни ўргатишдир.

Ўқитувчининг билимларни тизимли баён қи-
лиши ўқувчиларга ўқув предметининг структураси ва
мантиқини чуқурроқ тушуниш, фаннинг бош ғояси
ва асосий қоидаларини ажратиш, табиат ва жами-
ят ҳодисалари ўртасидаги ички боғланишни аниқ-
лаш имконини беради.

Ўқитишнинг жиддий тизимлилиги муваффақ-
иятли олға боришнинг гарови бўлиб, фикрларни тар-
тибга солади, билим, кўникма ва малакаларни
ўзлаштиришни осонлаштиради ҳамда яхшилади,
воқеликни тўғри билишни таъминлайди, ақл, ирода
ва характерни ривожлантиради.

Ўқитувчи ўқувчиларга талаблар қўйишда ҳам
уларнинг билимлари, кўникмалари, малакаларива
хатти-ҳаракатларини баҳолашда ҳам, фикр-муло-
ҳаза юритишда ҳам изчиллик кўрсатиши керак.

Ўқитишнинг изчиллиги фақат ўқув материалла-
рини жойлаштиришда қатъий тизимни эмас, фа-
қатянги билимлар беришда, ўтйлган материаллар-
ни мустаҳкамлаш ва текширишда тафаккурний
жиддий ва батартиб ривожлантиришнинг эмас
балки илгари ўрганилган билимларни доимий равишда
такрорлашни, улардан кейинги машғулотларда
янги фактлар ва ҳодисаларни тушунтириш;
уларни таққослаш учун, турли масалаларни
қилиш учун фойдаланишни ҳам талаб қилади.

Юз йил муқаддам таълимда яқиндан ўзгариш-
лардан мураккабга, осондан қийинга, маълум
номаълумга қоидаси вужудга келган. Бу қоида
тизимлилиқ принципининг моҳиятидан иборат!

РИЯНИ АМАЛИЁТ БИЛАН БОҒЛАШ ПРИНЦИПИ

, с³ ўқувчиларимизни ҳаётга, жамият қурилиши-
ка^{ка}тнатишга тайёрлаймиз. Шунинг учун таълим ^
алий ҳаёт билан боғланиши керак. Ҳозирги пайтда
азарияни амалий ҳаёт билан боғлаш принципи
алоҳида аҳамиятга эга. Шунга кўра уни таълим-тар-
бия ишининг ҳамма йўналишларида амалга оши-
риш зарур.

форобий ҳар қандай фанни икки қисмга, ама-
лий ва назарий қисмларга ажратган. Мана шу қисм-
ларни қисқача шарҳлашда улардан ҳаётда фойда-
ланиш имкониятларини ҳисобга олган^ь Унинг
амалий ва назарий қисмларга берган таърифлари-
дан таълимни амалий йўналишда олиб бориш ва
ҳаётга, кишиларнинг кундалик фаолиятига боғлаш
фикри туғилади.

Назарияни амалий ҳаёт билан боғлаш принци-
пини рўёбга чиқариш учун қуйидаги тадбирлар
амалга оширилиши керак:

а) ўрганиладиган материални ўқувчиларнинг
шахсий тажрибаси ва кузатишлари билан, қуйи
синфларда эса уларнинг ўйинлари билан боғлаш дар-
кор — ч^Унқи кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларни
УҚитиш албатта ўйин фаолиятини талаб қилади;

б) таълимни атрофдаги ҳаёт билан, янги жами-
я^ятни қуриш амалиёти билан боғлаш;

в) назарияни амалиёт билан фаннинг ривожла-
ни^{ни}ши жамиятнинг эҳтиёжларига боғлиқлигини ёри-
та^{та}Диган қадамжоларга саёҳатлар шаклида боғлаш;

г) назарий ва амалий йўсиндаги турли масала-
а^аРни ҳал қилиш ва топшириқларни бажариш,
а^аборатория ишлари билан шуғулланиш ва ишлаб
й^йҚаришга доир мавжуд билимлар асосида прак-
й^{йк}УМлар ўтказиш ҳамда уларнинг натижаларини
гта текшириш;

п 13.

д) ўқувчиларнинг унумли меҳнати, яъни ижтҳ, мойй-фойдали ишларини ўзларига мос шакллар/йўлга қўйиш.

Мазкур принцип хусусан меҳнат тарбияси ва таълими жараёнида яққолроқ намоён бўлади.

Таълимда ўқувчиларнинг онглилиги ва фаоллигk принципи талабига кўра ўқитиш ўқувчилар илмий билимларни ва уларни амалда қўллаш усулларини онгли ҳамда фаол ўзлаштирадиган, ўқув фаолияти уларнинг ижодий ташаббускорлиги ва мустақиллигини, тафаккури, нутқи ҳамда дунёқарашини шакллантирадиган йўсинда ташкил этилиши керак.

Таълимдаги онглилик ўқувчилар ўз ўқув фаолиятларининг аниқ мақсадларини тушунишини, фактлар, ҳодисалар, жараёнлар ва уларнинг ўзаро боғлиқдигини англашни ва ўзлаштирган билимларидан амалда фойдалана олишини билдиради. Шунингдек, таълимнинг онглилиги ўқувчиларнинг ўқишга масъулиятли муносабатда бўлишини, ўқитувчи берган топшириқни ўз вақтида ва аниқ бажаришга интилишини ҳам англатади.

Ўқувчиларнинг фаоллиги улар синфда, лабораторияда ижодий материалларни ўрганаётганларида, топшириқларни, ижодий ишларни бажараётганларида намоён бўлади. Мана шу хилдаги ишлар ва ҳар хил топшириқлар ўқув фаолиятида ўқувчиларнинг мустақиллигини ривожлантириш билан чамбарчас боғлиқдир. Бунда ўқувчиларнинг фақат адабиётлар билан ишлаши ёки турли таълимий топшириқларни бажариши эмас, балки уларнинг МУ^С тақил фикрлашни ўрганиши, доимий ижодий йўланишга интилиши, ўзини узлуксиз назорат қилиш^{*1}, битирган ишларнинг натижаларини мустақил ҳолда^а тўғри баҳолаши ҳам назарда тутилади. 194

пнглилик ва фаоллик принципини амалга оши-
ўқувчиларга ўрганиладиган предмет ёки бўлим-
мақсади ва вазифаларини тушунтиришдан
л мда амалий аҳамиятини ёритиб беришдан бош-
лаяди.

ўқувчиларнинг билиш фаолияти уларнинг дарс-
паги ҳиссий идроки ва амалий ишлари, ўқитувчи-
нинг гаплари орқали амалга ошади. Ўқувчиларнинг
билиш фаолиятида ўқитувчининг оғзаки ахбороти
ва ўқув адабиётларини мустақил ўқиш жуда муҳим
роль ўйнайди. Таълимнинг онглилик принципи
ўқувчилар янги материални идрок этишда фақат
таърифларни айтиб беришни эмас, балки уларнинг
муайян ҳодисаларга, жараёнларга боғлиқ мазмуни-
ни тушунишни ҳам ўрганишларини талаб қилади.
Акс ҳолда билимларда расмиятчилик вужудга ке-
лади ва ўқувчилар материални қуруқ ёдлайдиган
ва қайта сўзлаб берадиган бўладилар, лекин унинг
моҳиятини тушунмайдилар ва ўзлаштирган озми-
кўпми билимларини амалий фаолиятда қўллай ол-
майдилар. Расмиятчиликнинг сабабларидан бири
Ўқитувчининг материални бир | қоўипда Ваен қили-
шидир. Бундай ҳолда ўқувчилар унинг гапларини
ишонч билан тинглайдилар ва эслаб қоладилар,
лекин уни фикран таҳлил қилмайдилар. Турли ма-
салаларни қўйиш, кўрсатмали қурооллардан кенг
Фойдаланиш ва ўқувчиларни амалий ишларга жалб
³тиш орқали уларни билиш фаолиятини кучайти-
Рйш билимларидаги расмиятчиликнинг олдини
°лишнинг муҳим воситасидир. Ўқувчиларнинг янги
^а^териал бўйича билимларини текшириб, уни қан-
^злик англаганини ва илгари ўтилган материалга
^Ндай боғлаганини, уни амалда (ҳар хил масала-
ла^Рини ҳал қилишда, турли машқларни, меҳнат

топширикларини бажаришда) кўллай олигдини аниқлаш катта роль ўйнайди.

Билимларни онгли равишда ўзлаштириш ўқувчиларда ана шу билимларга маълум муносабатни ҳиссий кечинмаларни таркиб топтиришни ҳам ўз ичига олади. Ўқувчиларнинг билимларни эгаллашга фаол муносабати уларнинг билиш фаолиятини янада кучайтиради.

Таълимда онглилик ва фаоллик қондаси

1. Ўқувчиларнинг ўқув фаолиятида ўз олдиларидаги мақсад ва вазифаларнинг моҳияти ҳамда аҳамиятини, яъни ўзлари нима учун ўқишлари кераклигини тушунишлари;

2. Билимларни ўзлаштиришга қатъий интилиш, яъни ўқишга иштиёқ;

3. Фанни эгаллашга олиб борадиган йўللарни, яъни ҳозирги замон кишиси учун зарур билимларни қайси усуллар билан ўзлаштириш мумкинлигини билиш;

4. Фаннинг фактлари ҳамда қонуниятларини равшан ва чуқур тушуниш, ўқув материалларнинг бола онгида қайта ишланиши ва унинг ўз бойлигига айланиши, олинган билимларни ҳаётда кўллай билиш.

Онглилик принципининг амалга ошиши аввало фан материалининг онгда қайта ишланишидан иборат бўлиб, бу жараён шахсда ўз нуқтаи назари ва ишонч шаклланишининг, яъни дунёқараш ва онглилик таркиб топишининг зарур шартидир.

«Билим» ва «ишонч» ҳар хил тушунчалардир. Биз, масалан, бир киши ҳақида «эътиқодли, ўзининг нуқтаи назарига эга, мустақил фикрлайди», — Д^е сак, бошқа киши тўғрисида «нимани эшитса, нй-мани ўқиса, ишонаверади, ўзича фикр юритмайди», — деймиз. Демак, улар бир хил кишилар эмас-

Понолардан бири таъкидлаганидек, ишонччи хий одамлардан олиб ёки китоб дўконидан хад қилиб бўлмайди, уни худди овқат ошқозонда хазм бўлганидек, хар ким ўзининг калласида мустақил ҳолда вужудга келтириши керак.

Билимлар ишончга айланишининг ягона йўли ўқув материалининг ўқувчилар онгида қайта ишланишидир.

Ўқитувчининг вазифаси ўзлаштирилган билимлар ишончга айланишини таъминлашдир ва бунда ўқувчиларнинг таълим жараёнидаги фаоллиги жуда муҳимдир. Шунга кўра педагогиканинг зарур муамоларидан бири дарсда ўқувчиларнинг билишга, доир ишларини фаоллаштиришдир.

Дарс жараёнида мазкур принцип қандай қилиб амалга оширилишини ифодалаш учун иккинчи синф она тили дарси мисолида «предметнинг белгиси» мавзусини ўрганиш бўйича иккита мисол келтирамиз.

1. Ўқитувчи ана шу мавзунини ўтишда доскага бир неча гапни кетма-кет ёзади, ўқувчилар билан уларга маълум гапнинг бош бўлақларини — эга ва кесимни таҳлил қилади, сўнгра ўқувчиларнинг эътиборини гапнинг иккинчи даражали бўлақларига — аниқловчига қаратади. Кўриб чиқилган мисоллар асосида хулоса чиқариб: «гапнинг шундай иккинчи даражали бўлақлари борки, улар предметнинг белгисини билдиради ва қандай? қанақа? қайси? Ўроқларига жавоб бўлади?», — дейди.

Иккинчи ўқитувчи худди шуларни бошқача баён қйлади.

Дарс киришдан бошланади: «Биз бугун грамматика бўйича янги мавзунини ўрганамиз. Мен мавзунини айтмайман, уни кейинроқ ўзларингиз айтасизлар.

Ҳозир мен сизларга бир матнни бераман, уни ўқиш ва ўйлаб кўринг. Матнда айтилган одам тўғрисида яққол тасаввур ҳосил қилинг». Ўқитувчи ана шу гапларни айтиб, доскага болалар биладиган қаҳрамоннинг образи ёзилган плакатни осиб қўйди. Матнда ҳам аниқловчилар тушуриб қолдирилганди. Мана ўта матн: «Мен унинг... чехрасига қарадим ва у ҳақиқатан ҳам ҳеч нарсдан кўркмайди, деб ўйладим. Шундай ... иродали ва шундай ... сўзлайдиган бола қоронғуликдан ҳам, безорилардан ва ... нарсалардан ҳам кўркмаслигига ишонч ҳосил қилдим».

Ўқитувчи ўқувчиларга ўйлаб олиш учун бироз вақт берди ва улардан шу матнни ўқиб ўша бола тўғрисида қандай тасаввур ҳосил қилишганини айтиб беришларини сўради.

Ўқувчилар қийналдилар, улар жуда қисқа ёзилган одамнинг қиёфасини тасвирлаб бера олмадилар.

Шунда ўқитувчи ўқувчиларнинг диққатини ҳикоянинг тўлиқ матни ёзилган плакатга жалб қилди. Ўқувчилар ана шу таърифдан қаҳрамоннинг қиёфасини яққол кўз олдиларига келтирдилар. Шундан сўнг ўқитувчи иккала матнни таққослашни ва уларнинг фарқини айтишни таклиф қилди. Ўқувчилар биринчи плакатда предметнинг белгисини билдирадиган сўзлар йўқлигини аниқладилар.

Шундай қилиб, ўқувчиларнинг ўзлари аниқловчи нима эканлиги ҳақида хулоса чиқардилар. Бу эса уларни фикрлашга, фаоллик кўрсатишга мажбур қилди) билимларни онгли ўзлаштиришларини таъминлади'

КЎРСАТМАЛИЛИК ПРИНЦИПИ

Билишнинг биринчи поғонаси — жонли муш^о ҳада, яъни теварак-атрофдаги нарсалар ва ҳодис^зларни идрок этишдир. Кўрсатмалилик принци^й¹¹

к этИшни осонлаштириши ва назарий билим-
ни X^{aer} амалиёт билан боғлаш имконини бе-
и 5у принцип ўрганилаётган ҳодисаларга қизи-
яшни оширади, билимларни пухтароқ эгаллашга
ёрдам беради.

^бн Синонинг қайд қилишича, инсон ўзининг
йсув машғулоти бошланишида нарсанинг ташқи
хоссаларини ўрганишда унинг аслини ва тасвири-
ни кўриб ўзича бевосита билимларни ҳосил қили-
ши мумкин. Ҳар қандай фанда аввало нарсаларнинг
таърифи зарур. Уларнинг мавжудлигини эса пирова-
рд натижада исботлаш воситасида билинади,
чунки улар мазкур фан аниқлайдиган ҳодисалар-
дан иборат бўлади¹. Ибн Синонинг ана шу хулоса-
си ўқитишдаги кўрсатмалиликнинг фақат бир жи-
ҳатини ёритади холос. Хулосада аввало инсон
мавжуд нарсаларни ёки уларнинг тасвирларини
идрок этиши туфайли унда объектив воқелик тўғри-
сида тасаввур ҳосил бўлиши ва инсон уларни тўғри
акс эттириши таъкидланади.

Олимнинг таълимотида кўрсатмалилик тушун-
часи идрок этишнинг ҳар хил турлари — кўриш,
эшитиш, сезиш ва ҳоказолар билан боғланган. Ид-
Рок этиш ташқи сезги орқали амалга ошади ва
Ушлаб кўриш билан ҳам рўй беради. Ушлаб кўриш
Се-зилган нарсанинг иссиқлиги, совукдиги, намли-
Ги> куруклиги, қаттиқлиги, юмшоқлиги, оғирли-
Ги, енгиллиги, шакли ва ҳоказоларини билиш им-
ко-нини беради. Тери ва мушаклар — сезгининг
^УРолидир. Нервлар ана шу кучни мушаклар ва те-
РИга етказади.

Ибн Сино, Абу Али. Избранные произведения, Т. I. Ду-
ша»бе, Ирфон, 1980, 97-98-бетлар.

Ян Амос Коменский «Буюк дидактика» номл асарыда «олтин қоида»ни ифодалаган. «Ўқувчила — деб ёзади у, сезиб идрок этиши мумкин бўлган нарсаларни, албатта, сезгилар воситаси билан хусусан: кўриш мумкин бўлган нарсаларни кўз билан кўриб, хиди бор нарсаларни хидлаб кўриб таъмини сезиш мумкин бўлган нарсаларни — татиб I кўриб, ушлаб сезиш мумкин бўлган нарсаларни ушлаб билиб олишлари керак... Бирданига кўп сезгилар ёрдамида идрок этиш мумкин бўлган нарсаларни, иложи борича, бир неча сезгилар ёрдамида идрок этиш лозим».

Я. А. Коменский бу қоиданинг учта асосини ифодалаган:

Биринчидан, аввал сезмаган нарсаси ҳақида кишида билим ҳам бўлмайди. Шунинг учун ҳам ўқитиш нарсалар ҳақида қуруқ мулоҳаза юритишдан эмас, балки нарсаларни бевосита кузатишдан бошланиши керак.

Иккинчидан, билимнинг тўғри ва аниқлиги ҳам фақат сезгиларнинг гувоҳлигига боғлиқ. Демак, билим сезгиларга қанчалик кўпроқ таянса, у шунчалаш ишончлироқ бўлади. Болаларга ҳақиқий ва мустаҳкам илм бериш учун, умуман, ҳамма нарсани бевосита кузатиш ва сезгилар асосида ўқитилиши керак.

Учинчидан, сезгилар — хотиранинг энг ишончли воситаси. Агар киши туяни бир кўрган бўлса, бирор марта қанд еган бўлса, Римга бир марта бориб, уни диққат билан томоша этган бўлса, булбул хонишини бир марта эшитган бўлса, буларнинг ҳаммаси хотирада мустаҳкам қолади ва эсдай чиқиб кетмайди.

Коменский ўз мулоҳазасини мустаҳкамлаш учун Плавтнинг қуйидаги фикрини келтиради: «Эшй¹»

ни айтиб берадиган ўнга кишидан ўз кўзи би-
^кўрган битта гувоҳ афзал»¹. ^{л3} а д. Коменский
хулосаси — ўқувчини бошқа-

^йинТ нарсалар ҳақидаги кузатишлари ва гувоҳ-
ккларини эмас, балки ўша нарсаларнинг ўзини
билишга ва тадқиқ этишга ўргатиш зарур.

Мақтаб амалиётида ҳам тасдиқланганидек, дарс-
даТрганЙладиган ҳодисанинг энг муҳим томонла-
рини аниқ ифодалайдиган, ана шу белгиларни ав-
вал ажратишда, кейин гуруҳлашда, умумлаштиришда
ўқувчиларга халақит берадиган ортиқча элемент-
лардан холи кўрсатмали қўлланмалардан, шунинг-
дек, образли тасвирлар схематик тасвирларга уй-
ғунлашган ҳолда, яъни ўқувчиларнинг фикрлашини
муайяндан мавҳум осон йўналтирадиган қилиб иш-
ланган кўрсатмали қўлланмалардан фойдаланиш
ғоят самарали тадбирдир. Бошланғич синфларда
обектларнинг ўзини намоёниш этиш ёки улар би-
лан бевосита табиатда танишиш, дарсларда нарса-
ларнинг ўзидан иборат тарқатма материалларни
Кўллаш мақсадга мувофиқдир. Расмли кўрсатмали
Кўлланмалар: манзара тасвирлари, диапозитив ва
Диафильмларнинг самараси камроқ бўлса-да, ле-
^ин улар орқали ҳам у ёки бу нарсалар тўғрисида
яхлит тасаввурлар ҳосил қилиш мумкин.

Аралаш кўрсатмали воситалар тўплами ўқув жи-
Ҳозларининг муҳим элементи бўлиши керак. Улар
%с вақтларида турли кўрсатмали вазиятларни
^Ратиш, тез ўзгартириш ва бирлаштиришда ёрдам
^Ради. Бунинг учун расмли материаллардан фой-
Дал анилади ёки доскага бўр билан расмларни, чиз-
аларни чизилади ва ҳар хил ёзувлар бажарилади.

Я. А. Коменский. «Буюк дидактика», «Ўқитувчи» нашриё-
ит . 1975, 174-175-бетлар.

Мазкур воситалар жумласига магнитлик тахт Фланелеграфлар ҳам киради. Уларнинг дидак *^a имкониятлари бир хилдир.

Шуни таъкидлаш лозимки, кўрсатмали ку₀₀ларни, шу жумладан таълимнинг техник воситал * рини универсаллаштириш ярамайди. Улар бошланғич синф ўқувчиларини ўқитишда бекиёс катт аҳамиятга моликдир, аммо ўқув жараёнида аудио, визуал қўлланмалар, ахён-ахёнда бошқа кўрсатмали воситалардан фойдаланилади. Бунинг эса қуйц дагилардан иборат турли вариантлари бор:

1. Дастурдаги ашёларни қайта ишлаш мавзусц бўйича кириш дарсида ўқув фильмини намойида этиш ва кейинги дарсларда кино — кольцокалар, кинофрагментлар, диапозитивлар, диафильмлар ва жадвалларни қўллаш;

2. Мавзунинг хусусий масалаларини диапозитивлар, диафильмлар, жадваллар, намойиш қилинадиган тажрибалар, кинофрагментлар ва кинокольцовкалардан фойдаланиб ишлаб чиқиш;

Мазкур мавзу бўйича умумлаштириш дарсида ўқув фильмини кўрсатиш.

3. Дарсда ўқитувчининг тушунтириши билан биргаликда диафильмлар, диапозитивлар, кинофрагментларни ва дарснинг охирида ўқув фильминй намойиш этиш;

4. Ўқувчиларнинг тасаввурини кенгайтириш» шаклланадиГан тушунчалар мазмуни тўлиқлигин» таъминлаш учун экран қўлланмаларининг битт^ сериясидан фойдаланиб ўқув материални ишла чиқиш ва уларнинг бошқа тўпламини қўллаб, ^{of} лимларни мустаҳкамлаш.

Кўрсатмали воситаларнинг турли дидактик в^ зифалари ва имкониятларини назарда тутиб Д^aР

уларнинг комплекс ҳолда қўллаш талаб қилинади. уларнинг да у тақдирдагина дарснинг ҳар бир билиш ва-Ани ҳал қилишда энг юқори самарага эри-иумкин. Шулар билан бирга, ўрганилаётган мсаннинг турли жиҳатларини ёритиш лозим. Дундагина ҳар хил кўрсатмали фойдаланиш ўзи-оклайди. Чунки мазкур жиҳатларнинг ҳар бирини йўсатмалиликнинг маълум тури ёрдамида ишонар-тарзда ва тўла ёритилиши мумкин. Кўрсатмали воситаларни танлашда уларнинг имкониятларини ҳар бир ўқу⁸ предметининг ўзига хос хусусияти ва ҳар қайси дарснинг мазмуни билан таққослаш зарур.

Кўрсатмали қўлланмалар кўрсатмалиликнинг қуйидаги ҳар хил турлари билан фойдаланилади:

1. Табиий кўрсатмалилик ўқувчиларни мавжуд объектлар: ўсимликлар, ҳайвонлар, минераллар ва қоказолар билан таништиришни тақозо этади. Табиий кўрсатмалиликни синфда ҳам экскурсиялар пайтида ҳам намойиш этиш мумкин;

2. Ҳажмли кўрсатмалилик — мавжуд одамнинг ҳажмли акс этишидир. Бу эса фотосурат, расм, диафильм ва диапозитивлардан иборатдир;

3. Овозли кўрсатмалилик — товуш образларини ифодалаш учун овозли воситалардан фойдаланиш. Грампластинкалар ва магнитофон ёзувларини эшитиш, овозли кино;

4. Символик ва график кўрсатмалилик — хари-Галар, режалар, схемалар, чизмалар ва диаграм-алаР. Улар мавжуд воқеликни шартли умумлаш-ан символик кўринишда акс эттириши сабабли ФикРЛашни ривожлантиради.

Мактабда биринчи синфдан ўнинчи синфгача Рсатмалиликнинг ана шу барча турларидан фой-^анилади, лекин, табиийки, бошланғич синф-

ларда ўқувчиларнинг ёшини ҳисобга олиб, уларга бевосита кузатишларни топшириш, юқори сифатларда ўқувчиларнинг фикрлаш ривожланишига *\$ символик ва график кузатишларни кўпроқ қўллаш керак.

Кўрсатмалilik айниқса ўқувчилар ўрганиладган у ёки бу нарсалар тўғрисида муайян тасаввурга эга бўлмаган пайтда жуда зарурдир. Аммо шуни ҳисобга олганда, унутмаслик лозимки, кўрсатмалӣ қўлланмаларна намоийш этишга тайёрланмаслик ёки уларни нотўғри танлаш фақат зарар келтиради.

ТУШУНАРЛИЛИК ПРИНЦИПИ

Ўқувчилар материални онгли равишда ўзлаштириши учун доимо уларнинг билимлари ва ақлий қобилиятларини ҳисобга олиб иш тутиш, яъни уларга мос материалларни бериш керак. Ўқувчиларнинг ҳар хил синфлардаги ақлий қобилиятларя ҳам турлича бўлади. Ўз-ўзидан аёнки, ўқитувчя биринчи синфга кирсаю, бирор асарнинг бадиий хусусиятлари тўғрисида гапира бошласа, болалар ҳеч нарсани тушунмайди, албатта.

«Таълим тушунарли бўлиши учун, — деб уқттиган эди Абу Райҳон Беруний, — ўқитувчи албагз яқиндан узокроққа, маълумдан камроқ маълумга қараб бориши лозим: таълим доимий равишда билимларнинг тўпланишига, аниқлашувига ва ИЛ<| жи борича такомиллашувига етаклаши, шу орқИ ҳақиқатни изловчилар ва билимларни севадига^ ларнинг ҳаммасига ёрдам бериши керак.

Тушунарлилик принципи — ўқув материалЧ болаларнинг ёш хусусиятларига, муайян билимЛЗР| ни ўзлаштириш имкониятларига мувофиқ йўсийД баён қилишдир. 204

табда купинча дуч келинадиган икки хил
 "ғои тушунча бор. Уларнинг биринчиси шуки,
 и ўқитувчилар ўқувчиларни мутлақо қийнамас-
 \ учун уларга жуда оддий, тушунарли, ўзларига
 \ ал мос материалларни бериш керак, деб билар
 р Образли қилиб айтганда, материалларни ман-
 ний бўтқасидек, ҳатто, чайнамасдан ютадиган
 қилиб бир қултум сув билан бериш лозим, деб
 хисоблайдилар. Бундай ўқитувчилардан таълим ола-
 диган ўқувчилар ўқишга оддий ва осон, ҳеч қан-
 яай куч талаб қилмайдиган иш деб қарай бошлай-
 дилар, ҳамма нарсани ўқитувчи тушунтиришига,
 бир неча марта тушунтиришига одатланадилар. На-
 тижанда фикр юритишни, ўйлаб кўришни ўрганмай-
 дилар, қийинчиликка дуч келсалар, уни бартараф
 қилишга уринмайдилар.

Мазкур нотўғри фикрларнинг иккинчиси. Ўқи-
 тувчи ўқув предметини юксак савияда, ҳатто, фан-
 лар академиясидаги даражада ўқитиш керак, деб
 рсоблайди ва болаларга дабдабали, жимжимадор
 ифодаларни айтади, болалар эса уларни маъноси-
 ни англамаган ҳолда ёдлайверадилар.

Мана шу нотўғри фикрларнинг иккаласи ҳам
^{3а}Рарлидир. Хўш, тушунарлилик принципнинг
 ўзи нима? ^бУ принципга мувофиқ ўқув
 материални бола-Рга шундай қийинлик
 даражасида бериш керак-Улар ана шу материални
 ўзлаштириш учун фаол қрлашлари, ўзларининг
 барча ақлий ва жисмо-Қобилиятларини ишга
 солишлари лозим. р ^{ош}ланғич таълимнинг
 назарий савиясини оши-Рц' ^{Шланғич} синфлардаги
 ўқувчилар ўзлашти-қц ^и лозим бўлган ахборотлар
 ҳажмини ошириш К Мактаб ёшидаги болаларга
 бериладиган таъ-

лимнинг тушунарлилиги муаммосини кескинла тирди. Мана шу муаммони бир хил йўсинда қилиш болаларнинг билиш имкониятларини ортчи ча ёки етарлича баҳоламаслик каби хавфлидир

Болалар психологияси ва ёш психологияси со халаридаги сўнгги тадқиқотлардан маълум бўлиш ча, таълимнинг мазмуни ва методларини ўзлаштириш билан болалардаги айрим психик жараёнлап ва функцияларни ривожлантиришда ажойиб силжишларга эришиш мумкин; бунинг натижасида психик жараёнларининг доимо каттароқ ёшли болаларга хос деб ҳисобланган хусусиятлари кичик болаларда ҳам таркиб топиши (масалан, кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда фикрлашнинг назарий шакллари вужудга келиши) мумкин. Лекин бунда ҳар қалай болаларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олиш зарур.

Юқорида кўрсатилган факт гўёки ёш камолатида умуман қандайдир чегаралар борлигига ва унда қандайдир босқичлар мавжудлигига шубҳа туғдиради. Лекин бу далил бизга ёш тушунчасини янада камроқ ўзгартирадигандек туюлади, чунки ёш айрим хусусиятларнинг шунчаки йиғиндиси эканлиги билан эмас, балки бола шахсининг яхлит структурасининг ўзига хослиги билан характерланади. Бошкага: айтганда, бола ёшининг психик характеристикасининг ўзига хос айрим психологик хусусиятлари билан эмас, балки ҳар бир ёш босқичида унинг шз ҳар хил тузилиши — эҳтиёжлари соҳаси, онгини структураси ва воқеликка муносабатининг ўзгари билан белгиланади.

Бошланғич таълимнинг тушунарлилиги муаммоси фақат тегишли савиядаги дастур ва дарслик яратиш билан ҳал қилинмайди, унинг ҳал қия

бялан ўқув жараёнининг қўйилишини такомиллаш-
6 иш ва ўқув материалларини танлаш ишлари

боғлиқдир.

ўқув материалининг тушунарлилиги белгилари
йфатида қуйидагиларни тавсия қилиш мумкин:

— материал танлашнинг йўналиши аввало тар-
бияловчи таълим вазифаларидан келиб чиқади: фан-
нинг асосий мазмунидан табиат ва жамиятнинг энг
умумий қонунлари ҳақидаги таълимотнинг тўғри-
лигини кўрсатадиган қоидалар ва фактлар танлана-
ди ва тафаккур ватанпарварлик ҳисси, фуқаролик
бурчи ва ғоявий эътиқодликни тарбиялашда ёрдам
беради;

— ўқув материалининг кўримлилиги унинг
миқ-
дори ўқитиш учун танланган илмий билимлар маж-
муасини тизимлаштиришга ва яхлит қамрашга
тўсқинлик қилмайдиган бўлиши билан характер-
ланади;

— ўқув материалининг соддалиги илмий наза-
риянинг энг аҳамиятлилиги, муҳим компонентла-
рини ва илмий билимларни ифодалашнинг психо-
логик жиҳатдан асосланган шаклларини ажратиш
(таърифларнинг соддалаштирилиши, тушунчалар-
ининг тасаввурлар билан алмаштирилиши, мурак-
қаб асослашларнинг тушуриб қолдирилиши ва ҳоқа-
3олар) билан характерланади;

"~ Ўқув материалининг нормалаштирилиши унда
"^^Умий мажбурий нормаларни ҳамда яққол ифо-
^анган, эслаб қолиш ва қўллаш учун қулай қоида-
аРни ажратиш билан характерланади;

I Ўқув материалининг тақсимланганлиги асли-
Уни ўқув жараёнининг вазифаларига ва ўқувчи-
Рнинг ёш имкониятларига мувофиқ йўсинда таъ-
^ Йўллари бўйича жойлаштиришдир.

Таълимнинг тушунарлилиги белгиларининг маънавию тизимини ягона ва қатъий деб ҳисоблаб бўлмайдди. Лекин бу белгиларнинг кўпи мактаб амалиётда таркиб топган ишларнинг ҳақиқий аҳволини аниқ ва ишонарли акс эттиради.

Бошланғич таълимнинг назарий савиясини юксалтириш муносабати билан олимлар, методистлар ва ўқитувчиларнинг камол топтирувчи таълим принципини амалга ошириш масалаларига диққат-эътибори кучайди.

Кейинги пайтда ўрганиладиган материалнинг мазмуни, ҳажми, мураккаблиги билан ўқувчиларнинг ақлий камол топиши сурати ўзаро боғлиқлиги ёритилган махсус психологик-педагогик тадқиқотларнинг (Л. В. Занков, Д. Б. Эльконин, В. В. Давидов) маълумотлари таъсирида таълимни ўқувчилар ақлий қобилият ва билиш имкониятларининг ривожланишида эришган даражага айнан мувофиқ ҳолда эмас, балки шу даражадан олдинроқ йўсинда, яъни уларнинг келгусидаги ривожланишини мўлжаллаб йўлга қўйиш тавсия этилди. Таълим камол топтирадиган бўлиши учун «энг яқин камолат зонасидаги» билиш имкониятларига мўлжалланиши керак. Камол топтирувчи таълим масаласини амалий ҳал қилишдаги кўп хатолар кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг мавҳум фикрлаш қобилиятларини етарли даражада баҳоламасликдан келиб чиқади. Шунинг натижасида айрим мактабларда малакаларни шакллантириш ҳозирга қадар «Мўлжал бундай қил» принципида, яъни ўзлаштирган умумий қонуниятларни ва умумлашмаларни онгли равишда қўллаш асосида эмас, ўқитувчи берган намуналар бевосита эргаштириш асосида амалга оширилмоқда ;

Ана шу сабабли баъзи ўқувчилар янги матери-
б уш бажаришда илгари ўзлаштирган билим ва ма-
дарни
акалардан фоидалана олмайдилар. / Умар Хайём
таълим олишда ўқувчиларнинг мус-тақил фаолият
кўрсатишини юқори баҳолаган ва уларнинг ҳар
хил мушоҳада юритишлари, турли нарсаларни
исботлашлари зарурлигини таъкидла-ган эди.
Шунингдек, у ўқувчиларнинг фикрлаш
фаолиятларини уларга «ўйлаб кўр», «озгина ўйла-
санг, тушунасан» ва ҳоказолар дея мурожаат қилиш
орқали қувватлаб ва йўналтириб бориш мақсадга
мувофиқлигини уқтирган.¹ //

Кўпинча ўқувчиларнинг камол топиши ҳақида
уларнинг турли нарсалардан хабардорлигига қараб,
ҳар хил манбалардан олиб, асосан фильмлар ва
телевидение дастурларини кўриб, радиони ва кат-
таларнинг ҳикояларини эшитиб тўплаган қисқа
маълумотлари ва фактларнинг кўплигига қараб ху-
лоса чиқарилади. Баъзан кичик мактаб ешидаги
ўқувчилар нутқида илмий иборалар кўп учрашига
Қараб уларни юқори даражада камол топган деб
Ҳисобланади. Лекин аслида мураккаб илмий ибо-
Раларни усталик билан ишлатадиган ўқувчилар
маълум сабабларга кўра уларнинг маъносини ту-
шУнмайдилар ва грамматик таҳлилда, ёзишда ха-
толарга йўл қўядилар.

Камол топишини юқоридагича нотўғри тушуниш
амалда ўқувчиларнинг билимларни ўзлаштиришга
'озаки қарашни вужудга келтиради.

Ақлий камолат ўзаро боғлиқ ҳамда бир-бирини
ТаҚозо этадиган билимлар, кўникмалар' ва малака-

¹ Омар Хайям. Трактатн М.: В. Л. 1961. 116-бет.

лар тизимини ўзлаштиришни талаб қилади. Бундан эг ўз навбатида фактларни билиш, уларнинг маъноси &, аҳамиятини тушуниш, илгаридан таниш билимларп, таяниб тушунтира олиш зарурати туғилади.

Ўқувчилар яхши камол топганлигини муу% кўрсаткичи уларнинг ўқув ишларидаги фаоллиги ва мустақиллигидир. Мутлақо аёнки, кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар энг муҳим мантикий операцияларни ўзлаштирамай туриб мазкур ўқув ишларини бажара олмайдилар.

Шу тариқа кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ақлий камол топишини ўқув жараёнининг тегишли мазмуни ва тўғри йўлга қўйилиши таъминлайди. 1

МУСТАҲҚАМЛИК ПРИНЦИПИ

Одам ҳар дақиқада қайта тиклай оладиган ва амалда қўллай билладиган билимларни мустаҳқам билимлар дейилади.

Таълимнинг мустаҳқамлиги ўрганилган билимларнинг, шаклланган кўникма ва малакаларнинг хотирада узоқ вақт сақланишини билдиради.

Умумий таълим мактабининг энг муҳим мақсади ўқувчиларга уларнинг хотирасида узоқ вақт сақланадиган билимлар беришдир.

Ўқувчи вақт ўтиши билан мактабда олган билимларининг бир қисмини унутади. Лекин улар изсиз йўқолмайди. Олинган билимлар, гарчи ўқувчилар унутганда ҳам ақлий камолатда маълум даражада из қолдиради.

Кўпинча болалар ўзларининг амалий фаолиятларига боғланмаган мактаб материаллини эсларидан чиқарадилар.

Баъзан ўрганиш жараёнида машқлар ва муст^қил ишлар кам бажарилиши сабабли материаллзр хотирада мустаҳқам сақданмайди. 210

Бўлардан ташқари, олдинги машғулотларда ўз-
илган билим, кўникма ва малакалар янада
а яккаброқ материални ўрганиш учун бир поғо-
таянч бўлади. Дна шу таянчсиз ўқувчиларнинг
, ший ва олға силжиши мумкин эмас. Илмий би-
имларни эгаллаш ўқувчиларнинг хотирасини,
мантикий тафаккурини, ижодий фаоллиги ва тур-
д и *нишлари* бажаришдаги мустақиллигини ривож-
лантиради. Лекин олинган билимлар, ҳосил қилин-
ган кўникма ва малакалар кейинчалик илмий
билимлар тизимини ўрганишда таянч сифатида
хизмат қилиши учун улар пухта ўзлаштирилиши,
асосли мустаҳкамланиши ва ўқувчилар хотирасида
узок вақт сақланиши керак. Бу мустаҳкамлик прин-
ципининг талаби бўлиб, унга риоя қилинмаса,
ўқувчиларнинг ўзлаштира олмаслиги ва ўқишдаги
колоқлиги келиб чиқади.

Билимлар, кўникмалар ва малакаларнинг мус-
таҳкамлигига бутун ўқув жараёни мобайнида эри-
шилади. Мустаҳкамлик принципининг амалга оши-
ши энг аввало ўқувчиларнинг ўқув материални
идрок этишига боғлиқдир.

Ўқувчиларга кўрсатмали, яққол жиддий манти-
Қий изчилликда берилган билимлар уларнинг хо-
тирасида яхшироқ мустаҳкамланади. Шу тариқа
Уқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларни
п Ухта ўзлаштириши биринчи галда таълимнинг
о Шқа ҳамма принципларини — тушунарлилик, из-
^ иллик ва тизимлилик, назарияни амалиёт билан
" оғлаш, кўрсатмалилик, ўқувчиларнинг онглили-
Г ни амалга ошириш орқали таъминланади.

Шулар билан бирга ўқитиш жараёнида мустаҳ-
^ Млик принципининг амалга ошишини таъмин-
аи Диган махсус дидактик воситалар ҳам қўллана-

ди. Уларга мазкур дарсда баён қилинганларни му- таҳкамлаш киради. Бу иш ўқувчилар билан суҳбат- лар, машқларни ташкил этиш, таълимий масала- ларни ҳал қилиш ва ҳар хил амалий топшириқтарэд бажариш орқали ўтказилади.

Ўқувчилар материални эсдан чиқаришиния олдини олиш, улар унутган билимларни қайта тик- лаш, ўзлаштирган билимлари тизимлаштириш ва чуқурлаштириш учун такрорлашнинг ҳар хил тур] лари амалга оширилади. Ҳар бир машғулотда ол- динги дарс материални жорий такрорлаш ўткя зилиб, уни янги материал билан боғланади. Ўқув- йили мобайнида мавзу ёки бўлим бўйича ўрганил-] тан материални такрорлаш учун махсус дарслар' ажратилади ва уни тизимлаштириб, чуқурлашти- риб ҳамда мустаҳкамлаб борилади. Ана шу мақсад- да ўқув йили охирида энг муҳим масалаларга доир материаллар умумий йўсинда такрорланади. Агар| мазкур предметни ўрганиш кейинги йилда, синф- да ҳам давом этса, янги ўқув йилида унга доир! машғулотлар олдинги материалларни такрорлаш- дан бошланади.

Такрорлаш пассив амалга оширилмаслиги керак. Такрорлашда кўшимча фактлар ва мисолларни кел- тириш, ўрганилган нарсалар ва ҳодисаларнинг янг! томонларини кўриб чиқиш, уларни чуқурроқ таш- лил қилиш, билимларни мураккаб таълимий ва ама-] лий масалаларни ҳал қилишда қўллаш керак. МаЯ^ шуларнинг ҳаммаси ўқувчиларнинг материалга қизй" қишини оширади, мантиқий тафаккурини, ишдз^{1^} фаоллиги ва мустақиллигини ривожлантиради.

Ўқувчиларнинг билимларни пухта ўзлаштириш^{1"} га кўникма ва малакаларини мустаҳкамлаш ҳамДД чуқурлаштиришда ёрдам берадиган машқларни б ,

йШ орқали эришилди, Шу билан бирга улар-
фидкри такомиллашади, билимлари кенгаяди ?₃
чуқурлашади.

"* ўқув машғулотлари давомида ўқитувчи болалар-
инг хотирасини ривожлантириш ишларини ҳам
амалга ошириши керак. Ана шу мақсадда уларга
сўзларни, таърифларни, ҳар хил қоидаларни ёд-
лаш топшириқларини бериши лозим. Ёдлаш қуруқ
ва маъносини англаб ёдлашдан иборат бўлади. Маъ-
носини англаб ёдлаш янги материални илгаридан
маълум материалга, номларга мантиқий боғлаш
асосида амалга ошади. У қуруқ ёдлашга нисбатан
материални камроқ вақт сарфлаб ўқувчилар хоти-
расида мустаҳкамлашни таъминлайди.

Шунинг учун ўқувчиларда аввало мантиқий,
маъносини англаб хотирлашни ривожлантириш
зарур.

Биринчи синф ўқувчиси таълимнинг дастлабки
ойларидаги ўқиш дарсларида ўқилган ҳамма нар-
сани тўла ёдлашга, матнларни ёддан гапириб бе-
ришга ҳаракат қилади. Чунки у асосий фикрни аж-
Рата олмайди.

Ўқитувчининг вазифаси ўқувчилар ўзлаштиради-
Ган материалнинг мустаҳкамлигини таъминлашдан,
Дарсни тушунтириш тизимидаги асосий фикр аж-
Раладиган йўсинда ташкил қилишдан иборатдир.

Юқоридагилардан хулоса сифатида айтиш мум-
^нки, ўқувчилар ўзлаштирадиган билимлар мус-
аХҚам бўлиши учун:

'■ Ўқитувчи ўқув материалидаги асосий фикрни
ажРатиши шарт.

*■• Ўқув материалидаги асосий фикр ўқувчи ўрга-
5^ ан масала бўйича биладиган ғояга боғланган
УлиШи керак.

3. Билимлар ўқувчиларнинг қарашлари ва эътиқодлари тизимини ўз ичига олиши лозим, шундгина улар боланинг бойлигига, ютуғига айланади ва у билимларни эсидан чиқармайди.

4. Ўқув материални ўқувчининг амалий ишлари ва машқларига боғлаб, ундаги билимларнинг мустақамлигини анча ошириш зарур.

Таълимнинг ҳозирги шароитида болаларнинг индивидуал хусусиятларини ўрганиш ва уларга яқка тартибда ёндошишни амалга ошириш тобора катта аҳамият касб этмоқда. Ҳозирги кунда ёш авлодни ҳар томонлама камол топтириш вазифаларини бажариш учун ота-оналар ва болаларга мактабдан ташқари қўшимча воситаларни танлаш бўйича кенг имкониятлар туғилмоқда. Ҳар бир бола тўғарақларда ва секцияларда шуғулланиши мумкин. Болаларни камол топтириш имконияти ҳамма болалар учун бир хилда рўёбга чиқмайди. Бир бола авиамодель тўғарагида, иккинчи бола ёш табиатшунослар секциясида ва учинчи бола мусиқа билан шуғулланади. Табиийки, ана шундай машғулотлар болаларнинг индивидуал хусусиятлари ва майлларига ҳар хил таъсир кўрсатади.

Бир оиладаги бола кичиклигидан мустақилликка, интизомлиликка, меҳнат қилишга одатланади. БоШК^а оиладаги бола эрқатой 'бўлиб, катталарнинг маслаҳати, буйрути ёки ёрдамсиз ўзича бирор иш қилиши^б ни хоҳламайди. Учинчи оиладаги бола эса ўз ҳоли^г ташлаб қўйилиб, унинг тарбияланишида кўп нар^с ўзи дўстлашган болалар гуруҳига боғлиқ бўлади.

Оила тарбиясининг турли шароити албатта ЖУ" катта индивидуал тафовутларга олиб боради.

Билимларнинг пухталигига қандай қилиб эршиш мумкин?

1 Эслаб қолишга ўргатиш билан. Ўқувчилар кўп псаларни эслаб қолишни ўрганишлари керак. ^{инг} учун ўқитувчи уларни доимо эслаб қолишга йўналтириши, мактабда, кўчада, уйларида куза-ишга ва эслаб қолганларини гапириб беришга ^жбур этиши лозим. Бунда ўқитувчининг назорати жуда муҳимдир. Агар у материални чоршанба кунигача ёдлашни айтса-ю, уни жума кунни сўраса, материалнинг ярмидан кўпи унутилган бўлиши мумкин. Ўқитувчи тушунарли шакллар ва методлари узоқ вақтгача, ҳатто, умр бўйи эслаб қолишга ҳам ўргатиш зарур.

2. Кучли таассурот қолдирган нарсалар хотирада сақланади. Яхши ёки ёмон таъсир кўрсатмайдиган, савиясиз, бир йўсиндаги материаллар эсда қолмайди.

3. Бадиий адабиётнинг яхши намуналаридан келтирилган парчалар, мақоллар, топишмоқлар, ҳикматли сўзлар хотирада мустаҳкам сақланади.

Таълимнинг муваффақиятлилиги ўқитиш жараёнида дидактик принциплар қанчалик амалга оширилишига, уларнинг ўзаро таъсири улардан қандай фойдаланишига боғлиқдир. Бинобарин, ўз-ўзидан аёнки, илмийлик, тизимлилик, кўрсатмалилик ^пРинципларига, умуман педагогика тавсия этган ^пРинциплар мажмуига риоя қилмай, билимларнинг ^пУ*талигига эришиш мумкин эмас.

^тАЪЛИМНИ ТУРМУШ БИЛАН БОҒЛАШ ПРИНЦИПИ

Йлмий билимлар кишиларнинг ишлаб чиқариш [?]олиятига эҳтиёжлари асосида вужудга келиши, на шу фаолиятга хизмат қилиши ва турмуш билан [>]ликдиги сабабли бундай билимларни ўзлашти-И1ц у^уд ф_ақ_{ат} уларнинг мазмунини эмас, балки

амалда қўлланишини ҳам ўрганиш керак. Ана ту принципни (таълим назарияси ва амалиётини ўзаро боғлашни) амалга оширишнинг муҳим воситаси ўқитишни ўқувчиларнинг амалий фаолияти ва меҳнати билан қўшиб олиб боришдир. Республика-мизнинг халқ таълими тўғрисидаги Қонунида ўқитишни ҳаёт билан чамбарчас боғлаш талаби қўйилгани бежиз эмас.

Таълимда ўқитишни амалиётга боғлаш принци-пини муваффақиятли амалга ошириш учун қуйи-даги иккита педагогик талабга риоя қилиш зарур-дир:

1. Назарий материалларни ўрганишда уларнинг тизими ва мантиқини сақлаш керак.

2. Амалий кўникма ва малакаларни билимларга таянмай ўзлаштириш ўқитувчининг ишидаги кам-чиликдир. Пухта эгаллаган ва англаган билимлар-гина ўқувчиларга амалий кўникма ва малакаларни ўзлаштириш имконини беради.

ЎҚИТИШДА ИНДИВИДУАЛ ЁНДОШИШ ПРИНЦИПИ

Индивидуаллик нима? Педагогикада индивиду-аллик ҳозирги пайтгача соф ташқи характерга эга бўлиб, у (ўқувчиларнинг бутун жамоаси билан ўтка-зиладиган дарс, лекция каби умумий машғулотлар, ўқувчиларнинг жамоаси эмас, уларнинг айримла-ри билан ўтказиладиган, масалан семинар синга-ри гуруҳий машғулотлар қаторида) ҳар бир ўқувчй билан алоҳида шуғулланишни билдириб келди. Пе-дагогика унинг моҳиятига чуқур кириб бормади-Индивидуалликнинг шаклланиши эса аввало униш моҳиятини ва қандай компонентлардан таркиб то-пишини билишни тақозо этади. Ҳар бир ўқув⁴¹¹ билан алоҳида ишлаб, унинг индивидуал сифа^{1"}

й ривожлантира олмаслик ҳам мумкин, ле-
й ўқувчиларнинг бутун жамоаси билан ишлаб,
онинг ҳар бирйда индивидуаллик шаклланиши
УН шароит яратиш ҳам мумкин. Бунга қандай
ялиб эришилишини билиш учун «индивидуаллик»
«шунчасига кирадиган структуравий элементлар-
и индивидуалликни ривожлантириш ва шакллан-
тириш ишида қайси принциплар ҳамда методлар-
пан фойдаланиш кераклигини аниқдаш зарур.

Индивидуалликнинг моҳиятини индивид сифа-
тидаги, шахс сифатидаги, субъект сифатидаги ин-
соннинг ўзаро ички боғланишдаги ва бир бутун
хоссалари ташкил қилади. «Индивид», «шахс»,
«субъект» умуман инсонни эмас, балки унинг бир
жиҳатинигина ифодалайди. Лекин инсон бизнинг
кўз олдимизда ўзининг фақат у ёки бу жиҳати би-
лан намоён бўлмайди, у бир пайтда бутун мавжу-
дот бўлиб, махсус тушунча билан қайд этилиши
лозим. Индивид, шахс ва субъектнинг хусусиятла-
ри ўзаро таъсирлашуви асосида вужудга келадиган
индивидуаллик тушунчаси ана шундан иборатдир.
«Индивид» тушунчаси инсонни табиий мав-
жудот сифатида акс эттиради ва индивидуаллик-
нинг табиий асосини ифодалайди; у инсон инди-
видуаллигининг асосий жиҳати бўлиб, инсоннинг
органик: ёш, жинсий, конституцион, нейродина-
мик хусусиятларига комплекс ҳолда қарайди ва
Улар ўзаро таъсирланиб инсонда турли индивиду-
ал хусусиятларнинг — темперамент, истеъдод, орга-
мик эҳтиёжларнинг вужудга келишига сабаб бўла-
ди ва бу хусусиятлар ҳам индивидуалликнинг
табиий асосини ташкил қилади.

Инсоннинг ижтимоий сифатини «шахс» тушун-
ао и ифодалайди. Ижтимоий тажрибага эга бўлма-

ган инсон индивида шахсга айланмаслиги ҳам мумкин. Инсон шахсининг хусусиятлари индивидуаллик структурасининг ажралмас қисми бўлиб, индивидуалликнинг ўзи инсон шахс сифатида камол топишининг ижтимоий соҳасидагина намоён бўлади. «Шахс» тушунчаси алоҳида инсонда ижтимоий муносабатларнинг кўринишини, ундаги ижтимоий хусусиятларнинг бирлигини мужассамлаштирадиган Шахснинг индивидуаллиги унинг ижтимоий муҳитдан нисбий эркинлигидир, у ички алоҳидалигида кўринади.

Индивидуаллик инсоннинг индивида ва шахсга хос хусусиятлар билан бирга субъект хусусиятларини ҳам ўз ичига олади. Субъект деганда, биладиган ва онгли равишда ҳаракат қиладиган мавжудот сифатидаги инсон тушунилади. Субъект — амалий фаолият ва онгнинг соҳибидир. Инсоннинг ҳар қандай фаолияти индивидуалликнинг кўриниши бўлавермайди. Алоҳида, ички воситали фаолиятнинг мустақил ҳаракат қиладиган ва бир қарорга келадиган субъектигина индивидуаллик ҳисобланади.

Индивидуалликка" структурали — тизимли ёндошиш унинг яхлит воқеа сифатидаги ўзига хос хусусиятларини ёритиши билан жуда муҳим аҳамиятга моликдир. Лекин унинг умумий механизмларини аниқдаш учун организм фаолиятининг ички қонунлари ва шакллари, унинг индивидуал ҳаёт тажрибаси шаклланишининг қонуниятлариГа мурожат қилиш керак.

ИНДИВИДУАЛ ПЕДАГОГИКА ПРИНЦИПИ

Индивидуалликка структурали — тизимли ёндошиш билан бирга унинг вужудга келишига бол организмнинг етилиши жараёнлари асосид 218

физик ўеиши билан боғлиқ ҳолда қаралади, ' нг асосий белгилари таърифланади, индивиду- ^ ттяцгуннинг омиллари аниқланади. Мана шуларнинг ммаси индивидуалликнинг шаклланиш ва ривож- ниш жараёнларини, унинг амалга ошувини таъ- ифлашнинг муҳим ва зарур жиҳатларидир. Лекин бизнингча улар «Нима қилиш керак?» деган саволга тааллуқли бўлиб, «Қандай қилиш керак?» деган са- волга жавоб топишда бизга рефлексология ёрдам бе- ради. (Рефлексология педагогиканинг 20-йиллар бо- шида Россияда вужудга келган йўналиши бўлиб, бу йўналишнинг бош мақсади унинг асосчиси В. М. Бех- теров томонидан қўйилган инсонни ўрганиш ва тар- биялашдан иборатдир. Рефлексология шахсни ўрга- ниш ва тарбиялашда янги имкониятлар очадиган фан бўлиб, у психикани келтириб чиқарадиган асаб-му- шак фаолиятининг асослари, қонуниятлари ва ме- ханизмларини ҳар томонлама синчиклаб ўрганиш- дан бошланадиган фанни тақозо этди).

Рефлексолог — олимлар ўтказган тажрибалар, уларнинг назарий исботлари асосида; XX аср бош- ларида кенг тарқалган ва амалда қўлланган эркин тарбия назарияси асосида; ҳозирги олимлар, педа- гоглар ва психологларнинг қарашларига, Тошкент шаҳар мактабларидаги ўқитувчиларнинг илғор ин- Дйвидуал тажрибалари ва шахсий тажрибамизга таяниб индивидуал педагогиканинг қуйидагилар- Дан иборат принципларини белгиладик:

1- Педагогика фанида инсоннинг табиати прин- ?^н ~~ педагогика назарияси ва амалиётининг

^Идевори сифатида болани ўрганиш натижасида Упланган билимларни ўз ичига олади.

2. Боланинг атрофидаги муҳитни ташкил қилиш. °Дагогиканинг энг биринчи вазифаси инсондаги

биологик ва ижтимоий хусусиятларнинг ўзаро д¹ лектик ички боғланишига таяниб боланинг ўсишиг¹ шароитлар яратишдир.

3. Педагогик жараёни амалга оширишнинг ф^{аол} методи билан бирликда боланинг шахсий тажр^ц. б^{аси} асосидаги эркин фаолияти ва ижоди. (Асосий иштирокчи шахс — бола).

4. Шахснинг ҳаёти билан жамиятнинг ҳаётини уйғунлаштириш ва бирлаштириш — тарбияланувчиларни камол топтиришдаги асосий мақсад.

Индивидуал педагогика принципларини ҳисобга олиб таълим-тарбия ишлари ташкил қилинади. Таълимнинг тарбия жараёни ҳақида гап борганида кўз олдимизда аввадо иккита қиёфа — ўқитувчи ва ўқувчи гавдаланади. Биз уларни субъект — объект муносабатларида англашга одатланганмиз. Ўқитувчи — таъсирнинг субъекти ва ўқувчи — таъсирнинг объектидир. Педагогик жараёнга ҳам бировнинг иккинчи бировга таъсир кўрсатиши деб қаралган.¹ Тошкент шаҳар мактаблари амалиёти устида олиб борилган тадқиқотлардан маълум бўлишича. ана шу схема ҳозирги кунгача давом этмоқда. Синфда ўқитувчининг ўқувчилар билан ишлашининг авторитар услуби сақланмоқда. Таълим-тарбия жараёнида ўқитувчи бош ижрочи шахс ҳисобланади.»У ҳикоя қилади, кўрсатади, буюради; ўқувчи эса пасив кузатувчи ва ўқитувчининг хоҳишини ижр^о этувчи ролини ўйнайди. Педагогик жараёни иН-сонпарварлаштириш ўқитувчи билан ўқувчинийГ ўзаро муносабатларда таркиб топган одатларн» мутлақо ўзгартиришдан ҳам иборатдир. У ўқитув^{чи} ва ўқувчига субъект — субъект муносабатларид^д қарашни, бири иккинчисига таъсир кўрсатувчила^д сифатида эмас, балки ўзаро ҳамкорлик қилувчи

„я педагогик жараенни индивидуаллаштириш
лар^с

икья. Бу масалада ўқитувчи ўзининг таълим-тар-
2. жараёнидаги ролини, мақсадга эришиш учун
ма қилиши, болалар билан ишлашда нималарга
сланиши зарурлигини яққол тасаввур қилиши
керак. Ўқитувчининг фаолиятида унинг талаблари
эмас,
балки боланинг эҳтиёжи асосий ўринда туриши
лозим. Бинобарин, болалар ўқитувчига эмас, бал-
ки ўқитувчи уларга хизмат қилади. Ана шуларга кўра
ва индивидуал педагогиканинг принципларига тая-
ниб болалар билан ишлашни ташкил этишимиз
керак.

Бола табиатан ҳаракатчан бўлиб, фақат идрок
этиш унинг учун машаққатдир. У ҳамма ишни ўзи
қилишга, излаш ва топишга, кашфиёт этишга ти-
ришади. Ижод — унинг севган иши, таълим ва тар-
биянинг ана шу методи билан боланинг ишчанлик
ҳолатини доимий равишда қўллаб-қувватлаш, унга
тайёр билимларни бермай, уларни ўзи эгаллаши
Учун шароит яратиш керак. Гап боланинг хоти-
Расини тўлдирадиган илмий фактларнинг сонидан
Эмас, балки мазкур фаннинг методларини ўзлаш-
рФишдадир. Бизлар ўқитувчи ажойиб ҳикоялар
илан болани қизиқтиришига, улар олдида артист
Иишига одатланиб кетганмиз. Лекин ўқитувчи
Дли шу билан болани мустақил интилишдан ва
^а табиий равишда туғилган қизиқишларни қон-
РИшдан узоқлаштиради. Фан болалар олдида улар-
г Ўзлари ёки ўқитувчи қўядиган қатор муаммо-
Р сифатида ёритилиши ва ўқитувчи ана шу
'Шоларни ҳал қилиш учун керакли материал-
и билиши лозим. Шунингдек, у дарсга тайёр-

ланишда болаларга қайси ҳикояларни айтиб бери тўғрисида эмас, балки у ёки бу муаммони қилишлари учун қандай материални келтири ҳақида ўйлаши керак. Материални таҳлил қилиш хулосалар чиқаришни ўқувчиларнинг ўзларига тавсия этиши мақсадга мувофиқдир. Ўқитувчи учун ўзининг фани эмас, болалар, уларнинг ақлий кучлари ва қобилиятларини ривожлантириш вазифаси биринчи ўринда туриши зарур. Одатда ўқитувчи билан ўқувчининг алоқасини амалга оширадиган нарса мазкур ўқитувчи ўқитадиган предметдир. у ўқитувчи шахс сифатида таъсир кўрсатиши лозим бўлган пайтда, биринчи ўринда ўқув предметлари эмас, балки жонли одамлар — ўқувчи, уларнинг маънавий мулоқоти туриши керак бўлган пайтда узатиш инстанцияси сифатида хизмат қилади, Ҳақиқий ўқитувчи ўқувчилар устидан ҳукмронлик қилмаслиги ва уларга ўзининг тенгдошлари сифатида муомалада бўлиши, ўзи ҳам доимий равишда ўқиши, шу жумладан, ўқувчиларидан ўрганиши зарурлигини унутмаслиги керак.

Савол ва топшириқлар

1. Принцип деганда нимани тушунаси?

Сизда ўз хатти-ҳаракатингизнинг, кишиларга муносабатингизнинг маълум принциплари борми?

Муайян вазиятда кўрсатган принципааллигингизга мисоллар келтиринг.

2. Таълимнинг асосий принциплари ўзаро боғлиқдир кўрсатинг.

«

3. Айрим принциплар (танлаб) тадқиқ қилинган и билан танишинг ва уларни қисқа баён этинг. ^

4. «Бошланғич таълим» журналида тавсия этилган а дарсларни ўрганинг, улардаги ўқитувчи фойдаланган та нинг принципларини ажратинг.

§ 1. ЎЗБЕКИСТОН МАКТАБЛАРИДАГИ ТАЪЛИМНИНГ МАЗМУНИ

ТАЪЛИМНИНГ МАЗМУНИНИ БИЛГИЛАШНИНГ УМУМИЙ
АСОСЛАРИ

Таълимнинг мазмуни тушунчаси

Таълимнинг асосида жамият ривожланишининг объектив эҳтиёжлари туради. Таълим инсоннинг меҳнат оламига самаралироқ киришини, жамият ҳаётига қўшилишини таъминлайди. Мустақиллик-каришиб, эркин бозор муносабатлари асосида демократик ҳуқуқий давлат сифатида шаклланиши йўлига ўтган Ўзбекистонда ҳозирги босқичда халқ таълими тизимида, педагогика фанига, ёш авлод-да мустақиллик ва фаолликни, ишбилармонлик ва тадбиркорликни шакллантиришга жиддий эътибор берилмоқда.

XX аср педагоглари ва психологлариининг диққат марказида ўқувчиларнинг ақлий қобилиятларини шакллантириш, уларни ўқитиш, тарбиялаш вақамол топтириш жараёнларини уйғунлаштириш, фаолият ва онгнинг ўзаро боғлиқлиги назариясини ишлаб чиқиш, мустақил ўқув-билиш ишлари, ўқитиш фаоллаштириш, таълим жараёнларини эптималлаштириш, фаол таълимнинг шакл ва методларидан фойдаланиш каби муаммолар асосини РИни олди. Уларни ишлаб чиқиш мамлакат педагогика ва психология фанларида жаҳон бўйича ҳақли иш. эътироф этилган турли йўналишлар ва мақаллар вужудга келишини олдиндан билиш имконий берди.

им — жараён бўлиб, у натижа ва тизимдир. - жараён сифатида билимлар, кўникмалар ва Каланининг маълум йиғиндисини фаолият ва

223

> Таълим —
таълим

муносабатларининг тегишли тажрибасини <?•,, тиришга қаратилган махсус ишларнинг тан қилинишидир. Таълим натижа сифатида билим I ни, фаолият ва муносабатлар тажрибасини ўзгт { тиришда эришилган даражадир. Таълим тизи сифатида — давлат муассасалари ва боғлқапи органларининг мажмуаси бўлиб улар доирасил инсонни тарбиялаш жараёни амалга оширилади III тарика таълим доимо бир йўла тарбиялаш жараёнини ҳам, ўқитиш жараёнини ҳам ифодалайди.

Ёш авлод ҳақида гап борар экан, шахснинг камол топиши, ўз мавқеини англаши ва ўзини кўрсатиши масалалари биринчи ўринда туради. Бу масалалар бутун жамият ва махсус яратилган ижтимоий институтлар ва инсоннинг ўзи томонидан тасодифий равишда ҳам, мақсадга мувофиқ йўсинда ҳам ҳал қилиниши мумкин. Таълим тизимида шахснинг ижтимоийлашуви, касбкорликни эгаллаши ва мослашуви жараёнларини мақсадга мувофиқ тарзда бошқаришга ҳам даъват этилган.

Таълим деганда шахснинг жисмоний ва маънавий камол топиши жараёнини, унинг онглири И вишда айрим ибратли қиёфаларга йўналиши ва та-1 рйхан майдонга келиб, йжтимоий онгда маълум даражада ёрқин из Қолдирган ижтимоий намуя (■масалан, спарта жангчиси, хушахлоқ руҳояй № серғайрат ишбилармондек) бўлишга, ҳар т^{омо} лама баркамолликка интилиш жараёнини туШУ^й мумкин. Ана шу тушунчага кўра таълим бутун мият ва шахслар ҳаётининг ажралмас жиҳати сйФ тида намоён бўлади ва сўзнинг кенг маъносИД «тарбия» тушунчасига ўхшайди. Лекин кўп >^{1а} , лилиги кўрсатилмаса «таълим» сўзини тўлйК . лаб бўлмайди. Масалан, таълим деганда ^3

а^г билимлар, кўникма ва малакаларни ўз-
а^{иш} т^тушунилади. Таълимга шахсни ўқитиш
гг топтириш жараёнининг тегишли йўсин-
игкил этиш сифатида қараш ҳам мутлақо туғри-
Булардан ташқари, шубҳасиз, таълим билим-
кўникмалар ҳамда малакаларни бериш ва
-лаштяриш билан боғлиқ фаолият тизими, шу-
^ингдек, маълум ижтимоий институт (ўзига хос
заифаларни бажариш учун тузилган муассасалар
тязими)дир.

Кўрамизки, таълим турли шаклларда намоён
бўладиган кўп томонли ҳодиса (даражада, жараён,
фаолият)дир. Ўқув-тарбия жараёни тизимининг
структураси, ана шу жараённинг мазмуни, педа-
гоглар ва ўқувчиларнинг фаолияти, шунингдек,
амалга оширилган ишларнинг натижаси мазкур ти-
зим жамиятнинг қандай тарихий типига мансуб-
лигига боғлиқдир. Мана шуларнинг ҳаммасини
рсобга олиб қуйидагиларни айтиш ўринлидир:
таълим — нисбатан мустақил тизим бўлиб, унинг
вазифалари жамият аъзоларини мунтазам равишда
Ўқитиш ва тарбиялаш орқали уларни маълум бой-
ликлар, кўникма ва малакалар ҳамда ахлоқ норма-
ла^{ри} билан қуроллантиришдир. Ана шундай ўқитиш
а тарбиялашнинг мазмунини пировард натижада
а^зкур жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиё-
" тузуми ҳамда моддий-техник таракқиётининг
да^{ра}жаси белгилайди.

^ндиликда ҳар бир халқнинг фақат ўз миллий
Данияти асосида ўқиши ва тарбияланиши етар-
³Маслиги, у жаҳон маданияти^бойликларини ҳам
ла^ш зарурлиги тўғрисидаги фикрлар тасдиқ-
«Мокда. Билимдон кишиларни тарбиялашдек,
на^вий вазифа ўрнига атрофлича фикр юрита-

диган ижодкор кишиларни етиштириш вазиА олға сурилмоқца. Илгари маълумотлилик дараж* ўрганилган қоидалар, таҳлил қилинган асап^{С1(} ёдланган шеърларнинг сони ва бир хил масалал^P ни ечиш кўникмаси билан белгиланган бў^л ҳозирги кунда бу даража миқёси кенгайди. Энг \п/ ҳим масалаларни қўя билиш ҳар қандай ишга и*о дий ёндошиш каби хислатлар маълумотлилик да ражасини кўрсатади. Аввалги вақларда ўқувчиларни ахборотлардан хабардор қилинган бўлса, энди улар да ҳаётни ўзгартириш, уни яхши томонга буриц кўникмалари ва қобилиятларини шакллантиришга жиддий аҳамият бериш зарур. Энг муҳими бутун тарбиявий жараёни инсонга қаратишдир, Таълим инсонни билимлар билан қуроллантирибгина қолмаслиги, балки уни шахс сифатида камол топтириши ва такомиллаштириши ҳам керак. Бошқача айтганда, жамиятда таълимни инсонпарварлаштириш ғоялари тобора кенг ёйилмоқца. Шубҳасизки, жамият ва мактабни инсонпарварлаштириш муаммоси таълимнинг оғзаки ахборот — усулини унумли, яратувчилик усулига айлантириш билангина ҳал бўлмайди. Мазкур жараённинг энг муҳим йўналиши таълим мазмунини инсонпарвар қилишдир. ВУ тадбир биринчидан, шахсда маданиятни шакллантиришда фанларнинг ролини оширишдан, ха№ миллий маданиятининг барқарор бойликларйДО тушунишдан, иккинчидан, табиий-илмий ва теХ' ника фанларини экологик ҳамда ижтимоий аҳа^ ятли жиҳатлар билан бойитишдан иборатдир-

Таълимни инсонпарварлаштиришнинг энг зарУ? томонларидан бири мактаб фақат ўқувчиларга ^а лум ҳажмдаги билим, кўникма ва малакалар ўзлаштиришда ёрдам бериб қолмай, балки у№Ў

га, унинг бойликлари ва хилма-хиллиги-
*<зД^{аН} - эТ^иши керак. Ҳозир ўзбек мактабининг^К
й характери муаммоси ғоят жиддийдир.

БОШЛАНҒИЧ МАКТАБ ТАЪЛИМИ МАЗМУНИНИ
ҚАЙТА КЎРИБ ЧИҚИШНИНГ АСОСИЙ
ЙЎНАЛИШЛАРИ

Бошланғич мактаб ҳар бир бола учун баравар
коНИЯТ ва шароитларни таъминлаши туфайли
инсонни ўқитиш ва тарбиялашнинг умумий тизи-
мида муҳим роль ўйнайди. Ана шу даврда болага
сингдириладиган билим инсон шахсини, дунёқара-
шини шакллантириш, уни камол топтириш дара-
жасини белгилайди. Бошланғич мактабда ўзлашти-
рилган билим, кўникма ва малака, фақат ёшларнинг
мактабда ёки бошқа ўқув юртида кейинчалик ўқитиш
ва тарбиялашнинг асосини эмас, балки етук инсон-
нинг амалий, ижтимоий фаолияти сифатини ҳам
кўрсатади.

Ҳозирги босқичда бошланғич мактаб узлуксиз
таълимнинг умумий тизимида муҳим қисм, бирин-
та звено ҳисобланади. Шунинг учун унга қуйидаги
вазифалар кўйилади: ўқувчиларда табиат ва жами-
ят тўғрисидаги билимларни таркиб топтириш; ўқув-
чиларнинг онгини бойитиш, билимга қизиқишла-

Рини ошириш; ўқувчиларни ўрта мактабнинг
навбатдаги босқичида муваффақиятли ўқишга тай-
Рлаш. Мактабдаги тўрт йиллик бошланғич таълим
частурида ўқувчиларга муайян билим, кўникма ва
'^акалар тизимини беришдан ташқари, уларни
"йат ва жамият ҳақидаги дастлабки билимлар асо-
Да дунёнинг умумий манзараси билан таништи-
зарур • Уларда дунёни янада чуқурроқ билиш учун
куникма ва малакаларни шакллантириш, те-

варак оламга тўғри қараш ва муносабатни таоқлаш ҳам назарда тутилади. я>

Бошланғич мактаб нутқнинг маълум дара[^] ўсишини, ўқиш, ёзиш ва ҳисоблаш малакалари ўзлаштиришни ҳамда таълимнинг кейинги босқич^{*}ларида дастурни муваффақиятли ўрганиш имкон[»]ни берадиган умумий камолатни таъминлаши керак. Таълимнинг дастлабки босқичида болаларнинг ахлоқий, эстетик ва жисмоний тарбиясига ҳамда уларнинг соғлиғини сақлаш масалаларига катта аҳамият берилади.

Аста-секин болага фақат билим беришгагина эмас, балки уни тарбиялашга ҳам қаратилган ўқитишнинг йўналишини белгилайдиган қоидалар амалга оширилади.

Ўзбекистонда халқ маорифининг ташкил топиши ва ривожланишининг ҳар бир босқичида бошланғич таълим бўйича маълум ютуқларга эришилди. 1934 йилдаёқ республикада бошланғич мактаб (тўрт йиллик босқич мактаби) ҳажмидаги умумий таълим масаласи ҳам ҳал қилинди. Шундан кейин республикамизда ривожланишнинг иккинчи босқичи бошланиб, бошланғич мактабни битирган ҳамма болалар учун етти йиллик умумий мажбурий таълимнинг жорий этиш вазифаси қўйилди ва ҳал этилди.

Бошланғич мактаб ривожланишининг хусусиятларини баҳолаш учун шуни қайд этиш керакки, ўша пайтда ўқиш 8 ёшдан бошланадиган тўрт йиллик бошланғич мактаб тизими тўла таркиб тоПДЯ-Кейинчалик у замонавий бошланғич таълимни қуриш асосида тобора такомиллашди. Бу эса кейинги ўқиш ва амалий фаолият имкониятини та^{*}минлайдиган билимлар, кўникмалар ва малакаларнинг мукамал доирасидан иборат биринчи босқ.

Унда она тили, арифметика, география, та-
^шунослик етарли даражада ўрганилди. ^Иўша пайтларда
ташаббускор ўқитувчилар, Ҳам-

Хақимзода Ниёзий, Абдулла Авлоний, Оқил-
³ Шарофутдинов, Сиддиқ Ражабов ва бошқалар
'шХУР педагоглар илғор ғояларини кенг миқёсда
³оггя оширдилар. Ижодий кучларнинг ўсиши ва
Аяоллашуви бошланғич таълим-тарбиянинг янада
ривожланишида ғоят муҳим аҳамият касб этди.

Илғор ўқитувчилар ва методистлар, халқ мао-
рифининг ташкилотчилари педагогика фани олди-га
бошланғич таълимни қайта қуриш вазифасини қўйдилар.

Замонавий бошланғич мактабни тўғри баҳолаш учун
уни қайта қуришнинг характёрини, йўнали-шини
белгилайдиган энг муҳим умумий талаблар ишлаб
чиқилди. Ана шулар асосйда ўқувчиларнинг ҳаддан
ташқари қийналиши бартараф этилди, мак-таб
дастуридан ортикча тафсилотлар, иккинчи да-ражали ва
бир-бирини айнан такрорлайдиган ўқув материаллари
олиб ташланди.

Илғор тажрибаларни синчиклаб таҳлил қилиш,
методистлар, педагоглар ва психологларнинг тадқи-
Қотлари натижаларини ҳисобга олиш билан асосий
^дагогик мезонлар ишлаб чиқилди. Бу мезонлар кон-
^пция дастурлар, дарсликлар ҳамда методикаларда ^{зм}
амалга оширилиб, таълимда қўлланди. Мазкур ^зонлар
қуйидагилардан иборат эди:

~ўзлаштиришга тавсия этиладиган янги билим-
* Ўқувчиларнинг онги амалий эҳтиёжларидан либ
чиқиши, уларга қизиқиш уйғотиши керак; ғя ~~~
^олалаРнинг ўзлаштириши уларнинг мақсад-

^Увофиқ фаолияти шароитида амалга ошиши
^РКo P> бу фаолиятнинг усулларини эса мунтазам
Равц ИВДа ўргатиш лозим;

— ўқув фаолияти муваффақияти ўқувчиларни юксак даражада фаоллиги ва мустақиллигига болиқ. Ўқитувчи эса уларга мана шу сифатларни шаю, лантириш мақсадида ёрдам бериши зарур, Бунини муҳим омили ўқув фаолиятининг таълим мотиғш рини таркиб топтириш, болаларда билимга қизиқиш уйғотишдир. Шунга кўра ўқитишнинг янги методлари ва усулларини ишлаб чиқиш, уларни фаоллаштириш, ўқув фаолиятини методик жиҳатдан таъминлаш керак;

— ўқитиш жараёнида барвақтроқ умумлаштиришлар қилиш ва уларга ўқувчиларни жалб этиш лозим;

— ҳар бир дарсда билимларни фақат кенгайтиришга эмас, балки бошқача шароитларда қўллашга ҳам ёрдам берадиган янги элемент бўлиши керак;

— такрорлаш ҳар бир машғулотда мунтазам равишда амалга оширилиши, уларда фақат эслаш эмас, балки бошқа ақлий ижодий ишлар ҳам қўлланиши зарур; такрорлаш учун махсус дарслар шаклида вақт ажратилмайди;

— дарсларнинг материалларидан ўқувчиларни тарбиялаш мақсадларида кўп фойдаланилади. Бунда ўқитувчи ўқувчиларнинг дунёқарашини шакллантиради, уларга асосан муайян тушунчалар шаклида ижтимоий-сиёсий, ахлоқий, этик ва меҳнат доир билимлар беради, болаларда воқеаларга, Ф^{3^}лар ва ҳодисаларга тўғри муносабатни вужудга &^{*l}тиради, уларни ўз хатти-ҳаракатларидан ана ® билимлардан фойдаланишга ўргатади.

Ана шу мезонларга амал қилинса таълим>^т " бия самарадорлиги янада ошади. 230

Ўқув РЕЖАСИ, ДАСТУРЛАРИ ВА ДАРСЛИКЛАР

Барча мактаб предметларида бериладиган таълимнинг мазмуни давлат ҳужжатларида, ўқув режасида, ўқУВ^Б дастурлари ва дарсликларида ақс эт-Ана шу ҳужжатлар республикадаги барча мактаблар учун мажбурийдир.

Ўқув режаси. Мактабнинг ўқув режаси мактабда йргатяш УЧУ^Н танланган ўқув предметларини, уларнинг таълим олиш йўллари бўйича тақсимланишини ҳар бир предметга ажратилган соатлар миқдорини ва шу соатларнинг ҳафталарга бўлинишини белгилайди.

Ўқув режалари халқ таълими вазирлиги томонидан тузилади ва тасдиқланади ҳамда республикадаги барча мактаблар учун мажбурий ҳисобланади. Ўқув режаларини тузишга предметли ўқитиш принципи асос бўлади.

Ўқув режаси таълимнинг мазмунини белгиладиган энг муҳим ҳужжат бўлиб, унда мазкур ўқув юртида ўрганиладиган ўқув предметларининг таркиби, уларнинг ўқув йиллари ва ҳафталари бўйича тақсимланиши ҳамда ҳар бир ўқув предмети учун ажратилган вақтлар миқдори ана шуларга мувофиқ^И Фодаланади. Ўқув режаси аслида таълим мазмунининг қабул қилинган у ёки бу назарий концепциясини норматив йўсинда ва яхлит ҳолда ақс эттирадиган асосий ҳужжатдир.

Таълимнинг мазмунини ифодаловчи ҳужжат сифатидаги ўқув режаси ижтимоий буюртманинг педагогик талқини натижасида таркиб топган таълим мазмунининг ифодасига бевосита боғлиқ бўлади.

Жаҳон педагогикасида ўқув режасини айрим ўқув Р^ДМетларидан тузиш керакми ёки турли фанларга Р^ИР билимлар қандайдир амалий иш ёки тадқиқот

доираси гуруҳланадиган комплекслар ва пг^лардан тузиш керакми, деган масала хусуСи мунозара бормокда. «Америка Қўшма Штатла ^" комплекс ўқитиш узоқ муддатли элементар м * табдагина эмас, балки ўрта мактабда ҳам Дақ этади. Комплекслик ғоясининг ўзи ниҳоятда ке" тус олган. Америка педагогикасида ўқув дастур,л рини предметлар бўйича тузишга қарши кураш бош'ланганига ярим асрдан ошди.»¹

Иш тажрибалари ва анчагина педагогик тадқиқотлардан кўринишича, мактабда ўргатиш учун танлаган ўқув предметларини бир йўла ўрганиш мумкин эмас. Чунки, биринчидан, бунга жиддий чегараланган ўқув вақти имкон бермайди; иккинчидан, айрим ўқув предметларини ўзлаштириш учун олдин бошқа ўқув предметларини ўрганиш шарт. Ўтмишда ана шундай фикр юритиш маълум предметларини жиддий изчиллик принципини мустаҳкамлашга уриниш имконини берди.

Ўқув режалари ўқувчиларнинг ёш хусусиятларига мувофиқ тузилади. Ўқув режасига мазкур ёшдаги ўқувчиларга мос предметлар тегишли ҳажмда киритилади ва улар ўқувчиларнинг ҳар томонлама муваффақиятли камол топишига ёрдам бериши кўзланади. Ҳар бир предмет учун ўқув соатларининг миқдорини белгилашда, биринчидан, предметнинг таълим тизимидаги роли ва аҳамияти, иккинчидан, мазкур предмет бўйича ўрганилиш лозим бўлган ўқув материалининг ҳажми, учинчидан, у ёки бу предметни ўрганишнинг

дидактик

хусусиятлари эътиборга олинади.

¹ З. А. Малькова. Современная школа США. М., 19/0, бет.

режасининг тушунтириш хатида иккита қоида яи'
ЎКУ³ режасининг тузилиши принципа-ёр#^{ТИЛ}
мазмунининг таркиби ва структурасига

Т_{эта}диган, уни тўғрилайдиган омиллардан бири
та'

^Латида ифодаланади; таълим мазмунининг таъ-
ТМниепциясини акс эттирадиган ҳужжат си-
идаги ўқув режасининг вазифаларининг кенгаи-
тирмай туриб, режада ва ўқув дастурларида таълим
мазмунининг таркиби ва структурасини тўлиқ ёри-
тиб бўлмайди.

Ўқув режасида ўқув предметларининг яхлит кон-
теграцияланган тизими икки марта: мактабдаги
таълимнинг дастлабки ва охириги поғоналарида,
ўқитишнинг бошланғич ва якунловчи босқичлари-да
ифодаланади. Мактабнинг ўрта звеносида пред-
метларни табақали ўрганиш асосий ўрин олади.
Таълимнинг бошланғич босқичида интеграциялан-
ган курслар киритилишининг сабаби болаларда
яққол табақаланган курсларга қизиқиш бўлмасли-ги,
яъни ана шу даврда улар дунёни яхлит билиши ва
идрок этишидир. Кичик мактаб ёшидаги ўқув-чини
билимларни ўзлаштириш жараёнининг ўзи
Қизиқтиради. Предметни билишга қизиқиш ақлий
Фаолиятнинг мураккаб шакллари ривожланишига

^a кейинчалик предметларнинг тавсифланишига

^{ор}лик ҳолда вужудга келади. Амалиётдан

кўринадики, янги типдаги мактаб-
ларни яратиш, таълим мазмунидан ортиқча мафку-
0^{ийл} аштириш ва чеклашларни чиқариб ташлаш Қали
таълимдаги қолипларнинг барҳам топиши йй³
т⁵З^{Лашмо}ҚД^a- Лекин таълим жараёнининг ўзи-са^{Та}
ҚУР^{ИШ}> ўқитувчи билан ўқувчилар муно-жа^{Тийнинг}
услубларини ўзгартириш Натижалари ^{^и}
сезилмаётир.

Мактабларда таълимнинг мазмунини янгил борасидаги тадбирлар ва ечимлар орасидаги ў^Ц мактаб ўқув материалларини қуйи синфларга о дийгина кўчириш билан ўқувчиларнинг Қобил» тини тезроқ ривожлантиришга, таълимнинг сиф^а тини оширишга интилишлар ҳам учрамоқда. Бунд^{ай} материаллар эса болалар ўзлаштиришининг псц. хологик хусусиятларига ҳам, қуйи синфдаги ўқитиш методларига ҳам тўғри келмайди. Шунга кўра мазкур тадбир ортиқча сўзларни киритиш, ахборотларни кўпайтириш билан таълимнинг мазмунини мураккаблаштиради ва ҳажмини оширади, боланинг хотираси чексиз бўлса-да, унинг учун ўқув машғулотини қийинлаштиради холос.

Инсонпарвар муносабатни барпо этиш кадриятларнинг ўзгаришини талаб қилади. Эндиликда бошланғич таълимда билимларнинг тайёр шакллариини ўзлаштириш ва асосан фаолиятнинг қайта тиклаш турларидан фойдаланиш эмас, балки бола фаолиятининг билим олиш жараёнига боғлиқ изланиш турларини фаоллаштириш керак.

Психологларнинг тадқиқотларидан маълум бўлишича, таълим ана шу йўсинда қайта қурилса, бол[^] тўлиқ камол топиш субъектига айланади. Шунд^а > фақат қайта тиклаш ва тўлдириш лозим бўлган олимлар билан таъминланадиган педагогик таъс кўрсатиш объекти ҳисобланмайди.

Бола фаолиятининг жамоага тақсимланган т^аларида ёки ўқитувчи билан бирга ишлашда МУ^С қил билим олиш жараёнига фаол киришади ва Унинг ижодий қобилиятларини намоиш [^] имкониятига эга бўлади. Хусусан мустақил б олиш жараёнидаги фаол изланиш ишлари, А ; қийинчиликларга дуч келинса ҳам, боланинг

Шифокорлар ва психологларнинг тасдиқлашича, болалар фаоллиги-холога чикмаслиги уларга ёмон таъсир кўрсатишига интизомсизликни, ҳуқуқ бузиш ҳолларини келтириши, болаларни «юқорига» эмас, шакя «пастга» етаклаши мумкин.

Бошланғич таълим мазмунини қайта қуришнинг йутун мураккаблиги шундаки, болаларни камол топиши талаби уларнинг ижодий ишлашини кучайтирадиган методларни фаол қўллашга олиб боради, кўникма ва малакаларни шакллантириш зарурлиги эса тафаккурнинг репродуктив компонентларидан воз кечишга йўл қўймайди. Бунда уларни оқилона бирлаштириш, тафаккурнинг самарали ва репродуктив компонентлари шаклланишининг диалектик бирлигига эришиш, айрим тадқиқотчилар таклиф қилаётганидек, репродуктив компонентларни инкор қилмаслик керак.

Жамият учун ниҳоятда зарур альтернатив мактабларга болаларнинг яхши ўсган ва тайёрланган сара қисми йиғилаётгани, қолган барча болаларни ўқитиш одатдаги мактабларга юкланаётгани сабабли инсонпарвар педагогика ғояларини амалга ошириш йўлига кирган оммавий мактабнинг вазифаси жуда мураккаблашмоқда. Табиийки, бундай мактаблар-Яз Ҳам болаларга маълум билимлар доирасида аҳоротлар бериш ва жузъий кўникмаларни сингдириш билан чекланиш мумкин эмас: уларни имконирича юқори даражада камол топтириш керак.

Дастур. Дастур ва мукамал дарслик ўқитувчи наҳца ўқувчилар учун, ўқув-методик қўлланмалар-Узувчилар учун асосий норматив материаллар-Лекин ўқитувчилар дастур ва дарсликлар бишишда уларнинг норматив ва ижодий Ҳатларини фарқлай олишлари керак.

Укув предмети дарсила *тя-ин*^

Дастурнинг асосий вазифаси - ^
 нинг мазмунини ифодалашдир у*£^{Пр}Ц
 синфларга, қисмларга, мавзуларга бўлини КУРСН <<<
 ни урганиш тартиби, соатлар^тури ку^сатиГ' "*
 то дастурдаги масалалар рўйхати^ам I» ^ **
 Қа булимларнинг мазмуниданъиътТТМ ^
 иуналиши ҳам мавжудлигидан да^ла? б'еп "^^
 Даи қилиб, дастур иккита вазихи ба? Ди, Шу <<-
 лимнинг мазмунини УКУН ТМ1 баХа Ради: Таъ.
 эттиради ва предмет учун Гя " ДоИРаСИДа ^
 тида хизмат ^ ^^Г *
 Утишни тайёрлайди ва унинг 2^Жрн^!Г
 ти учун йўлланма ҳисобланади Р Ф о№
 миГир^^Л
 дарсликнинг тузувчи^ТМ Л Р ХйМ бўшб, рап
 нинг ФаолиятТни ТМР Л? РИНИ Ва у^ТМр-
 оак Хап бирIT ПедМеТи б№ча ХақикиИГА солгапи ке-
 урманд^о ки М /едМеТи б№ча ХақикиИГА солгапи ке-
 2^Л^* **>>>
 пиятп вя ... - у р, маса далар, лаборато-
 риялар ва амалии ишлар, намойишлар, экскурсия-
 хамлаТГ ТЛаРаРо тмочим Р ^оатилган б?ли)
 к«илал,^ Р,ИНГ билТМ Ва кУникмалариг.
 и о р~и ТаЛабЛаР ИФОДаЛаТМ ^ТМ»^"

лап^гяТ шқсадлари ва вазифаларини ифода-аТцГу
 мак?ТМ ^ МУХИМ эл<^нтидир. ХусусаЯ ласТМ я^К ЗД ^
 ^^р дарслик муаллифинийГ дасхурни амалга
 оширишдаги маълум нуқтаи наза-рини ва уқитувчининг
 дарсликни тўғрилаши ***

раёнини ташкил этиши учун тегишли
шани белгилайди. Ўқитувчи, айниқса, ёш
изланишларининг йўналишини бел-

и керак. Дастурларда шундай вазифалар ҳам

олиш учун курснинг мақсадини чуқур анг

ладики, ўқитувчи уларни ҳал қилиш учун ин
тда тайёрланмаган бўлади. Бунинг мисоли си-
ида таълим мазмунига методологик билимлар-нг
киритилишини айтиш мумкин. Курсга мана шундай
талаблар қўйилишининг ўзи ўқитувчилар-ни чуқур
ўйлашга мажбур этади. Тажрибали педагог ўтган
йиллардаги дастурларда бундай вазифалар
бўлмаганини сезади. Бу ҳол унинг мустақил билим
олиши, ижодий изланиши, шунингдек методик бир-
лашмада ишлаши учун туртки бўлади.

Дарслик. Дастурда таълимнинг мазмуни *масала-
лар рўйхати* орқали ифодаланади. Ўқув материали
ўқувчиларга мўлжалланган дарсликлар, ўқув қўллан-
малари, китоблар ва дидактик материалларда, ўқитув-
чига мўлжалланган методик тавсияларда ёритилади.
Дарслик асосий норматив ҳужжат ҳисобланади.

Дарслик — ўқувчиларнинг китоби ва унинг энг
Одим куролидир. У фақат дарсда таҳлил қилинади-

Уқув материални ўзлаштиришда ўқувчига ёр-
* берибгина қолмай, унда мазкур предметга қизи-
иш Уйғотиши, шу соҳа бўйича мустақил билим

Ш иштиёқини ҳам вужудга келтириши керак. аф
слик ўқувчи ушунга методик йўлланма таълим

қилади: тушунчаларни киритиш га 5 Ни> Уларни
ёритиш чуқурлигини, киритил-нис в

Материалларига вақтнинг тақсимланиши-

белги лайди. ра^ Разли қилиб айтганда, дарслик
ўқитиш жа-Нинг «сценарийси»дир. Унда ўқитувчи
ўзлаш-

- ўқувчиларга бериладиган вазифаларни а секин қийинлаштириб бориш (тизимга солишу *' назарда'^т — ўқувчиларга табақали ёндошишни тиш (топшириқларни қийин ёки осонлигига қ_{аг}Л танлаш);

— дарсда, уй вазифаларини бажаришда, такрог,

лашда асосий ва қўшимча материалларни ажратиш-

— дарсликдаги саволлар ва топшириқларнинг мўлжалланган вақтга мослиги ва ўқувчиларни қийнаб қўймаслиги;

— дарсликнинг мазмуни (ўқувчиларни қизиқтири-

ши, матнларнинг ғоявий ва эстетик жиҳатлари) уни ўргатишнинг методик тизимига мувофиқ бўлиши;

— дарслик тилининг осонлиги ва раволиги, ўқувчилар нутқини ўстириш учун намуна бўла олиши.

Дарсликнинг асосий компоненти унинг матнидир. Матнлар асосий ва қўшимча материаллардан (мурожаат, ҳужжат — хрестоматия ва ҳоказолардан) ҳамда тушунтиришлардан иборат бўлади.

Дарсликни таҳлил қилишда унинг тузилиши, мавзуларнинг ўрни, иллюстрацияларнинг бойлиги ва энг муҳими ўқувчиларга таъсири ҳисобга олиниши керак.

Мана шу талаблар амалга оширилиши учун ҳар бир янги дарсликни яратишнинг ўзига хос муаммоларини тўғри ҳал қилиш, дарслик ўқув-методик ишларининг асоси бўлиши кераклигини назарД³ тутиш шарт.

ЧЕТ ЭЛ МАМЛАКАТЛАРИДАГИ ТАЪЛИМНИНГ МАЗМУНИ

Ёиз жаҳоннинг 73 мамлакатада ўқитиш бошлз-надиган ёш тўғрисидаги маълумотларга эга бўлса& шуларнинг 54 тасида болалар олти ва ундан кй'

⁴ ^к ёшидан, 43 мамлакатда олти ёшдан, 3 мамлакатда беш ёшдан мактабда ўқий бошлайди, 8 мактабда болаларни беш ёшида ҳам, ^{**а} ёшида ҳам қабул қилиш юкланган.

^Л *ўқув режаси*. Турли мамлакатларда ўқув режасининг ҳафталик ҳажми (ҳафта) синфлардаги машулотлар сони ҳар хилдир. Шунингдек, турли мамлакатларда дарсларнинг давом этиши ҳам бир хил эмас Масалан, Японияда 45 ва АҚШда 40 дақиқалар дарслар жорий қилинган. Англияда дарслар танаффуссиз кетма-кет ўтилаверилади.

Буюк Британияда ўқув йили сентябрда бошланиб, июл ойининг охирида тугайди. Ўқув ҳафтаси беш кунлик. Бу мамлакатда ҳозиргача ягона мактаб дастурлари ва дарсликлари мавжуд эмас. Ўқув дастурлари ишлаб чиқиш ҳуқуқи мактаб директорлари ва катта ўқитувчилар зиммасига юкланган. Лекин ўқитувчилар мактаб тўғрисида 1986 йили қабул қилинган 2-қонунга мувофиқ ўқув дастурлари хусусида маҳаллий маориф органлари билан келишишлари шарт. Ҳукумат муфассал ва балансланган, ўқувчиларнинг шахсий эҳтиёжлари ва ҳозирги Ҳаёт талабларига мувофиқ тарзда табақаланган ўқув Дастурини жорий этиш йўли билан таълимий имкониятларни кенгайтиришдан манфаатдордир. Англия ва Уельсдаги бошланғич ҳамда бирлашган ўрта Мактабга умумий-илмий ўқув дастурини жорий этиш мўлжалланмоқда. Бу дастурга кўра ўқув вақтининг 70 фоизи асосий предметларни маориф ва ^{ан} Департаменти тавсия этган ҳажмда ўрганишга ^{*}Ратилган. Қолган вақтдан исталган предметлар ўрганиш учун фойдаланиш мумкин.

[^]Улардан ташқари, яна қуйидаги тадбирларни [^]та ошириш кўзланмоқца: 7, 11, 14 ва 16 ёшли

болалар учун асосий предметлар бўйича имтиҳонлар жорий этиш; мактаблардаги ўқувчилар соҳасида, маориф ва фан департаменти тайинлаган нормаларга асосан белгилаш; мактаблар зиммасига ТЯЙ| ёрғарлиги ва қобилиятларидан қатъи назар баъзи болаларни, лекин белгиланган нормалар чегарасида қабул қилиш мажбуриятини юклаш; ўқувчиларнинг сони 200 нафардан ортиқ мактабларга ўзининг молиявий, кадрлари масалаларини мустақил ҳал қилиш ҳуқуқини, шунингдек, маҳаллий маориф органларининг назорати остидан чиқиш ва бевоқиф маориф ва фан департаментига бўйсунтириш И ҳуқуқини бериш. Ана шундай жараёнлар Шотландия ва Шимолий Ирландиядаги мактаб таълимида ҳам рўй бераётир.

Англияда беш ёшга тўлган болалар бутун ўқув йили мобайнида мактабга қабул қилинаверади. Битта синфда 5—6 ва 7 ёшли болалар ўқийверади. <

Болалар бир неча ой мактабга қатнаганларидан! сўнг уларни яхшироқ ўсган ва сустроқ ўсган болалар гуруҳларига бўлинади.

Болалар синф хоналарида ўйнайдилар, шуғулланиладилар ва овқатланиладилар. Хоналарда расм чизиш, елимлаш ва ўйинчоқлар яшаш учун турли ашёлар, ҳисоблаш, тортиш учун ҳар хил приборлар, асбоблар ва бошқа дидактик воситалар мўлжалдан бўлади. Ҳар бир синфда кичкина кутубхона ташкил этилади. Ҳамма машғулотларни битта ўқитувчи олиб боради." Болаларнинг кўп вақти очиб қавола ўтади.

Японияда кўп мамлакатлардан фарқли равишда ўқув йили 1 апрелда бошланиб, кейинги йилнинг 31 мартида тугайди. Бошланғич ва кичик ўрта мактабда ўқув йили учта семестр (апрел, июл, ⁶⁶ 242

ябр, Д^{екаб}Р^{январ} > март)га бўлинади. Катта ўрта
т^{кт}а[']бда ўқув йили икки учта семестрга бўлинади.
^згя, қишки (янги йилдан олдин ва кейин) ҳамда
баХОР^{гИ} (и^{иллик} имтиҳонлардан кейин) таътилар
белгиланади. Ёзги таътиларнинг бошланиши худуд-
лар ва ўқув юртларининг типлари бўйича ҳар хил-
дир. У^{лар}Р^{кўп} бошланғич ва кичик ўрта мактабларда
июлнинг охирида бошланиб, августнинг охирида
хугайди. Айрим қишлоқ хўжалиги худудларида ба-
ҳорда ва кузда ёзги таътилни қисқартириш ҳисоби-
га мавсумий фермерлик таътиллари ҳам бўлади.

Япония мактабларидаги ўқув йили АҚШ мак-
табларидагига нисбатан 60 кун узунроқ, яъни 240
кун давом этади. Машғулотлар иш ва шанба кунла-
ри эрталаб 8.30 дан 15.15 гача, яъни 7 соатдан ўтка-
зилади. Шунингдек, ўқувчилар машғулотлардан
кейин ҳафтада 2—3 соат синфдан ташқари клуб
ишлари билан шуғулланадилар ҳамда ҳафтада 7
соатгача вақтларини махсус репититорлик мактаб-
ларида ўтказдилар. Япониялик ўқувчилар АҚШ-
даги ўрта мактаб ўқувчиларига нисбатан кўпроқ
вақтларини синфдан ташқари машғулотларга сарф-
лайдилар. Таълим миллий институти ўтказган са-
вол-жавоб маълумотларига кўра катта ўрта мактаб
Ўқувчиларининг 36 фоизи ҳафтада 10 соатгача ва
Ундан кўпроқ вақт мустақил ишлаш билан шуғул-
ланади. Бу эса америкалик ўқувчилар мустақил
ишлайдиган вақтдан 6 марта кўпдир.

Бошланғич ва кичик ўрта мактабда ўрганилиши
лозим бўлган фанлар, шунингдек, йил давомида
Уларни ўрганиш учун ажратиладиган соатлар миқ-
Дори таълим вазирлигининг фармойиши билан бел-
Гйланади. Мазкур вазирлик таълимнинг ҳар бир
"Осқичидаги ўқув фанларининг мақсади ва мазму-
Рйни ҳам белгилайди.

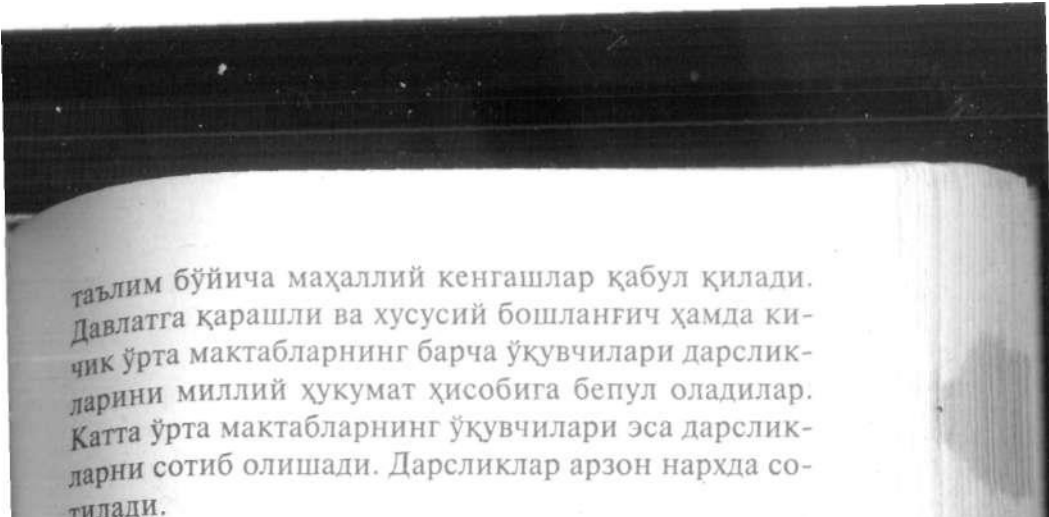
Буларга қўшимча равишда ижтимоий мактаблар да ҳафтасига бир марта мажбурий ахлоқ тарбияси машғулоти ўтказилади, хусусий мактабларда эса бу машғулоти диний таълим билан алмаштирилиши мумкин.

Япониядаги ўқув режаси доимо 3 та бўлим (ўқиш, ахлоқ тарбияси ва махсус фаолият)дан иборат бўлади.

Таълим вазирлигининг фармойишига мувофиқ катта ўрта мактабни битириш учун энг кам 80 та синов бирлигини олиниши зарур. Мактаблар мажбурий предметларга қўшимча равишда хошига қараб инглиз тилини ва бошқа чет тилларини, шунингдек, махсус техник фанларини таклиф қилиш мумкин.

Бошланғич ва кичик ўрта мактабда билимларнинг асослари таркиб топтиради: уларнинг ўқув режаларида кенг қамровли ва болалардаги ўсишнинг даражасига кўра мураккаблашиб борадиган ўқув курсини ўрганиш назарда тутилади. Бошланғич ва кичик ўрта мактабда тил бўйича-тайёрланиш етакчи ўринда туради, бундай машғулотларга айниқса II—IV синфларда ўқув соатларининг энг кўп қисми ажратилади. Тилни ўрганишда эслаб қолиш бўйича ўтказиладиган машғулотларга алоҳида эътибор берилади. Ўрганишга ажратилган соатлар миқдори бўйича арифметика ва математика иккинчи ўринни *ишғол* этади, улардан кейин жамиятшунослик туради.

Япон мактаблари учун чиқариладиган деярли барча дарсликлар хусусий нашриётларда чоп этилади. Дарсликларнинг мазмуни ва баҳосини Таълим вазирлиги маъқуллайди. Давлат мактабларида фойдаланиладиган дарсликларни 3 йилда 1 марта

таълим бўйича маҳаллий кенгашлар қабул қилади. Давлатга қарашли ва хусусий бошланғич ҳамда кичик ўрта мактабларнинг барча ўқувчилари дарсликларини миллий ҳукумат ҳисобига бепул оладилар. Катта ўрта мактабларнинг ўқувчилари эса дарсликларни сотиб олишади. Дарсликлар арзон нархда сотилади.

6—15 ёшли болаларнинг ҳаммаси олти йиллик бошланғич мактабга қатнаши мажбурийдир. Мажбурий тўққиз йиллик таълим ҳам барча болалар учун бепул. Эҳтиёжманд оилаларнинг болаларига мактабдаги тушликлар, экскурсияларга тўловлар, тиббий хизмат учун миллий ҳамда маҳаллий бошқарув органлари томонидан ёрдам пули берилади.

Бошланғич мактабни битирган бола кичик ўрта мактабда ўқишни давом эттиришга мажбур. Ижтимоий кичик ўрта мактаблар ўз туманида яшайдиган жисмоний ёки руҳий ноқис болани қабул қилади. Мазкур мактабларда болаларни танлашнинг қандайдир қоидалари ёки қабул қилишнинг ҳеч қандай шартлари йўқ. Лекин ота-оналари ўз болаларини бошланғич мактабдан олий ўқув юртигача таълимнинг барча босқичларидаги хусусий пуллик билим масканларига бериш ҳуқуқига эга. Хусусий ўқув юртларида ўқувчиларни танлаш қоидаси жорий этилган ва унга амал қилинади.

Японияда уч хил: кундузги, кечки ва сиртқи катта мактаблар мавжуд. Ўқиш муддати кундузги мактабда 17 йил. Кечки ва сиртқи мактабларни битирганлар Катта ўрта мактабни битирганлик тўғрисидаги дипломга тенг диплом оладилар. Катта ўрта мактаблардаги ўқувчиларининг тахминий 95 фоизи кундузги сменада ўқийди. Катта ўрта мактаблар ўқув режарининг характери бўйича: умумий (академик)

мактабларга, техника, тижорат, маҳаллий санъат мактаблари ва ҳоказоларга бўлинади. Катта ўрта мактабларнинг 30 фоизига яқини таълимнинг ҳам умумий, ҳам касбкорлик курсларини, 47 фоиздан кўпроғи фақат умумий курсларни ва қолганларга касбкорлик курсларини ташкил қилади. Катта ўрта мактаблардаги ўқувчиларнинг тахминан 70 фоизи умумий ўқув режалари бўйича таълим олади. Катта ўрта мактабларга ўқувчиларни кичик ўрта мактабни битиргани тўғрисидаги ҳужжатлар ва кириш имтиҳонларининг натижалари асосида қабул қилинади. Ижтимоий ва хусусий секторларда тегишли ёш гуруҳидаги ўғил ва қизларнинг 98 фоизи ихтиёрий ўрта таълимга жалб этилган, яъни у умумий таълим ҳисобланади.

Хитой мактабининг тарихи жуда узоқдир, унинг илдизи қадимий даврларга бориб тақалади. Хитойда дастлабки мактаблар эрампдан анча илгари ву-И жудга келган. Қадимги хитой файласуфи ва педагоги, эрампдан олдинги У-1У асрларда яшаган Я Кун-ци (Конфуций) қатор ажойиб педагогик; ғояларни олға сурган ва хусусий ўқитишга асос солган.

ХХР ташкил топгунича бошланғич мактаб 1У40 йилда ривожланишнинг энг юқори даражасига етган. Ўша пайтда Хитойда 290 мингдан ортиқ мактаблар мавжуд бўлиб, уларда 23 миллион нафардан зиёд ўқувчилар таълим олган. 1946 йилда бошланғич таълимга болаларнинг тахминан 20, фоизи жалб қилинган. Шу билан бирга катта ёшли аҳолининг 90 фоизидан кўпроғи саводсиз эди.

1949 йилда халқ инқилоби ғалаба қозонганидай кейин Хитойда саводсизликни тугатиш ва мактаб таълимини кенг тус олдириш бўйича жуда катта

ёсдаги ишлар амалга оширилди. Халқтаълими-Ослоҳ қилиш тўғрисидаги (1951 йилги) қарорда алар ва ўсмирлар учун ҳам, катталар учун ҳам шланғич ҳамда ўрта мактабларнинг кенг тармоқ яратиш кўзда тутилган эди. Ислоҳотга мувоқ, ўқиш муддати бошланғич мактабда 5 йил ва йрта мактабда 6 (3—3) йил қилиб белгиланди. Лекин кейинчалик бошланғич мактаб ҳам 6 йиллик бўлди.

ХХР ташкил топган дастлабки йилларда мамлакатдаги мактаблар тизими ижтимоий-иқтисодий ривожланиш режаларига мувофиқ жиддий такомиллаштирилди. Аммо 1958 йилда Мао Цзе — дун ва унинг гуруҳи «катта сакраш» йўли билан барча соқалардаги, шу жумладан таълим борасидаги ижтимоий-иқтисодий ривожланиш суръатини сунъий равишда тезлаштиришга қарор қилди. Шундан сўнг моддий шароитлар ҳисобга олинмай, таълимнинг суръатларини жадаллаштириш бошланди, бу ҳаракат таълим ва тарбиянинг сифатига салбий таъсир кўрсатди. Янги ташкил қилинган мингларча бошланғич мактаблар тегишли биноларга, дарсликлар ва ўқув қўлланмаларига, зарур асбоб-анжомлар ва яхши тайёрланган ўқитувчиларга эга эмасди. Мактаб таълимининг инқирози 1966 йилда ниҳоятда кУчайди.

Мамлакатда узок вақт давом этган 1966—1976 йиллардаги «маданий инқилоб» аслида халқ таълимини кучсизлантириш натижасида хитой халқининг ақлий имкониятларини ҳам заифлаштирди. %нга кўра мамлакат раҳбарияти таълим тизими-ни Қайта тиклаш ва янада такомиллаштириш то-^Н фаол кадам ташлаш тадбирларини қўллашга ^Рйшди.

ХКП МК нинг 1985 йил 27 майда қабул қилинган «Таълим тизимини ислоҳ қилиш тўғрисида» қарори ҳозирги босқичда ХХР таълимини ривожлаштиришнинг муҳим омили бўлди. Унда таълим тизимининг барча бўғинларини қайта қуриш ва такомилаштириш тадбирлари белгиланди. 1986 йил 1 апрелда Умумхитой халқ вакиллари мажлисининг сессиясида Хитой халқ Республикасининг мажбурий таълим тўғрисидаги Қонуни қабул қилинди ва бу қонун 1986 йил 1 июлдан кучга кирди.

Мана шу Қонунга мувофиқ мажбурий таълимнинг муддати бошланғич ва тўлиқсиз ўрта мактабда 9 йил, тўлиқ ўрта мактабда 3 йил қилиб белгиланди.

Ҳозир Хитойда бошланғич мактабларнинг икки тури мавжуд бўлиб биринчи хилида ўқиш муддати 5 йил ва иккинчи хилида 6 йил. Бошланғич ва ўрта мактаблардаги таълим ҳамма тушунадиган путунхуа тилида олиб бориладики, у хитой тилининг пекин шеvasига асосланган.

Хитойдаги болаларнинг бир қисми бошланғич мактабга киришдан олдин болалар боғчаларида тайёрланади.

Хитойда сўнгги 20 йил мобайнида ҳар қайси оила биттадан болага эга бўлиши сиёсати юргизилиши сабабли ўқувчиларнинг сони анча камайд¹

Бошланғич мактаб ўқув режасига 9 та предмет^{ет} ахлоқий тарбия, она тили, арифметика, «Жамият» (тарих, география), табиатшунослик, жисмоний тарбия, ашула ва мусиқа, бадий тарбия, меХй^а таълими киритилган. Мана шу асосий ўқув пр^{ея}метларидан ташқари, ҳафтада 6—8 соат фаол^{Я*}нинг ҳар хил турларига: мустақил тайёрлани^{11,3,} (1—2 соат), синф мажлислари ўтказишга (1 со[^]

орт ўйинларига (2—3 соат), қизиқишлар бўйича қаллиғулотларга (2 соат) ажратилади.

Лотин Америкаси мамлакатлари 1961 йилда дкШ таклиф этган иқтисодий ёрдам дастурини, яъни «Тараққиёт йўлидаги иттифоқ» дастурини қабул қилишга мажбур бўлди. Унда халқ таълими-ни ривожлантиришнинг ўн йиллик режаси ҳам ифодаланган, умуман мазкур дастурда мактаблар хармоғини кенгайтириш, ўқув масканларини бар-тараф этишнинг, бутун жамиятни замонавийлаш-тиришнинг асосий омили экани қайд этилган, аммо дастурда асосан хорижий мустамлакачилар ва ма-ҳаллий зодагонларнинг мақсад ҳамда манфаатлари назарда тутилган бўлиб, уларнинг нияти аввало ходимларни етиштириш ва тараққийпарвар жамо-атчиликнинг диққат-эътиборини долзарб сиёсий муаммолардан чалғитиш эди.

60—70 йилларда Лотин Америкасидаги барча мамлакатларда маориф органларининг фаолияти кескин кучайди. Ҳукумат мактаб ва университетлар ишига, уларни молиявий таъминлашга жиддий эъти-бор берди. Америка давлатлараро органлари ва БТМ ташкилотларининг, аввало ЮНЕСКОнинг ҳаракат-лари туфайли ўқитувчилар тайёрлаш, шунингдек мактаб ходимларига янгича ўқитиш усулларини ўргатиш кенг тус олди. 60-йиллар охиридан кўпгина Лотин Америкаси мамлакатларида мактаб ва универ-ситет таълими тизими ислоҳ қилина бошланди. Ис-^{ло}ҳотнинг асосий ғояси ўқув масканларини маъри-Фий мазмундаги ёки маҳаллий мақсадларни кўзланган ^{Ваз}ифаларни бажаришга, фан-техникани такомил-^аштириш негизида иқтисодиётни жадал ривожлан-^Риш вазифаларини амалга оширишга йўналтириш-^аИ иборат эди.

Таълим сиёсатини ана шу тариқа ўзлаштириш, ларини Шимолий Америка ўқув марказлари ас "сида таълимни замонавийлаштириш деб баҳола/ мумкин эди. Мазкур ўзлаштиришлар педагогик* жиҳатдан муайян амалий мақсадларни кўзлаштиришда эътибор берилди. Ёш авлодни ўқитиш соҳасидаги мазкур ўзгаришлар кўпчилигини ишончини оқламади ва умидини пучга чиқарди. Туб ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларни амалга оширмай, таълим соҳасида ҳам муваффақиятларга эришиб бўлмади тўғрисидаги фикрларни исботлади.

60—70 йилларда таълим соҳасини режалаштириш аста-секин йўлга қўйилди, ўқув юртинини маблағ билан таъминлаш тартибга солинди. Мактаб ишларини марказлаштириш кучайди ва бу ҳол ўқув дастурларини тузиш, кадрлардан фойдаланиш, мактаб биноларини қуриш каби ишларни мувофиқлаштириш имконини берди.

Минтақадаги (Барбасдан бошқа) ҳамма мамлакатларда болаларни мажбурий равишда 14 ёшгача (Перуда 16 ёшгача) ўқитиш жорий этилди. Бошланғич мактабдаги, айрим мамлакатларда, ҳатто ўрта мактабдаги ўқиш ҳам бепул қилинди. Лекин бу қоида фақат давлат секторига қарашли мактабларга тааллуқли эди.

Лотин Америкаси мамлакатларининг баъзиларида мактабларнинг азалий структурасини ўзгартириш бўйича ҳам ислохотлар ўтказилди. Бошланғич мактабларни ва ўрта мактабларнинг дастлабки босқичларини бирлаштирган мактаб таълими базавий туркуми тузилди. Чунки бошланғич мактабга асосланиб келган касб-корлик мактабларининг умумий таълимий савиясини ошириш зарур эди. Дастла 1965-йилда Чилида 8 йилга мўлжалланган базавий

ташкил топган бўлиб, 70-йилларда Боли-
Бразилияда ҳам 8 йиллик, Перу, Сальвадор
в!о о несуэлада 9 йиллик, Аргентинада 6 йиллик,
0 йка ва Колумбияда 5 йиллик ана шундай тур-
* 220-2, жорий этилди. Перу, Панама ва бошқа қатор
штатларда мажбурий таълим фақат бошланғич
китابلарга эмас, балки бутун базавий туркумга
^ам татбиқ қилинди.

Лотин Америкаси мамлакатларининг айримла-
ойдаги ўқув дастурларининг тор ихтисослашуви ва
луайян амалий йўналишига эга бўлиши ёшларнинг
умумтаълимий тайёргарлиги учун зарарли бўлиб,
ана шу тайёргарлик даражаси -пасайишига олиб
боради. Бразилия, Колумбия, Венесуэладаги мак-
таблар ихтисослаштирилганининг оқибати ана шу
фикрни яққол исботлайди. Мазкур ислохот аҳоли-
ни иш билан таъминлашнинг, давлат корхоналари
учун кадрлар тайёрлашнинг баъзи муҳим миллий
муаммосини ва бошқа баъзи масалаларини ҳал
этиш имконини берган бўлса-да, қатор салбий на-
тижаларга олиб бориши ҳам муқаррардир. Чунки
ушбу ихтисослаштириш бир томонлама характерга
эга бўлиб, мактаб тизимининг америкачалашуви-
га! унинг инсонпарварлиги бузилишига сабаб бўла-
№. Минтақадаги мазкур ўзгартиришлардан кўзлан-
Га н асосий мақсад ажнабий монополиялар ва
Цаллий катта компаниялар корхоналарини ерлик
л: "Хнат ресурслари ҳисобидан малакали кадрлар
^ан таъминлаш эди. Шунга кўра таълимнинг
<с Лоҳ қилиш дастурининг бир томонлама характе-
Тез орада яққол аён бўлди. , ^Цунга қарамай,
минтақада таълимни ислох^{лий} Ш, шу жумладан,
ўрта мактабларни ихтисос-^Т ириш миллий
иктисодиётни кадрлар билан

таъминлашда маълум даражада ердан берди», нинг учун ҳам давлат бошланғич мактаблар билан бир қаторда ўрта ва олий ўқув юр்தларини V. маблаг билан таъминлашни кучайтириб боп» Минтақада хусусий ўқув юр்தлари тармоғи V, кенгайди. Таълимнинг ҳамма босқичларид» ўқувчилар *контингенти* анча ортди. Лотин Америкаси минтақаси 1975 йилда болаларни боғлағич таълимга жалб этиш бўйича дунёда биринчи ўринга чиқди ва қолган ҳамма кўрсаткичлар бўйича ривожланаётган ҳамма мамлакатлардан аниқлаб кетди.

Лотин Америкаси мамлакатларининг тараққиёт парвар жамоатчилиги кенг халқ оммасига хизм қиладиган халқ маорифи масалаларини мураккаб, демократик ва ижтимоий тараққиёт учун қарши оққалигина ҳал этиш мумкинлигига ишқисил қилди ва худди ана шу йўналишдан боршўинтилоқда.

Савол ва топшириқлар

1. «Умумий таълим» тушунчасига нималар қиради?
2. Таълим мазмунини қайта кўриб чиқиш зарурлигиШ сабаби нималардан иборат?
3. Мактабнинг ўқув режаси нима?
4. Ўқув дастури нима ва унинг халқ таълимини қайта ҚУР давридаги хусусияти нималардан иборат? Бошланғич таълимнинг исталган предметига доир ўқув дастурини таҳлил ҚИЛ"
5. Дарсликларга асосан қандай педагогик талаблар Қўйилади?
Бошланғич таълим дарсликларидан бирини таҳлил Қил
6. Таълим мазмунини янада такомиллаштириш соҳаси^тадқиқот ишининг айрим йўналишларини айтиб бериШ"-

СИНФ - ДАРС ТИЗИМИНИНГ ВУЖУДГА
КЕЛИШИ

Хаълимни бошқаришнинг асосий ташкилий шак-
куйидаги маълум белгиларга эга бўлган машғу-
лотларни гуруҳий йўсинда ўтказилади:

— машғулотларнинг ҳар йили ва ҳар бир ўқиш
қуни бир пайтда бошланиши;

— машғулотлар ва улар орасидаги
танаффуслар-

нинг маълум вақт давом этиши;

— гуруҳлардаги болаларнинг ёши ва сони жи-
ҳатдан бараварлиги;

— материал ўрганиш суръатининг бир
хиллиги;

— ўқув машғулотларининг маълум- ташкилий
шаклда ўтказилиши.

Гуруҳли машғулотларнинг синф-дарс тизими деб
аталган бундай шакли кенг тарқалди, мустаҳкам-
ланди ва ҳозир ҳам анча такомиллашган ҳолда мав-
жуддир.

Мактаб ривожланиши тарихида 20-йилларда таъ-
лимнинг яқка тартибдаги шакли нотанқидий йўсин-
да қабул қилинди ва амалиётга таълимнинг брига-
да — лаборатория методи билан киритилди. Унда бир
ГРУҲ (5—6 нафар) ўқувчилар ўқитувчи тавсия эт-
ган материални мустақил ҳолда ўрганганлар.
Ўқитувчи махсус тушунтиришлар бермай, фақат
"Ўл-йўриқлар кўрсатган. Ҳамма нарса учун брига-
да Дир жавоб берган. Бундай таълим болаларнинг ўқув
Фаолияти учун масъулиятини пасайтирган.

Мактаб барҳам топишининг нотўғри педагогик
Концепциялари даврида таълимнинг «лойихалар
^тоди» деб аталган шакли вужудга келган. Унда
^қувчилар ўқитувчининг топшириғи бўйича қандай-
^ир объектнинг лойихасини тайёрлаганлар. Мазкур
^ялар муаллифларининг айтишича ўқувчилар лойи-

хани тузишда ўқув режаси бўйича ўтиладиган ППР метларга доир комплекс билимларни ўзлаштирган * I

Сўнги йигирма йил мобайнида педагогика на зарияси комбинацияланган дарсни ўрганишда дарсни элементлари бўйича босқичма-босқич ўзлаштиришга, ундан синтетик ва ниҳоят муаммо-ли ўрганишга ўтди. Тадқиқотларнинг узвийлиги ва узвий ёндошиши тўғрисида жуда кўп илмий адабиётлар мавжуд. Масалан, Н. М. Махмутов, Г. Д. Кирилова, Ф. Ф. Королев ва Э. Г. Юдинларнинг ҳозирги замон дарси, уни ташкил этиш, камол топтирувчи таълим шароитидаги дарс назарияси ва амалиёти, муаммоли дарс ва ҳоказоларга доир китобларида дарсга система сифатида қаралсагина уни чуқур тушуниш мумкинлиги қайд қилинган. Лекин педагоглар 70-йиллардагина дарсни ўрганиш ва тушунтиришга системали ёндошиш зарурлигини тўла англадилар. Фанлар ривожланишининг ҳозирги босқичида дарсни қандай тушуниш керак?

Дарс назариясида ҳозиргача бу тушунчанинг янги таърифлари йўқ. Кўп таърифларда худди илгаридек дарс маълум вақт мобайнида таркиби ўзгармайдиган ўқитувчилар ва ўқувчилар фаолиятини ташкил этишнинг шакли бўлиб, у болаларни ўқитиш, тарбиялаш ва камол топтириш вазифаларини амалга ошириш учун мунтазам қўлланиши ифодаланган. Дарсда ўқув-тарбия ишларининг барча компонентлари: мақсад, мазмун, воситалар, методлар, ташкил этиш ва бошқариш фаолияти ҳамдунинг ҳамма дидактик элементлари мужассамланган деб ҳисоблаш қабул қилинган.

Табиийки, дарс яхлит таълим жараёнини ўқувчи тарбия ишининг бошқа ташкилий шакллари — УЎВ вазифаларини бажариш, предмет тўғрақларининг

тўғулотлари, сайрлар ва ҳоказолар билан узвий ,
диқда акс эттиради. «Дарсни икки жихатдан:

уман таълим жараёни ва таълимни ташкил этиш гагли сифатида таърифлаб уни фойдали деб ҳисоб-ггаШ таклифи бор (М. И. Махмутов). Таълимнинг ^умий жараёни сифатида қаралса, дарс ўқитиш харакатининг таълим мазмуни, принциплари ва методлари билан белгиланадиган, маълум макон-замон чегараларида ўқитувчи режалаштирадиган ҳамда бошқарадиган биргаликдаги объект ўқитув-чн ва ўқувчилар амалга оширадиган асосий шак-лидир.

Мазкур тушунча иккинчи нуқтаи назардан қуйидагича таърифланади: дарс маълум таркибдаги ўқитувчилар (муаллимлар) билан ўқувчиларнинг мақсадга мувофиқ ўзаро таъсири (фаолиятлари ва алоқалари) жараёнини ташкил этишнинг, таълим мазмуни, шакллари, методлари, воситаларини ўз ичига олади, таълим жараёнида ўқитиш, камол топтириш ва тарбиялаш вазифаларини амалга ошириш учун (бир хил вақт ичида) мунтазам қўлланадиган бой ва ўзгарувчан шаклидир». (Қаранг: М. И. Махмутов. «Современный урок».)

ДАРС МАКТАБДА ЎҚУВ ИШЛАРИНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШНИНГ АСОСИЙ ШАКЛИ

Ҳозирги пайтда ўқув ишларини ташкил этиш-Чйнг қуйидаги шакллари қўлланади: дарс, экскур-^сйя, ўқув устахоналаридаги машғулотлар, меҳнат⁸⁸ Ишлаб чиқариш таълими шакллари, уй ишла-^{тм}) синфдан ташқари ўқув ишларининг шакллари ^Редмет тўгараклари, студиялар, олимпиадалар, Та^нловлар).

17-П

Дарсинг ташкилий шакллари

Педагогик адабиётларда ва мактаб амалиётда дарсдаги ишларни ташкил этишнинг асосан учта, якка тартибдаги, умумий ва гуруҳий шакллар қабул қилинган.

Биз дарслардаги ва уйдаги якка тартибдаги ишлар деганда ўқувчиларнинг ўзлари учун махсус танланган ва ҳар бирининг имкониятларига мос топшириқни бажаришларини тушунамиз. ДПунга кўра ўқитувчи ўқувчининг ўзига хос имкониятларини аниқлаб, унга фақат тайёр намуна бўйича эмас, балки мустақил ҳолда ишлашни ҳам талаб қиладиган топшириқлар системасини танлайди. Бундай иш тасодифий эмас, балки мунтазам, пухта ўйланган бўлишга ва бунда ўқувчининг хусусиятлари ҳамда имкониятлари ҳисобга олиниши лозим. Ўқувчи имкониятларининг икки томони назарда тутилиши зарур.

Ўқув имкониятларининг ички томонига фикрлаш ва эслаб қолишдан иборат ўқиш қобилияти; ўқувчи илгариги таълимда олган махсус билимлар, шунингдек, ўқув меҳнатига доир кўникма ва малакаларнинг, маълум даражада иш қобилияти ва масъулиятнинг, ўқиш сабаблари мажмуининг мавжудлиги киради.

Ўқувчи имкониятларининг ташқи томони унга мактабда хилма-хил таъсир кўрсатишдан ва унинг оилада ҳамда муҳитда оладиган таассуротларидай иборатдир.

Якка тартибдаги таълим ҳар бир ўқувчига етаР'ли даражада чуқур ва пухта билимлар бериш У^У¹¹, ҳар бир ўқувчи мақсадга мувофиқ камол топиШИ'ни ва заруратга қараб ўзининг билимларини МУ

кял ХО^дД^а тўлдириб бориш кўникмаларига эга
ШИШ^{йни} таъминлаш учун керак.

Якка тартибдаги ишларни дарснинг ҳамма бос-
члар^{ида} ташкил қилиш мақсадга мувофиқдир.
С^{ундай} ишлардан билимларни мустаҳкамлаш, так-
оо^{рлаш} ва турли машқларни уюштиришда фойда-
ла^{ниш} энг осондир. Улар янги материални ўрга-
нишда ҳам ғоят самаралидир.

Ўқувчилар билан олиб бориладиган якка тартиб-
дзги ишлар режасини қуйидаги йўсинда тузиш мум-
кин:

— дастлаб мустақил ишларни ўтказиш ҳамда
ўқув-

чи яшайдиган ва ўқийдиган шароитларни таҳлил
қилиш орқали унинг имкониятларини ўрганиш;

— ўқувчилар билан якка тартибда ишлашнинг
дидактик воситаларини яратиш;

— ҳар бир ўқувчи учун энг мақбул топшириқ-
ларни ҳамда билим олиши ва камол топиши назо-
рат қилиш системасини белгилаш, ўқувчини ўз
вақтида мураккаброқ масалаларни ҳал қилишга
ўтказиш, амалга оширилган ишларни таҳлил қилиш
ва умумлаштириш, тузатиш ва хулосалар чиқариш.

ЎҚУВИШЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ УМУМИЙ ШАКЛИ

Умумий шакл дарсда, ўқитувчи ва ўқувчилар
Фаолиятининг шундай туридирки, унда ўқувчилар
^Ммалари учун умумий битта ишни баравар бажа-
Рздилар. Олинган натижалар синф бўйича муҳока-
^а қилинади, таққосланади ва умумлаштирилади.
^Мавий таълим шароитида ўқув ишларини таш-
^л этишнинг умумий шакли ғоят муҳимдир. У
°Лаларда жамоатчилик ҳиссини тарбиялаш, улар-
* Мулоҳаза юритишга, ўқувчиларнинг мулоҳаза-
^аРядаги хатоларни топишга ўргатиш имконини

беради. Тўғри раҳбарлик қилинса, болаларнинг ўқимкониятлари аниқланса, синфда турли муаммоларни муҳокама этиш жуда самарали тадбир ҳисобланади. Бу тадбир ўқитувчидан ҳамма ўқувчиларнинг фикрлашига мос ишни топиш маҳоратини уларнинг истакларини тинглай олишни талаб қиладди. Дарснинг умумий шаклида кўзланган мақсадлар бўйича ва айниқса, ўқувчиларда далиллар билан муҳокама юритиш кўникмаларини ривожлантиришда ажойиб натижаларга эришиш мумкин. Агар боланинг ўқув имкониятлари тўғри баҳоланса, дарсни ташкил қилишнинг умумий шакли ўқувчиларга яқка тартибда ёндошишдан кенг фойдаланиш имконини ҳам беради. Ўқитувчи улардан ўз имкониятларига боғлиқ ҳолда турли даражадаги умумлашмаларни сўрайди. Шу тариқа ўқувчиларнинг тинглашлари ҳам, ўз билимлари ва фикрларини ўртоқлари билан таққослаши, тезда тўлдириши, ундаги хатоларни топиш кўникмаларини шакллантириши жуда муҳимдир.

Умуман олганда, синфга ҳам репродуктив, ҳам ижодий топшириқлар бериш мумкин. Дарсда ишнинг яқка тартибдаги ва умумий шакллари бирлаштирилса, ҳар иккаласининг афзалликларидан кенгроқ фойдаланиш имконияти туғилади.

Янги материални ўрганиш ва уни мустақамлашда дарсни ташкил қилишнинг умумий шакли энг самаралидир, олинган билимларни ҳаётий вазиятларда қўллашни эса яқка тартибдаги ишларда кенгроқ фойдаланиб ташкил этиш яхшидир. Лаборатория ишлари умумий йўсинда ташкил қилинади. Лекин бунда ҳам ҳар бир ўқувчини мақсадга мувофиқ камол топтириш имкониятларини излай керак. 260

лиМНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ГУРУХИЙ ШАКЛИ
гўнгни йилларда дарсни ташкил этишнинг уму-
й ва якка тартибдаги шакллари билан бир қатор-
Л
хаълимни ташкил этишнинг гуруҳий шакли ҳам
!eНГ тарқалмоқда. Дарснинг гуруҳий шаклининг
асосий белгила-

ри:

— мазкур дарсда муайян ўқув вазифаларини
ҳал
қилиш учун синф бир неча гуруҳларга бўлинади;
— ҳар бир гуруҳ маълум топшириқ олади ва
уни
биргалашиб ўз бошлиғи ёки ўқитувчининг бевоси-
та раҳбарлигида бажаради;
— топшириқ гуруҳнинг ҳар бир аъзоси
қўшган
ҳиссани ҳисобга олиш ва баҳолаш имконини бера-
диган йўсинда бажарилади;
— гуруҳнинг таркиби доимий бўлмайди, уни
тан-
лашда гуруҳдаги ҳар бир аъзонинг ўқув имконият-
лари жамоа учун кўп фойдали амалга ошадиган
бўлиши назарда тутилади.

Махсус танланган гуруҳларда ўқув ва ишлаб чи-
қариш топшириқлари маълум йўриқнома режа
бўйича бажарилади. Турли предметларда ва ҳатто
битта предмет бўйича дарсларда гуруҳларнинг раҳ-
барлари ва таркиби ҳар хил бўлиши мумкин. Дарс-
нинг гуруҳий шакли гуруҳдаги ишнинг ташкил эти-
!Ишига боғлиқ.

Биринчи галда гуруҳнинг таркибини тўғри тан-
ЛаШ зарур. У албатта кичик жамоа бўлиши лозим,
%ндагина барча аъзолар бир-бирларининг ютуқ-
ЛаРини бойитадилар ва камчиликларини тўлдира-
^Лар. Гуруҳда ўзаро салбий муносабатдаги бола-
^Р бўлмаслиги керак. Баъзан маълум топшириқни
^РУХнинг мойиллиги ва қобилиятларига қараб
^смларга ажратилади. Аъзоларниг ҳар бири иш-

нинг ўзига теккан қисмини якка тартибда бажапди. Кейин ҳар бир ўқувчи бажарган ишнинг натжалари муҳокама қилинади ва жамланади.

Дарснинг гуруҳий шакли айниқса, Қандайд_{и1}) амалий масалаларни ҳал қилишда ёки курсниц, қандайдир хусусий масаласини чуқур ўрганишда самарали бўлади.

Дарснинг ўмумий ёки якка тартибдаги шаклида ўқитувчи битта дарсда ҳамма ўқувчиларга ёрдам беришга қийналади. У бир-икки ўқувчи билан ишлаётганида ўзларида саволлар туғилган кўп ўқувчилар навбат кутиб турадилар. Гуруҳда эса ўқувчиларга жуда тез ёрдам бериш мумкин. Тажрибадан кўринадики, бунда кучли ва гуруҳдаги бўш ўқувчига ёрдам берадиган ўқувчи бўш ўқувчига нисбатан кам манфаатдор бўлмайди, бинобарин у ўз ўртоғига тушунтиришда унинг билимлари юксак даражада фаоллашади ва мустаҳкамланади. Гуруҳлар қандайдир муаммоларни ҳал қилишда ҳам ғоят самаралидир. Бир томондан, ижодий иш ҳақиқатини излаш жараёнини индивидуаллаштиради, чунки ҳар бир ўқувчи ечимни мустақил ҳолда топишга интилади. Иккинчи томондан — фикр алмашиш, тахминларни биргалиқда текшириш табиий жамон авий хусусият касб этади.

Синфни гуруҳларга бўлишда қийинчиликлар тшғилиши табиий. Айримлар синфни қобилиятлзР! бўйича, ақлий камолат даражаси бўйича гуруҳларга ажратишни тавсия этадилар. Бундай қилиш *а| тодир, бинобарин қобилиятли ва қобилиятсиз ўҚУПчиларни бир-биридан узоқлаштириш мумкин эмач Аксинча, гуруҳларда кучсиз ўқувчиларга ку^{қ!}, ўқувчиларнинг ташкилий равишда ёрдам бериЦ¹¹, ни йўлга қўйиш мақсадга мувофиқдир. 262

ЎқУ^В дастурида кўзда тутилган экскурсияларни - казаш мажбурий бўлиб, бу иш у ёки бу предмет-ўрганишга ажратилган вақт ҳисобига амалга йрилади. Таълимни бошқа ташкилий шакллари каби ўқув экскурсиялари ҳам дидактик принцип-ларни (илмийлик, ўқишни ҳаёт билан боғланиши-ни, кўрсатмалилик ва ҳоказоларни) амалга оши-ради, борлиқдаги ҳодисалар ва жараёнларни, ўзаро боғлиқлик ҳамда ўзаро алоқаларни ўрганишда, ил-мий дунёқарашни, билиш ва жамоатчилик қизи-қишларини, шахснинг сифатларини шаклланти-ришда, ўқувчиларни меҳнат фаолиятига тайёрлаш ва касбларга йўналтиришда ёрдам беради.

ДАРСНИНГ СТРУКТУРАСИ, ЭЛЕМЕНТЛАРИ ВА ТИПЛАРИ

1. Таълимнинг структураси ва тизими ҳақида ту-шунча. Аввало, структуранинг нималигини кўриб ўтамиз. Ҳар бир фандаги «структура» тушунчаси ўзи-га хос мазмунга эга. Чунки ҳар қандай объект, жа-раён, ҳодисанинг ички тузилиши бўлиб, унда тур-ли алоқа ва муносабатлар мавжуд. Ўқув жараёни ҳам Ўзининг тузилишига эга ва у звенолар деб аталади-ган ўзаро боғлиқ маълум қисмлардан ташкил то-яди. Бутун ичидаги ана шу звеноларнинг ўзаро боғ-ланиши мазкур жараённинг структурасини вужудга келтиради. Лекин, маълумки, структурасиз тизим бўлмаганидек, тизимсиз структура ҳам бўлмайди. %нга кўра структурани тизимдаги ўзаро боғлиқ элементларнинг тартиблари деб таърифлаш мум-кин. Биз тизим тушунчасига нималарни кирйтамиз?

Тизим — ўзининг хоссалари ва боғланишлари бўйича у ёки бу тартибдаги ўзаро боғлиқ кўп эле-ментлардир.

Ўқув жараёнининг структураси ва тизимии яққол тасаввур этиш учун бу жараён қандай звенолардан ташкил топганини, улар орасидаги ўзаро боғланиш қандайлигини ва ҳар бир звено қандай элементлардан иборатлигини аниқ билиш зарур. Аввал ўқув жараёни қандай звенолардан ташкил топишини ва улар орасидаги боғланишларни кўриб чиқамиз.

Ўқув жараёни қуйидаги звеноларга эга бўлади:

1. Ўқувчининг ўқувчилар диққати ва тафаккурини жалб қилиши, шу орқали уларни ўқув материални фаол идрок этишга олиб бориш мақсадида билиш вазифасини ўртага қўйиши.

2. Ўқитувчи томонидан билимларнинг берилиши жараёни ва ўқувчиларнинг янги материални ўзлаштириши.

3. Илмий тушунчаларнинг умумлаштирилиши ва шакллантирилиши жараёни, ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини мустаҳкамлаш ва такомиллаштириш.

4. Ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини тегишли вазиятларда қўллаш.

5. Ўқувчилар билим, кўникма ва малакаларини ўзлаштираётганини текшириш.

Ҳар куни ўқув жараёнининг таркибий қисми умумий вазифаларни ҳам, ўзига хос функцияларни ҳам бажаради. Ўқувчилар уларнинг бирида билиш вазифасини англайдилар, иккинчисида ўргз-нилаётган материални идрок этадилар ва тушунадилар, учинчисида кўникма ва малакаларини такомиллаштирадилар. Ҳар бир звенода янгиликнинг қандайдир қисми идрок этилади, меҳнат маданиятининг қандайдир элементлари ўзлаштирилади. Уларнинг ҳар бирида таълимнинг умумий ва ўзига

Аунқдиялари маълум йўсинда бирлашади. Уқув
ёнининг мазкур барча звенолари ўзаро чам-
лочас боғланган. Масалан, ўқувчилар билиш жа-
ёнига лоқайд муносабатда бўлса, ўқув материа-
ини ЧУҚУР^{ва онгли} ўзлаштириши мумкин эмас.
сундай ҳолда звено иккинчи вазифага фаол тайёр-
гарлик ролини бажаради. Агар ўқувчилар ўқитувчи
дбарлигида ўз мушоҳадалари кучи билан илмий
тушунчаларни, қонунларни умумлаштирмаса, янги
материални идрок этиш жараёни юзаки бўлиб қола-
дй. Шу мақсадда ўқитувчи янги материални ўтиш-
да: а) индуктив; б) аналитик-синтетик, яъни ту-
шунчаларни муайян ҳодисаларни анализ ва синтез
килиш асосида аста-секин шакллантириш; в) де-
дуктив йўллардан фойдаланади.

Янги материални ўзлаштиришнинг ҳар бир йўли-
да муайян ва мавҳумликнинг, тасаввур ва тушун-
чаларнинг ўзаро боғланиши жуда муҳим аҳамият
касб этади.

Тасаввур предметнинг асосан ташқи кўриниши-
ни, яъни инсоннинг сезги органлари бевосита ид-
рок этиши учун қулай белгиларини акс эттиради.

Тушунча эса нарсаларнинг моҳиятини англаш
имкони беради ва мазкур синфга мансуб барча
"Предметлар учун умумий муҳим хусусиятлар, бел-
ГОлар ва боғланишларни акс эттиради. Ҳар бир фан
^аро боғлиқ тушунчалар тизимини ташкил қила-
*йи Демак, қандайдир фаннинг асосларини ўзлаш-
"риш аввало мана шу фандаги тушунчалар тизи-
„^и ўрганишга чамбарчас боғлиқдир.

^Қувчиларнинг билим, кўникма ва малакалари-¹
Дастлабки вазиятларда, яъни намуна бўйича,
^йингдек, ҳаётий шароитларга яқин янги вазии-
^аРда қўллаш таълим жараёнининг муҳим зве-

носи ҳисобланади. Чунки инсоннинг амалий фа-
лияти билимлар ҳақиқатлигининг мезони сифат,
да хизмат қилади. Ана шундай фаолиятсиз таълил,
ни ҳаёт билан, амалиёт билан боғлашдан ибор
муҳим вазифани ҳал қила олмаймиз.

Шу тариқа барча звенолар ўзаро чамбарчас боғ-
ланишда ўқув жараёнини ташкил этади. Ўз-ўзидда
аёнки таълим жараёнида мана шу ҳамма звенолап
белгиланган тартибда ёки тўлалигича амалга ошу-
вининг аҳамияти йўқ. Бунда ўқув жараёнининг маъ-
лум қисмида бир звенонинг иккинчи звенога қўши-
лиши, ўзаро сингиши қандайдир звенонинг
етақчилик ролини бажариши кузатилади. Ўқув жа-
раёни амалда анча ўзгарувчандир. Айтайлик, ўқув
жараёнининг маълум бир қисмида ўқувчилар би-
лимини текшириш ва баҳолаш асосий вазифа
ҳисобланади. Лекин бундан бошқа звенолар жараё-
нида дахлсиз бўлади, деган маъно келиб чиқмайди.
Бунда барча звеноларнинг умумий вазифалари на-
моён бўлаверади. Негаки, билимларни текшириш
ва баҳолаш тўғри йўлга қўйилса, ҳамма ўқувчилар
фаоллашади, уларнинг ҳар бири тегишли билим-
ларни онгли равишда эслайди, ўртоқларининг жа-
вобларини танқидий эшитади, масалаларнинг ечи-
лишини диққат-эътибор билан кузатади.
тажрибаларнинг бажарилишига қизиқади ва ўзи X^{aM}
ҳар онда ишга қўшилиш учун тайёр бўлади.

Аммо ҳар бир звено таълимнинг умумий вазй-
фаси билан бир қаторда ўзига хос масалалар D^{oI}
расини ҳам қамрайдики, улар биргаликда звеН
лардан ҳар бирининг мазмунини ташкил этадиИ-
масалалар структурадаги ҳар қайси звенонинг тар^
кибий қисми саналади. Шунинг учун ўқув жаР
нини биз фақат структуравий звеноларини зм

, ⁵ ^нк^Ух шу звенолардан ҳар бирининг таркибий ⁵ ^мла^рини ҳам билишимиз зарур жараён деб ту-
униш керак. Мисол учун ўқувчилар олдига би-
й^тц вазифаси қўйиладиган биринчи структуравий
звенони кўриб чиқамиз. Билиш вазифасини
кўйиш бир неча йўллар би-
ла^н амалга оширилади:

1. Муаммоли вазиятни яратиш ёки муаммоли саволлар бериш орқали.

2. Ўрганилаётган мавзунинг амалий аҳамиятини ёритиш ва кўрсатиш орқали.

3. Ҳаяжонли муҳитни вужудга келтириш орқали.

4. Мавзунини эълон қилиш ва ундаги асосий ил-
мий ғояларни ифодалаш орқали.

Ана шу йўлларнинг ҳар бири айни пайтда маз-
кур структуравий звеноларнинг таркибий қисми ҳам
хисобланади ва ўзининг муайян мазмунига эга бўла-
ди. Бунинг далилларини келтирамиз. Янги матери-
ални баён этишнинг сафарбарлик билан бошлани-
ши қандай бўлиши мумкин? Мана шулардан бири.
Ўқитувчи синфга киради, дарс мавзусини эълон
қилади ва уни доскага ёзиб қўяди. Шундан кейин
материалнинг ўзини баён қилади. Дарснинг бу хилда
бошланишини педагогика амалиётида, хусусан
^юҚори синфларда кўп учратиш мумкин. У кенг тар-
^алган ва маъқул топилган, лекин уни самарали
^бШланиш, деб бўлмайди.

Бу мисолда ўқувчиларнинг диққат-эътибори
^аммонинг ўзига йўналтириш учун муаммоли ва-
^ият ўқитувчи томонидан атайин вужудга келтири-
^и. Бундай ҳолларда кўпинча муаммони ўқитув-
йнинг ўзи шакллантиради ва кўриб чиқади.

^у; ^Увчилар унинг мулоҳаза юритишига эргашиб
^аМмоли фикрлаш мантиқини ўрганадилар. Бу эса

муаммоли баён этишнинг дастлабки босқичи у[^] хосдир. Лекин дарснинг турли босқичларида муа^и моликнинг даражаси турлича бўлиши мумкин. Янги материални баён этишда ўқитувчи муаммоли вазиятни вужудга келтириши ва ўқувчиларни мустақил, ҳолда ёки биргаликда муаммони ҳал қилиш йўллари рини топишга жалб этиши мумкин.

Масалан, табиатшунослик дарсларини олайлик ўқитувчи қор ёғадиган пайтда ўқувчилар билан биргаликда мактаб ховлисига чиқади ва болаларга қор учқунларини қафтлари билан тутишни айтади. Кейин улардан қафтларига нима илинганини сўрайди. Ҳар бир ўқувчининг қафтида сув томчиси кўринган ва бир лаҳзадан кейин йўқолган — буғланган эди. Сув томчиси ўрни муздек бўлиб қолди. Болалар бу ғайри-оддий ҳодисага қизиқдилар, албатта.

Ўқитувчи ўқувчилардан: «Нима учун қафтнинг қор учқуни тушган жойи муздек бўлиб қолди?» - деб сўрамоқчи эди. Бу эса «сувнинг айланиши» мавзусининг назорат саволларидан биридир. Янги материални ўрганишнинг одатдагидан бошқача бошланиши дарсда муаммоли вазиятни яратишда ва ўқувчиларни муаммонинг ечимини биргалашиб излашга жалб этишда ёрдам беради.

Дарснинг структураси қўйилган мақсадларга, ўрганиладиган материалнинг мазмунига, таълимнинг дарсда қўлланиладиган методлари ва усулларига, ўқувчиларнинг тайёргарлик ва камолат даражасига, дарснинг ўқув жараёнидаги ўрнига боғлиқдир.

Дарсларнинг типлари

Дарс структураси ўқувчилар билиш фаолиятининг характери бўйича таснифланадиган дарснинг типига боғлиқ бўлади. Уларни ўтказиш У^оУ¹

таълим методлари эса ўқувчилар мустақил
ла^р>

гцнинг даражаси бўйича таснифланади.

Ярснинг қуйидаги типлари мавжуд: ўқувчилар я^гй билимларни ўзлаштирадиган, фактли мате-иаллар тўпланадиган, кузатишлар ўтказиладиган, ^араёнлар ва ходисалар ўрганиладиган, уларни а^лгланадиган, тушунчалари шакллантириладиган, кўникма ва малакалар таркиб топтириладиган дарс-дар, билимлар умумлаштириладиган ва тизимлаш-хириладиган дарслар, билимлар, кўникмалар ва малакаларни такрорлаш, мустаҳкамлаш, бошқача айтганда, комплекс қўллаш дарслари, билим, кўникма ва малакалар оғзаки ҳамда ёзма равишда синаладиган назорат — текшириш дарслари; бир неча дидактик масалалар баравар ҳал қилинадиган комбинациялашган дарслар.

Дарснинг муайян миқдордаги типларини белгилашнинг турлари, йўллари билан унинг анча жиддий структураси ишлаб чиқилган. Масалан, комбинациялашган дарслар қуйидаги схема бўйича ташкил қилинган: ташкилий жиҳат, ўқувчилар уй вазифасини қандай бажарганини текшириш, ўқувчилардан ўтилган мавзу бўйича сўраш, ўқитувчининг янги материални баён этиши, ўрганилаётган ^атериални мустаҳкамлаш, уйга вазифа бериш.

Ўқитувчиларнинг илғор тажрибасини таҳлил Фйиш, дидактлар (И. Т. Огородников, М. И. Мах-^Угов, В. А. Онишчук, Р. А. Мавлонова ва бошқалар)-^йнинг танкиди дарснинг структурасини тушунтириш^а Билимнинг ҳозирги талабларига жавоб бермайди,^{ег}ан хулосага олиб келади.

Дарснинг структураси фақат ўқитувчи ва ўқув-^{ар}нинг дарсдаги ҳамкорлик фаолияти ташкил⁰¹¹ йшининг ташқи кўринишини акс эттириб қол-

маслиги, балки ўқувчилар билиш фаолияти бид боғлиқ ички жараённинг моҳиятини ҳам ифодд» ши лозим.

Камол топтирувчи таълим шароитида «дарсндц структураси» тушунчасини аниқлашда дарсннц структурасини учта: дидактик, мантикий-психолп. гик ва методик шартлар асосида кўриб чиқиш тав. сия этилади.

Бунда доимий компонентлар: олдин ўзлаштирилган билимлар ва ҳаракатлар усулларини фаоллаштириш ҳамда қўллашдан, кўникма ва малакаларни шакллантиришдан иборат дидактик структура асос бўлади (М. И. Махмутов).

Ҳозирги замон дарсининг энг муҳим хусусиятлари янги ўқув материални ва уни амалда қўллашни ўзлаштириш билан бирга илгари ўрганилган нарсаларни ўзлаштириш, синтез қилиш, такрорлаш ва мустаҳкамлаш, назорат қилиш каби элементларининг ўзаро боғланишидир.

Т. А. Ильина дарснинг ўз структурасига барча асосий элементларини олган типини, яъни умумий ёки аралаш дарсни тавсия этади.

Дарснинг биринчи босқичи — ташкилий қисм Одатда бу қисмга саломлашиш, ўқувчиларнинг, | синф хонасидаги жиҳозларнинг дарсга тайёрлиги- | ни текшириш, дарсда йўқ ўқувчиларни аниқлаш) ишнинг режасини эълон қилиш киради. Ташкилий қисмнинг мақсади — дарсда иш вазиятини вуЖУД^{га}, келтиришдир.

Иккинчи босқич — ёзма уй вазифасини қўй[^]ган мақсаддан қатъи назар турли методлар билз текшириш.

1

Дарснинг учинчи босқичи — ўқувчиларнинг & ^ ш)

лимларини оғзаки текшириш (ёки улардан сўР^а

гтярснинг тўртинчи босқичи — ўқитувчининг баён \,и асосида ёки ўқувчиларнинг мустақил таҳ-
я қялиши орқали янги материални тушунтириш.
³ **Бешянчи босқич** — уйга топширик бериш. Дарс-
нг бу қисмига мазкур топширикнинг моҳияти-
лозим бўлса уни бажариш методикасини ҳам
тушунтириш, уни ўқитувчининг ўзи доскага ёзи-
ш, ўқувчиларнинг дафтарга ёки кундаликка кўчи-
риши киради.

Дарснинг олтинчи босқичи — янги материални мустаҳкамлаш, яъни дастлабки ёки йўлакай — маз-
кур материал баён қилинаётганда амалга ошири-
ладиган мустаҳкамлашдир.

Дарснинг еттинчи босқичи — уни тугаллашдан иборат бўлиб, бу иш ташкилий равишда амалга оширилиши керак. Чунки, дарс фақат ўқитувчининг кўрсатмаси бўйича мустаҳкамланади. Муаллиф дарс-
нинг ана шу еттита элементини назарда тутиб, унинг структурасини қуйидагича ифодалайди:

1. Ташкилий қисм.
2. Ёзма топширикни (бор бўлса) текшириш.
3. Сўраш — мустаҳкамлаш.
4. Уйга вазифа бериш.
5. Дарсни тугаллаш.

Бундай дарсни билимларни мустаҳкамлаш дар-
Сй Деб аташ мумкин.

П. Янги мураккаб материални таҳлил қилишда
йв азифаси текширилмайди.

'• Ташкилий қисм.

*• Янги материални тушунтириш.

^ Йўлакай мустаҳкамлаш.

^ Уйга вазифа бериш: дарсни тугаллаш.

(ЭД^ Муаммоли дарслар: Ъ
Ўқувчиларни уюштириш.

2. Муаммони ифодалаш, тахминни баён к
(натижа қандай бўлиши мумкинлигини айти I^{1*}
ечимнинг вариантларини билдириш: муамм Ba [
амалий ҳал қилишни излаш.

3. Натижаларни муҳокама қилиш.

4. Ўқитувчининг шарҳи ва умумлаштириши

5. Уйга вазифа бериш.

6. Дарсни тугаллаш.

Умуман айтганда, ҳозирги замон дарси ўзинин '
анъанавий мақсадлари, мазмуни, ташкилий-мето- I
дик жиҳатлари, ўқувчилар ишларини фаоллашти-
риш даражаси, структураси, суръати, таълимнинг
техник воситаларига бойлиги билан фаркланади,
Ўтган давр тажрибаларига таяниб ва ўқувчиларнинг
мустақил билиш фаолиятини ривожлантириш
ғояларини назарда тутиб, ҳозирги замон дарсларини
муаммолилиқ принципи асосида а) муаммоли ва б)
муаммосиз дарсларга таснифлаш мумкин. Бундай
дарслар бир-биридан нималари билан фаркданади?
Улардаги таълимнинг методлари ва воситаларидаги
тафовутларни кўриш мумкинми? Лекин асосий фарқ
уларнинг структурасидадир. Бунда муаммоли дарснинг
мантикий-психологик (ички) ва дидактик (ташки)
структураси ҳақида гапириш мумкин.

Ички структура нуқтаи назаридан ўқитувчи ата-
йин муаммоли вазиятларни вужудга келтирадигая
ва ўқитувчиларнинг ўқув муаммоларининг мустз-
қил ҳолда қўйиш ҳамда уларни ҳал қилишга $L^0 \wedge \setminus$
фаолиятини ташкйл этадиган ёки муаммони P
қўйиб, уларни ўзи ҳал қиладиган, ўқувчиларга й
ланиш вазиятидаги фикрлаш мантиқини $K^R \text{caT}$
диган дарсларни муаммоли дарслар дейилади.

Муаммосиз дарс ўқитувчи ўқувчиларга $\checkmark \text{QU}^B \wedge _$
териалини баён қилиш ва тушунтиришда муам M^{\wedge}

заятларни (гарчи улар тасодифан пайдо бўлса)
вужудга келтирилмаслиги билан муаммоли
х³ псдан фарқ қилади.

¹ Муаммосиз дарс дидактик жиҳатдан муаммоли
рсдан шу билан фарқланадики, унда ўқув жара-
¹ босқичларга аниқ бўлинади, дарснинг асосий
яементлари бўлмайди, ўқитувчи ўқув материали-
яц баён қилиши, билимларни мустаҳкамлашга,
такрорлашга доир машқларни бажариши дарснинг
^устақил босқичларини ташкил қилади. Хусусан
ўқитувчининг ахборот тарзидаги баёни ёки ўқув-
чиларнинг мустақил ишлари репродуктив харак-
тер касб этмайди.

Муаммоли дарслар ўрганиладиган мавзунинг ва
бошқа омилларнинг мазмунига боғлиқ ҳолда муам-
мосиз дарслар билан алмашилиши мумкин. Улар-
нинг бирлашуви таълимнинг фаоллашуви даража-
сини белгилайди. Агар дарслар тизимида муаммоли
дарслар кўп ўрин олса, бундай таълимни муаммо-
ли, камол топтирувчи таълим деб ҳисобланади. У
ўқувчиларнинг акди ва ҳиссиёти юқори даражада
ривожланишини таъминлайди. Лекин ҳозир мактаб-
ларда ўтилаётган муаммоли дарслар ўтилиш амали-
^тига хос бўлган ва олтмишинчи йиллар дидакти-
к³Да ифодаланган мазкур дарслардан бошқачадир.
Дарсларнинг муаммоли ва муаммосиз дарсларга
"Ўлиниши М. И. Махмутов ўз асарларида таъкидла-
га^аНидек, таълим жараёнини фаоллаштириш нуқ-
та^аИ назаридан катта амалий аҳамиятга эга. Бироқ
%аммоли ва муаммосиз дарсларнинг ўхшашлиги
^а^аНда фарқи маълум жиҳатдан назорат дарсларига
«м дахлдор бўлиб, уларда ҳам муаммолилик дара-
*аси ўқувчилар мустақил ишининг характериға
б^оРлик.

^п

Дарсликнинг турлари

Дарсларнинг фақат типлари бўйича эмас, балк турлари бўйича ҳам таснифланиши уларни мувал фақиятли ташкил этиш учун маълум аҳамиятга моликдир. Педагогик адабиётларда дарсларнинг турлари ҳар хил асослар бўйича ифодаланади. Дарсларни «ўқувчи ва ўқитувчилар фаолиятининг характери бўйича турларга ажратиш амалий мақсадга мувофиқ эмас — бундай ажратишни таъдим методларини амалга ошириш усуллари бўйича бажариш лозим.

Мазкур ҳолда дарсларни типлари ва турлари бўйича тизимлаштириш мукамал шаклга эга бўлади: педагогик мақсад ва ўқув материали дарснинг типи, турини, дидактик мақсадларини танлаш заруратини келтириб чиқаради ва булар ўз навбатида таълимнинг методларини, вазифаларининг қўйилишини ҳамда мақсадга эришишнинг омиллари сифатидаги таълимнинг воситалари, масалаларини ечиш усуллари олдиндан белгилайди.

Дарсларнинг турлари қуйидагича:

I. а) дарс — лекция, б) дарс — суҳбат, в) кино дарси, г) назарий ёки амалий мустақил (тадқиқот типдаги) ишлар дарси, д) аралаш дарс (битта дарсда дарснинг ҳар хил турлари бирикмаси).

II. а) мустақил (оғзаки ёки ёзма машқлардан иборат репродуктив типдаги) ишлар дарси, б) ДЗР^С — лаборатория иши, в) амалий ишлар дарси, г) дарс — экскурсия.

III. а) оғзаки (умумий, якка тартибда, гуруҳ^{ий} сўраш, б) ёзма (якка тартибда) сўраш, в) синов> г) синов амалий (лаборатория) иши, д) контроль иш, е) аралаш дарс. Олдинги учта турнинг бири*'^и маси.

Дарсларнинг типи

Тушунтириш дарси. Маълумки, мактабдаги таънининг асосларидан бири онглилик принциpidир. Шунга кўра, кўникма ва малакаларни шаклланти-«шнинг дастлабки босқичи назарий масалаларни !_ра нишдан иборат бўлиши керак. Бунда ўқитувчи-нийнинг материални тушунтириши энг муҳим звено ^собланади.

Тушунтириш дарсининг структураси, яъни ундаги қисмларнинг ўзаро жойлашуви қуйидагича бўлиши мумкин:

1. Илгари ўрганилган материалларга доир билимларни эслаш (ўқувчилардан сўраш);
2. Материални тушунтириш;
3. Материалнинг ўзлаштирилганини текшириш;
4. Назарияни қўллаш намунасини кўрсатиш;
5. Уйга вазифа бериш;
6. Дарсни яқунлаш.

Ана шу типдаги дарснинг структураси элементларига дарс мавзусини эълон қилиш, унинг мақсадини ифодалаш ва вазифаларнинг қўйилишини ҳам киритиш мумкин.

Билимлар, кўникмалар ва малакаларни мустаҳкамлаш дарслари.

Бу типдаги дарснинг структураси қуйидаги дарснинг асосий элементларини ўз ичига олади:

- 1- Назария бўйича билимларни эслаш;
- 2- Мавзу бўйича кўникма ва малакаларни ривожлантириш (машқлар);
- 3- Дарсни яқунлаш;
- 4- Уйга вазифа бериш.

Бу структура бир қарашда жуда оддий туюлади. "Айин аслида шундай эмас. Дарсдаги мустаҳкам-Иши самарали бўлиши учун унга ўқувчиларни

тайёрлаш керак. Биринчидан, уларни навбат мустаҳкамлаш дарси ҳақида ўз вақтида ҳаба қилиш лозим. Шунингдек, ўқитувчи яна дап нималар билан шуғулланишларини айтиб бепи даркор. Иккинчидан, мустаҳкамлаш дарси арал' сида ўқитувчиларга навбатдаги дарс мавзуси бўйи" ча муайян топшириқни тавсия этиш зарур. Қ_{оил} бўйича бу топшириққа қуйидагилар кириши лозимг дарс мавзуси бўйича назарий баён қилинган пара- графлар, ўзини-ўзи текшириш учун параграфларга сдволлар, мавзу бўйича кичикроқ машқлар.

Ўқувчиларни ўтилганларни мустаҳкамлаш дарсига яхши тайёрлаш учун мазкур дарсдан олдинроқ уларга дарслиқдаги мисолларни ўзларининг мисоллари би- лан алмаштириш, кичик-кичик машқларни бажа- риш, масалалар ечиш каби топшириқлар бериш фойдалидир.

Такрорлаш дарси. Мустаҳкамлаш ва такрорлаш дарслари ўртасида анчагина умумийлик мавжуд. Бу умумийлик, энг аввало, мазкур дарсларнинг вази- фалари ва структураларига тааллуқлидир. Шу би- лан бирга мустаҳкамлаш ва такрорлаш дарслари орасида тафовут ҳам бор. Шунингдек, такрорлаш дарсида материал тўлиқ эмас, балки танлаб кўрио чиқилган, олдинги дарсларда етарлича ўзлаштирил- маган масалалар такрорланади.

Такрорлаш дарси иш методлари билан ҳам мус* таҳкамлаш дарсидан фарқланади. Бу методлар Д^аР мазмунининг ўзидан келиб чиқади. Такрорлаш Д^аР' си учун юқорида айтилганидек, мустаҳкамлаш Д^аР сига нисбатан анча кенг материал танланади. » кин бу материал қисмлари бир-бир^и боғланмайди, балки ўқувчилар уларни такҚ^{осл} оладиган йўсинда жамланади.

штериални умумлаштириш ва куникма ҳамда каларни такомиллаштириш дарслари. Умум-тириш дарси структурасининг асосий элемент-^ари мана шу типдаги дарснинг мақсади ҳамда зйфаларидан, хусусан ўхшаш фанлар бўйича бимларни такрорлаш, тизимга солиш ва умумлаш-яриш, ана шулар орқали ўқувчиларнинг кўникма ва малакаларини такомиллаштириш зарурлигидан келиб чиқади. Шунга кўра, умумлаштириш дарсининг элементлари қуйидагилардан иборатдир:

1. Умумлаштирувчи материалга доир билимларни эслаш;
2. Материални умумлаштириш;^у
3. Назарияни ўзлаштирилганини текшириш;
4. Умумлашган қонидани қўллаш намунасини кўрсатиш;
5. Мавзу бўйича кўникма ва малакаларни такомиллаштириш (машқлар);
6. Дарснинг натижаларини якунлаш;
7. Уйга вазифа бериш.

Умумлаштириш дарсининг асосий қисми — машқлар. Машқлар учун тил фактлари аралашган мисоллар материал сифатида хизмат қилиши кел-Рак.

Билим, кўникма ва малакаларни текшириш дар-^йи (контрол дарс). Контрол иш ўтказиладиган дарс-^нинг структураси мураккаб эмас: ўқитувчи топши-^иКларни айтиб туради (ёки доскага ёзади), ҚУвчилар уларни бажарадилар ва дарс охирида ^лар йиғиб олинади. Контрол ишнинг саволлари ^{то}пшириклари шундай ифодаланиши керакки, /Увчиларнинг жавобларидан улар материални ^у11Чаки эслаб қолгани эмас, балки ишнинг мо-^{*Т}Ини тушунгани ҳам кўриниб туриши лозим.

ХП боб. МУАММОЛИ ТАЪЛИМ МУАММОЛИ ТАЪЛИМНИНГ МОҲИЯТИ

Жамият ривожланишининг турли боскичларид таълим жараёнига қўйилган талаблар бир хил бўлган эмас. Чунончи, улар жамият ривожланишининг қонуниятларидан ва унинг энг муҳим вазифаси - ёш авлодни ўқитиш ҳамда тарбиялашдан келиб чиққан. Ҳозирги куннинг вазифаси — ўқув жараёнини ўқувчиларда фақат репродуктив фикрлашни эмас балки ижодий фикрлашни ҳам шакллантирадиган йўсинда ташкил қилишдир. Психологларнинг таъкидлашича, фикрлаш «доимо муаммо ёки саволдан, ажабланиш ёки тушуна олмасликдан ва зиддиятдан бошланади» (Рубинштейн С. О.).

Ана шуларга қўра, педагогика назарияси ва амалиёти асосини ўқув муаммоси ташкил этадиган таълимга муаммоли ёндошиш тушунчаси фаол кириб кела бошлади. Бу муаммони моҳияти ўқувчига маълум кўникма ва малакалар билан тушуниш ҳамда тушунтириш учун илгариги билимлар камлик қиладиган воқеалар ўртасидаги дидактик зиддиятлардан иборатдир. Бундай зиддият ижодии ўзлаштиришга туртки бўлади (Махмутов М. И.).

Биз таълимдаги муаммолилиқни ўқувчиларнинг ўқув муаммосини англаш ва ҳал қилиш бррасида* ги билиш ҳаракатларини ташкил этиш сифатид³ тушунамиз. Таълимдаги муаммолилиқнинг му^{Х*} хусусияти муаммоли вазиятни вужудга келтир[#] ҳисобланади. Бунда шуни назарда тутиш лозимк ■' муаммоли вазият ҳаётий фактлар ва воқеалар ^{аС} сида вужудга келтирилади, чунки бу вазият ^{та^нй} шаклга қанча мос бўлса, ўқувчиларни фаоллаШ риш ва муаммони ҳал қилишга жалб этиш имко

тй шунча катта бўлади. Таълимдаги муаммолилик янъанавий дидактиканинг принципларини ва қоидаларяни инкор қилмайди, балки уларга таянади. Таълимда муаммоли ёндошишни жорий этишдан мақсад ҳозирги таълим жараёнини ўқувчиларнинг ижодий фикрлашини фаол ривожлантирадиган методлар ва усуллар билан тўлдиришдан иборат.

ўқув жараёнини такомиллаштиришнинг асосий мақсади уни сифат жиҳатдан янги поғонага қўтаришдир. Ана шу мақсадга кўра ўқитувчининг фаолиятида қандай янгилик намоён бўлиши керак? Энг аввало у материални шунчаки баён қилмаслиги ва ўқувчиларга тайёр хулосалар ҳамда умумлашмаларни айтиб бермаслиги керак. Балки уларнинг фикрини ўрганилаётган объектга жалб этиши шарт. Демак, ўзининг тарбияланувчиларига олган билимларини кузатилган ҳаётий фактлар ва воқеалар билан қиёслашни, шу асосда тўғри хулосалар ва умумлашмалар чиқаришни ўргатиши даркор. Мана шуларнинг ҳаммаси биргаликда таълим жараёнига замонавий тус беради.

КИЧИКМАКТАБЁШИДАГИЎҚУВЧИЛАРТАЪЛИМИГА МУАММОЛИЁНДОШИШНИНГХУСУСИЯТЛАРИ

Таълимда муаммоли ёндошиш ўқув дастурларида^а ҳам, ўқитувчи билимларини баён қилишда ҳам, ўқувчиларнинг мустақил иши ва ҳоказоларда ҳам^бнинг ифодасини топиши лозим. Шу билан бирга^а Ҳар қандай масалани, ўқувчиларнинг ҳар қан-Яай мустақил изланишини муаммоли таълимга кирайтмаслик кераклигини назарда тутиш керак. У ёки

У муаммо ҳаётий муҳим масалаларни ўрганиш^аРаёнининг ўзида вужудга келса ва маълум янгилик^иК ҳисоблансагина муаммоли таълим бўлади. Уни

еритишда турли шархларга ва ечиш усулларига йўқўйилади.

М. Н. Скаткин муаммоли таълимнинг қуйидагича учта асосий турини алоҳида ифодалаган:

1. *Билимларни муаммоли баён қилиши.* Бундай баён қилишда ўқитувчи ўқувчиларга у ёки бу қоидаларни фақат гапириб бермайди, балки оғзаки фикр юритиб, муаммони ҳам айтади ва уни ҳал қилиш жараёнини кўрсатади.

2. *Баённинг айрим босқичларида ўқувчиларни изланишига жалб этиши.* Бунда ўқитувчи муаммони қўяди, ўқув материални тушунтиради, лекин ана шу жараёнда ўқувчиларга улардан изланиш жараёнига қўшилишни ва у ёки бу билиш вазифасини мустақил ҳолда ҳал этишни талаб қиладиган саволларни беради.

3. *Таълимнинг тадқиқий методи.* Ўқувчилар билиш муаммосини англаб, ўзлари изланиш режасини белгилайдилар, тахмин (гипотеза) ни тузадилар, уни текшириш йўлини муҳокама қиладилар, кузатиш ва тажрибалар ўтказадилар, фактларни қайд қиладилар, тажрибаларни ва фактларни таққослайдилар, умумлаштирад илар.

Муаммоли таълимнинг учта турини бирлаштирадиган умумийлик — муаммони ҳал қилиш воситасида ўқитиш бўлиб, уларнинг фарқи ўқувчилар мустақил изланиш фаолиятининг даражасидир. Тадқиқий методда мустақиллик юқорироқ даражага кўтарилади, ўқувчиларнинг билиш фаолияти ўз харақтери ва босқичи уларнинг тадқиқотчилик ишига яқинлашади.

Муаммоли баён қилиш жараёнида изланишнинг ўқитувчи олиб боради, ўқувчиларга илмий исботлаш бўйича фикрлаш намунасини кўрсатади, ўқувчи

-г унинг мулоҳазасини кузатадилар, муаммони
Ф^{ак}*_{ли}шга қаратилган қизиқишни ўрганадилар.

МУАММОЛИ ТАЪЛИМНИНГ МАҚСАДИ

ауаммоли таълим деганда ўқув материални
"^\vчилар онгида илмий изланишга ўхшаш билиш
ифалари ва муаммоларини вужудга келтиради-гаН
йўсинда ўргатиш тушунилади. Ўқувчининг
фикрлаш фаолиятида муаммоли вазиятлар вужудга
келади ва улар болани объектив равишда изланишга
ва мантиқан тўғри илмий хулосалар чиқаришни
ўрганишга даъват этади.

Ўрганиладиган материал ўқувчи учун муҳим
аҳамият касб этади. У эса вужудга келадиган муам-
мони ҳал қилиш учун ўрганилаётган қоидаларни
тўғри тушунишга тиришади. А. Н. Матюшкин, М. И.
Махмутов, И. Я. Лернер, М. Н. Скаткин ва бошқа-
лар фикрлаш ва таълимдаги муаммоли вазиятнинг
чуқур психологик характеристикасини ифодалаган-
лар.

Уқувчиларнинг фикрлаш фаолиятида муаммоли
вазиятларнинг шаклланиши уларнинг шахсида
Қизиқувчанлик, ўткир зеҳнлилик, мустақиллик,
Дишга қизиқиш ва ижодга интилиш каби фази-
Ла^атларни тарбиялайди.

Бошланғич таълимда муаммоли вазиятнинг ҳар
ХИлтурлари бўлиши мумкин. Бошланғич синфлар-
Даги Ўқитувчилар болаларда қизиқиш ва қизиқув-
анликни таркиб топтирадиган топишмоқларни,
сХНни ўткирлаштирадиган масалалар ва тегишли
УМбоқларни кўп вақтлардан буён қўллайдилар.
^Дай ҳолларда муаммоли вазият топишмоқлар
а^азмунининг ўзида, шунингдек, болаларда савол-
в^а шу саволга жавоб топиш истагини вужудга

келтирадиган йўсинда тузилган масалаларда бепди. Бунда бола тўғри жавоб учун ўзидаги билим?*

етарли эканини тушунади. У масалани ҳал қила олмай[^]ни, бунинг учун нима ҳақида гап бораётганини саввур этиш ва фикрлашнинг тўғри йўналишини пиш кераклигини ҳис қилади. Зехн ва топқирликни ўстирадиган топишмоқлар ҳамда масалалар болаларни мантиқан тўғри фикрлашга, ўзлари учун тушунарлу фактли материал юзасидан фикр юритишнинг қизиқарли тизимини топишга ўргатади.

Ўқитишнинг ҳар қандай методи боланинг онгида муаммоли вазиятларни шакллантириш била; боғлиқ бўлиши мумкин. Шундай ҳоллардагина педагогика ва муаммоли таълим ҳақида гап боради,

Аслида ҳар қандай таълим ўқитувчи учун ҳам ўқувчи учун ҳам ва жамият учун ҳам муаммодир.

Муаммо — илмий билишни ривожлантириш зарурлигини ифодалашнинг субъектив шаклидир! муаммоли вазиятнинг, яъни жамият ривожланиши жараёнида билиш ва билмаслик ўртасида объектив равишда вужудга келадиган зиддият.

Илмий муаммо шахсдан билимларнинг мазку соҳасидаги номаълум нарсаларни ёритишни тала қилади. Шунингдек, ўзининг ҳал қилиниши учу фанда маълум бўлмаган анчагина янги билимларнинг ўзлаштирилишини тақозо этади. Амалий Муаммони ҳал қилиш учун амалда куч сарфланиши^{*} олдинги билимлар, кўникмалар ва малакалар^{*я} гитдан ташкил этилиши зарур. Ўқув муаммоси^{ДО} объектив янгилик бўлмайди. Ўқитувчи ўқувчи^{Л³} олдида ҳар қандай ўқув муаммосини эмас, балки^{*} фақат улар тушуна оладиган ва субъектив муаммо^{>^} сифатида қабул қилиши мумкин бўлган муаммоларни қўйиши керак.

муаммоли вазият — уқувчининг маълум психик тидир- Бундай ҳолат маълум топшириқни ба-⁵⁽⁰⁾ иш (м^{асала ечиш} > саволга жавоб топиш) жа-
нида зиддиятни англаш туфайли вужудга кела-
^
дна шу зиддиятни англаш ўқувчиларда предмет
^
ғрисидаги, ишни бажаришнинг усули ёки шарт-
яари тўғрисидаги янги билимларни излаш эҳтиё-
жани уйғотади.

МУАММОЛИ ВАЗИЯТЛАРНИ ЯРАТИШ ВА ҲАЛ ҚИЛИШНИНГ ЙЎЛЛАРИ -

Муаммоли вазият муаммодан фарқли равишда унга ўқувчини (билувчи субъектни) жалб этишдан иборатдир. А. М. Матюшкин ёзганидек: «Муаммоли савол ўзлаштирилган билимлар асосида ёритиш мумкин бўлган маълум қонуниятлар ёки ҳаракат усуллари белгилаш соҳасидир».

А. М. Матюшкин муаммоли вазиятларнинг ўқувчилар ақлий фаолияти хусусиятларидан келиб чиқадиган иккита асосий типини яратиш мумкинлигини ифодалайди. У битта муаммони ўқувчилар олдида назарий муаммо сифатида ҳам, амалий муаммо сифатида ҳам қўйиш мумкин, деб ҳисоблай-
№. Биринчи ҳолда уни қўйиш ўқувчилар биладиган баъзи умумий қоидаларга асосланади ва уларни ёритиш, янги фактларни тушунтириш, асослаш мақсади кўзланади.

Муаммоли таълим жараёнида учрайдиган вазиятларнинг иккинчи типига ўқувчилар ўзларига маълум ишни бажариш учун бартараф этишлари зарур бўладиган баъзи «ақлий» тўсиқларга дуч келадилар. Шунини бажариш шароитларига (мазкур вазиятга) мувофиқ янги усулини топиш зарурати туғилади.

Т. В. Кудрявцев билиш ва билмаслик ўртасида V
либ чиқадиган ҳамда муаммоли вазиятларнинг ц,⁶
роитини ташкил этадиган ҳар хил зиддиятлар ас *
сида вазиятларнинг қуйидаги типларини ажратгац"

1. Ўқувчилардаги мавжуд билимлар тизимлап»
билан янги таълимий масалани ҳал қилишда улап.
га қўйиладиган талабларнинг номувофиклиги аён
бўлгандаги вазият; Унинг фикрича, бундай ному-
вофиклик, биринчидан, ўқувчилар ўзлаштирган
билимлар билан масалани ечишда дуч келинадиган
янги фактлар ўртасида; иккинчидан, характер
ри бир хил, лекин савияси пастроқ ёки баландроқ
билимлар ўртасида; учинчидан, илмий билимлар
билан ҳаётий билимлар ўртасида вужудга келади;

2. Муаммоли вазиятларни яратиш имконияти
ўқувчиларни билимларининг мавжуд хилма-хил ти-
зимлари орасидан масалани тўғри ечишда ёрдам
берадиган ягона зарур тизимини танлаш ҳолатига
қўйиш билан таъминлашда вужудга келадиган ва-
зият;

3. Ўқувчилар ўзларининг билимларидан фойда-
ланишнинг янги амалий шароитига дуч келганла-
рида ва уларнинг назарий билимлари билан ана ШУ
билимларни амалда қўллай олмаслиги ўртасидаги
зиддият аниқ бўлганида вужудга келадиган вазият;

4. Масалани назарий ечишнинг мавжуд йўли
билан танланган усулни амалда бажариб бўлмас-
лиги ўртасида, шунингдек, масалани ечишда эр^*
шилган амалий натижалар билан унинг назар#^й
исботи йўқлиги ўртасида зиддият мавжуд ҳолларД³
вужудга келадиган вазият;

5. Муайян қурилма тасвирининг ташқи кўрйЯ#
ши билан конструктив безалиши ўртасида бевосй
та мувофикдик йўқлиги фазовий тасаввурни ша^л

яришда қатор вазиятларни вужудга келтириш
яа^оНиятини таъминлайди;
с «Статистик» йўсиндаги анчагина схематик тас-
дар уларни ўқиш жараёнида «динамик» фазо-
' л образлар билан ишлашни талаб қилиш ҳам
в ор муаммоли вазиятларни (шунингдек, фазовий
яоСабатлар ва боғланишлар соҳасида ҳам) ву-
√Да келтиради. Бизнингча, М. И. Махмутов муам-
иоли вазиятларнинг типларини жуда изчил баён
қилган.

Биринчи тип. Муаммоли вазиятлар кўпинча ўқув-
чилар илгари ўзлаштирган билимларидан янги ама-
лий шароитда фойдаланишга мажбур бўлганида
вужудга келади.

Бунда М. И. Махмутов ана шундай шароитлар
фақат ўқувчилар ўз билимларини амалда қўллай
олиши учун эмас, балки амалий масалаларни ҳал
қилишда мавжуд билим, кўникма ва малакалардан
фойдаланишга уринишда ўзлари билмайдиган факт-
ларга дуч келиши учун ҳам ташкил этилишини
тўғри таъкидлайди. Мана шу фактни англаш ўқув-
чиларда билишга қизиқиш уйғотади ва уларни янги
билимларни излашга рағбатлантиради.

Иккинчи тип. Масалани мавжуд йўллар билан
казарий ҳал қилиш ва танланган усулни амалга
°шириб бўлмаслиги ўртасида зиддиятлар борлиги-
Дд муаммоли вазият вужудга келади.

Учинчи тип. Таълимий масалани ҳал қилиш
"Уйича амалда эришилган натижа билан ўқувчида
^и назарий асослаш учун билимлар йўқлиги ўрта-
СиДа зиддият мавжуд ҳолда муаммоли вазият ву-
^Да келади.

Тўртинчи тип. Ўқувчилар қўйилган масалани
^йт йўлини билмайдиган, муаммоли саволга жа-

воб бера олмайдиган, улар янги фактни изоҳлаш учл илгари ўзлаштирган билимлари етарли эмаслиги англаган ҳолда муаммоли вазият вужудга келади

М. И. Махмутов ҳақли равишда қайд қилган² дек, вазиятнинг бу типини энг кўп тарқалган ц/ деб ҳисоблаш мумкин.

Дидактика ва психологияга доир адабиётларда муаммоли вазиятларнинг типларини таснифлаш асосида уларни яратишнинг энг муҳим йўллари ва усуллари ишлаб чиқилган. М. И. Махмутов ўқитувчиларнинг илғор тажрибаларини умумлаштириш орқали муаммоли вазиятларнинг типларини таърифлаш билан бирга уларни яратишнинг қуйидаги асосий усулларини ҳам ифодалади:

1. Ўқувчиларнинг назарий тушунтиришни талаб қиладиган ҳодисаларга, фактларга, шунингдек, ҳодисалар ўртасидаги ташқи номувофикликларга дуч келиши уларни ана шу номувофикликларни тушунтиришга интилишга ундайди ва бу интилиш билимларни фаол ўзлаштиришга олиб боради.

2. Ўқувчилар мактабда, уйда ёки ишлаб чиқаришда амалий топшириқларни бажараётганида ва ҳоказоларда вужудга келадиган таълимий ва ҳаётий вазиятлардан фойдаланиш. Бундай ҳолда муаммоли вазиятлар ўқувчининг ўз олдига қўйилган амалий мақсадга мустақил равишда эришиш учун ҳаракат қилишда муаммони ўзлари вужудга келтирадилар.

3. Ҳодисани тушунтириш ёки уни амалда қўлланилиш йўлларини излашга доир таълимий-муаммоли топшириқларни қўйиш.

4. Ўқувчиларни ҳаётий тасаввурлар билан илМ^й тушунчалар ўртасидаги зиддиятларга дуч келтири³ диган фактлар ва ҳодисаларни таҳлил қили¹¹ қизиқтириш.

Тахминларни олға суриш, хулосаларни баён *и* ва уларни тажрибаларда текшириш. &*1

Ўқувчиларни фактлар, ҳаракатлар ва ҳодиса-
тзр#^{та}ққослашга, ҳамда қарама-қарши қўйишга

даъ^{ват} этиш. 7 Ўқувчиларни янги фактларни дастлабки умум-^штиришга рағбатлантириш: ўқувчилар ўзлари ' ^н янги материал мазмунидаги айрим фактлар-*и* ходисаларни кўриб чиқадилар, уларни маълум Лактлар, ходисалар билан таққослайдилар. Бунда одатда муаммоли вазият вужудга келади, чунки таққослашда янги фактларнинг қандайдир алоҳи-да, тушунтириб бўлмайдиган белгилари ва хусуси-ятлари аниқланади.

8. Ўқувчиларни гўё тушунтириб бўлмайдиган характердаги ва фан тарихида илмий муаммо қўйилишига олиб келган фактлар билан таништириш. Одатда бундай фактлар ва ходисалар ўқувчиларда таркиб топган тушунчалар ҳамда тасаввурларга зид бўлади. Табиийки, бунинг сабаби ўқувчилардаги мавжуд билимларнинг тўлиқ ва етарли эмаслигидир.

9. Предметлараро алоқаларни ташкил этиш. Кўпинча ўқув материали муаммоли вазиятни (ма-Шалар ҳосил қилишда, ўтилганларни такрорлаш ^{Ва} Ҳоказоларда) вужудга келтиришни таъминлай-^{Зи} Бундай ҳолда бошқа ўқув предметларидаги ўргайилаётган материалга боғлиқ фактлар ва маълумот-^{5а}РДан фойдаланиш лозим.

ДИДАКТИК МАСАЛА

^авол — тугалланмаган гап ва унда сўроқ ёки .?°Да билан алмашинган қандайдир бўлак мавжуд у^айди. Агар савол ўқувчини мазкур ҳолни, °олни, фактни, ходисани ёки жараённи тушу-

нишга йўналтирилса, у муаммоли — дидакти вол бўлади.

Муаммоли — дидактик савол ақлий фаолли уни ўргатишга раҳбарликнинг энг муҳим воск *' ларидан биридир.

Бундай саволнинг жавоби камчиликларни тўт, ради, номаълумни аниқдайди, ўхшашлик ва фарқ! топади, хусусий фикрни ифодалайди, шунингдек' схема ёки символ билан тушунилган нарсаларнинг маъносини англатади. Савол жавоб қайтарувчига тил жиҳатдан ёрдам беради. Чунки жавоб учун зарур сўзларнинг кўпи ўқитувчининг саволида берилади.

Дидактик саволлар ўқувчиларга маълум билиш ҳаракатларини бажаришни таклиф қилади ва табиий билиш вазиятини яратади. Ўқитувчи ўқувчи ни янги фактларга, воқеа, ходиса ёки жараёнларга рўбарў қилади. У бунда нимани аниқлаш кераклигини олдиндан билади. Шунингдек, педагог сифатида ўзи назарда тутган маълумотни қандай йўллар билан мустақил ҳолда билиб олишини ҳис этади. Шу боис ўқитувчи синфда тайёр натижани эълон қилмайди, балки ўқувчиларни мустақил билиш йўлидан ўзларига маълум ва изланаётган натижага олиб борадиган ҳаракат ва билимларни қўллаш йўлига йўналтиради.

Ўқувчилар янги шароитда, ўзлари дуч келгай янги ходисалар, нарсалар, жараёнларда ишни нямдан бошлашни билмайдилар. Шунга кўра ўқиту⁸ чининг саволлари мушкулни осон қиладиган, ўКУ⁸ чиларга янги шароитга ўрганишда, тўғри били¹»¹ ҳаракатларини топишда ёрдам берадиган наред^{Дй}''' «Бу нима?» деган саволга жавоб бериш учун кўп^{1*} ча амалда ва фикран нимадир қилиш керак. «У^{3^} лиги қанча ва нима учун?» сингари саволлар *

пиш мақсадида маълум ишларни бажаришга ат этади. Саволлар қандайдир нуқтаи назарни ^м яалайди. «Қанча?» деган савол нарсага миқдор ^таи назаридан қарашни билдиради. «Нима учун?» ган савол билан эса сабабий боғланишлар аниқнайд. «Қаерда?» деган савол воситасида нарса- нинг ҳолати текширилади.

Хулоса қилиб айтганда, дидактик саволлар — нуқтаи назар ва билиш ҳаракатларини бажаришга рағбатлантириш йўли ҳисобланади.

Саволлар сўроқ гаплардан бошқача йўсинда ҳам берилиши мумкин. Улар талаб ёки фармойишни ўз ичига олган тасдиқлаш шаклида ҳам ифодаланади. Масалан, «Гапда нечта сўз бор?» деган савол ўрнига «Гапдаги сўзларни сананг» ҳам дейилади.

Нутқни ўстириш учун носўроқ шакл қулайроқдир, чунки у ўқувчиларнинг жавобларини сўзлар ва ифодалар тўпламига боғламайди. Масалан: гапдаги сўзларни санаш таклиф қилинса, ўқувчиларнинг жавобларини ифодалаш йўсини бўйича ҳар и бўлиши мумкин «Ҳаммаси еттита сўз», «Мен еттита сўзни санадим», «Ҳаммаси еттита», «Еттита» ва ҳоказо.

Ахборотнинг катталиги бўйича саволлар тор ва Ке нг, мазмунининг характери бўйича назарий ва а Малий саволларга бўлинади. Тор саволлар жараё- ий Да мақсадга қисқа йўлдан борилади. Бундай са- во ллар асосан ўқувчиларнинг хотирасига қарати- Ли б, зоҳиран гўё ўқувчиларни мушоҳада юритиш й МКониятидан маҳрум қилади, лекин ҳар доим ҳам ^УНдай бўлавермайди. Тор саволлар фақат эслаш ёСй билишни талаб қилмаса, ўқувчиларнинг фикр- ^Ни кўзғатади. Аммо эслашсиз ва билишсиз фикр- ац1 мумкин эмас.

Тор саволларда ўқувчига битта факт ёки ми устида битта, жуда бўлмаса, иккита ўхшаш бил^о ҳаракатини бажариш тавсия этилади. Айтилай¹¹¹ берилган гапдаги эганинг тагига чизиш ёки кесимн кўрсатиш иши бажарилади. Бундай ҳолда ўқувч^ч тайёр натижани айтади. Ва унинг ана шу натижан» излаш мантиқи ноаниқ қолади: ўқувчи қандайддп амалий ишни қайд қилади ёки кўрсатади, айтади ёки бажаради. Хўш нима учун гапнинг худди ана шу бўлаги эга ҳисобланади?

Сабаб натижа боғланишларини аниқлаш, тақ-қослаш, қоидаларни янги шароитда қўллаш, умум-лаштириш, қоидаларни киритиш ва ҳоказолар одат-да анчагина фикрлаш операцияларини ёки билиш ҳаракатларини бажаришни талаб қилади. Бу эса қарама-қаршилиқлар, танлаш, асослаш, тушунти-риш ва баҳолаш натижаларида ўқувчининг мушо-ҳада қилишга имкон берадиган кенг саволлар со-ҳасидадир. Тор савол кўпроқ тайёр натижани талаб қилса, кенг савол ўқувчини натижани асослашга ундайди.

Кенг саволларни фақат маълум шароитларда қўллаш мумкин. Кўпинча, тор саволлар кенг са-воллар учун замин тайёрлайди. Ўқувчида мантиқий мустақил фикрлаш ривожланишини назарда тутиб ҳар бир ўқув йили сайин кенг саволлар салмоғини ошириб бориш лозим.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ҳар қанда*¹ кенг савол ҳам фикрлаш фаоллигини оширавермай' ди. Тайёр ёки ёд бўлиб қолган жавоб қайтариладигян ҳар қандай сав.ол ўқувчининг ақлий фаоллигйИ оширишга ёрдам беради. Савол ёдланганларни таК' рорлашдан кўра кўпроқ нарсаларни талаб қилс*> кичик жузъий тадқиқот учун озгина муаммонИ У ;

га олган бўлса ва бу тадқиқот ўқитувчининг йёткорона раҳбарлиги билан имкониятга кўра, "•стаҚйЛ ҳолда олиб борилсагйя фикрлашни фа-
о_{лл}аштиради.

Саволлар ҳар хил таълимий мақсадларда қўлла-
ла_{ди}. Улар ўқитувчи гапираётган ёки дарсликда ёзилган маълумотлар қанчалик муваффақиятли идрок этилаётганини аниқлаш зарур ҳолларда энг қулай омил ҳисобланади, фақат ўқув жараёнини бошқаришда эмас, балки ўрганилаётган мавзунини ўзлаштириш жараёнини фаоллаштиришда ҳам қўл келади.

Берилган саволларга ўқувчиларнинг жавоблари дарснинг ўқувчиларда тушунилмаган қисмларини аниқлашда ёрдам беради. Ўқувчиларга ишнинг тартибини ўзлари белгилашлари, ўқитувчининг озгина ёрдами билан идрок этишнинг қийинчилигини бартараф қилишлари учун вақт берилади. Бундай ёрдам ўқувчиларни ўрганилаётган материални тўғри тушунишга йўналтирадиган алоҳида савол тарзида берилмайди. Ўқувчиларнинг ўзлари ҳодисани тушунтира оладиган, боғланиш, сабаб ва натижаларни топа биладиган ҳолларда ўқитувчи ўзининг тушунтиришлари билан ёрдамга шошилмайди.

Шундай қилиб, саволлар ўзлаштиришнинг муваффақиятлилигини аниқлаш имконини яратишдан ташқари, ҳодисалар ўртасидаги боғланиш ва %Носабатларни аниқлашда ҳамда қонуниятлар ^н_{тиқ}ини тушунтиришда ёрдам беради. Улардан ЎҚИтиш жараёнининг ҳамма звеноларида фойдала-
^Иш мумкин. Саволларни ўқитувчи янги материал-
^8 баён этишда қўллаши мураккаб жараёндир. Қўитувчи янги материални баён этишнинг жуда
чо₃ик жойида тўхташи ва ўқувчиларга ҳодисалар-

нинг кейинги ривожига ҳақида ўз фикрларини тиши тавсия этиши мумкин. Ўқувчилар мазкур ҳодисаларнинг бошланиши тўғрисидаги ўзла билган маълумотлар асосида ишнинг кейинги баришини олдиндан билишга ҳаракат қиладилар. Бу усул дарслардаги ўқув ишларини жонлантиради ва фаоллаштиради. Масалан, инсоннинг ишлари, қарорлари, хатти-ҳаракатлари тўғрисида гап бораётганида ўқувчиларга ўз муносабатларини белгилаш тавсия этилади. Ўқувчилар ана шундай саволларга ўзлари тушунганича жавоб қайтардилар. Ўқитувчининг вазифаси синф ўқувчиларини тўғри тушунишларига ёрдам беришдир. Одатда умумий қоидалар ёки фикр-мулоҳазалар мисоллар воситасида тушунтирилади.

Маълумки, ўқитиш билимларни ўзлаштириш ва билиш йўллариини тушунишни ўз ичига олади. Таълим — ўқишга раҳбарлик қилиш ва ўқувчининг билиш ишларини бошқаришдир. Ўқувчиларнинг фикрлаш фаоллигини ошириш учун асосий савол (топширик, муаммо) навбатдаги дарснинг мазмунини ёритишдан олдин қўйилади. Мавзунинг аҳамияти англагач дарснинг бутун мазмунини тушуниш осонлашади ва мураккаб ишлар ҳам қийинчиликсиз амалга оширилади. Дарснинг бошланишида бериладиган мақсадга мувофиқ саволлар ўқувчилар онгида ҳал қилинадиган муаммога доир тасаввурларни вужудга келтиради.

Мақсадга мувофиқ савол — навбатдаги мавзуга бевосита дахлдор савол бўлиб, у бошқа соҳилга ўтиш учун кўприкча сифатида хизмат қилади. Бундай саволлардан кўзланган мақсад янги мазмунни идрок этиш учун диққатни тўплаш ва мавжуд тасаввурларни жамлашдир. Ана шу янги мазмун бу-

ЙПСНИНГ асосии муаммосини уз ичига олади-
^йўсинда баён қилиниши, уни ҳал этишда ўқув-
^йўсининг ўзлари қатнашиши лозим. Бундай раҳ-
^йўсининг дидактик саволлар билан бирга кўрсатмали
! ситалар ва ҳаракатлар ёрдамида амалга ошири-
! пи. Ўқувчиларга ўз ҳаётий тажрибасидан маълум
олатлардан фойдаланиш булар мураккаб матери-
алНИ тушуниш учун ёрдам берадиган пайтларда
иақсадга мувофиқдир. Лекин кўпинча бу ишни
кўрсатмали воситалар ёрдамида ташкил этишга
тўғри келади. Шундай ҳолларда ўқувчилар ўргани-
ладиган нарсанинг вужудга келиши жараёнини ку-
затишлари мумкин. Кўпинча болаларни ўрганила-
диган таълимий ишга қизиқтириш учун уларга
атайин қандайдир ҳайратланарли ҳодисалар айти-
лади.

Ўқувчини ажаблантириш, ҳаётий тушунчасига
номувофик нарсаларни айтиш ва кўрсатиш орқали
унинг ўзида савол туғдиришда кескин, ғайриод-
дий таққослаш ва қиёслашдан фойдаланиш усули
доимо ўзини оқлайди. Ўқувчининг айтган ёки айт-
маган саволи идрокни ўткирлаштиради ва диққат-
ни кучайтиради.

Илгариги тасаввурларнинг қайта тикланишига,
янги тасаввурлар ҳосил бўлишига, одатдаги тушун-
чаларнинг илмий тушунчалар билан тўқнашувига
olib борадиган дидактик саволлар, бир сўз билан
айтганда, «жонсиз» ўқув материални жонли ҳара-
Ка тга, манзарага, тасаввурга айлантиришда ёрдам
берадиган барча саволлар таълимнинг савол-жавоб
^тодини яққол ифодалайди.

Таълимнинг савол-жавоб ёки диалогик методи
o1 Динги материалнинг ўзлаштирилиши даражаси
Ҳамда характерини ва янги материалнинг ўзлаш-

тирилиши сифатини аниқлашда ёрдам берт ташқари, ўқувчининг мустақил фикрлашини ^ вожлантириш учун ғояткенг имкониятларга ^{ри} Мустақиллик кўпроқ ўрин олиши учун саволлао ' ўқитувчининг ўқувчини жавоб ёки ечимни муст ^и қил ўйлашга даъват этадиган лўқмаси даражасиг" ча қисқартирилади. Лўқмалар хусусан ечим ёки жа воблар етарлича ўйланмаган ҳолларда қўлланиладй Масалан, ўқувчи ноаниқфикрни айтади. Ўқитувчи унинг хатосини тузатиш ўрнига кўп маънони билдирадиган «Шунақами?» ёки «Наҳотки?» ибораларини қўллайди. Ана шу йўл билан ўқувчига яна бир марта ўйлаб тўғри жавобни топиш учун туртки беради. Бунда ўқувчи йўл қўйган хатосини ўзи бартираф этиши керак. Диалогнинг иккинчи варианты ҳам ўқитувчининг ўқувчини фикрлашга йўналтирадиган ёки даъват этадиган кенг саволини ўз ичига олади. Бундай ҳолларда кенг савол «Кўриб чиқ...», «Таққосла...», «Бугун нимани ўрганишимизни такрорла», «Ўқувчи А. нинг жавобини баҳола» ва ҳоказолар қабилидаги талаблар билан алмашинади. Шундай пайтларда ўқувчи кўриб чиқиш, таққослаш, умумлаштириш натижаларини таърифлаш ва ифодалашда мустақилликка интилади. Мазкур талаблар гуруҳига илгари ва энди ўрганилган нарсаларни эслатиш ҳам киради.

Ўқувчиларни мустақил фикрлашга ундашнинг ана шу барча усулларида яширин савол маълу^ лўқма бўлади ва у шунчалик қисқа ифодаланадидй, уни оғзаки айтишда ўрганилган ёки тайёр жавобларни келтириб чиқара олмайди.

Юқорида айтилгандек, дидактик савол *oL&^* ўзининг тўлиқ ифодаланишида жавобнинг кўтгэ#^e ментларини ва ҳатто, оғзаки талқин ёки сўзлар ГУ

ўз ичига олади. Бу эса ўқувчини ақлий зўри-
^{ўр}^ „ кутқаради ва ўқишнинг таълимий ҳамда
^{тод}тириш савиясини пасайтиради. ^Талаблар,
эслатиш, рағбатлантириш ва лўқма-
^кўрияишидаги «яширин» саволлардан фойда-
нийшнинг афзаллиги ўқувчини мустақил фикр-
шга, бир қарорга келишга ва ўзининг жавоблари
^чун зарур сўзларни топишга мажбур қилишдир. Ақл
нутқнинг ривожланиши саволлар кенгайтирил-
ган ҳолда ёки тўла ифодаланиб қўйилган пайтлар-
яагига нисбатан қулайроқ шароитларда яхшироқ
амалга ошади. Агар ўқувчиларнинг ўзлари жавоб
^{топа} олмасалар, ўқитувчи уларга ёрдам беради,
саволни кенг ҳолда, яъни дидактик саволни тўла
ифодалаб такрорлайди.

Савол — ўқитувчи билан ўқувчи ўртасидаги диа-
логнинг пружинасидир. Диалог эса улар ўртасида-
ги маънавий мулоқотнинг шакли ҳисобланади.
Тўғри жавобни ёки ечимни топиш, ҳодиса ёки ман-
заранинг умумий маъносини англаш тушунишдан
далолат беради. У идрок этиш пайтида ёки идрок
этишдан кейин ўрганилган мавзунинг моҳиятига
Доир масалаларни муҳокама қилиш муносабати
билан намоён бўлади. Ҳар қандай ҳолда ҳам тушу-
ниш шахснинг ўзи куч сарфлаши натижасида ву-
^УДга келади. Ўқитувчининг саволи фақат тўғри
*авобни топишга ёрдам беради ва бу ишни тез-
лагдтиради, аммо ўқувчининг ўз ақлини ишлатиш-
^ии бартараф эта олмайди.

Ўрганилаётган мавзуга доир дидактик саволлар
^{лр}!зими ўқувчи қанчалик ақдий зўриқишини тако-
⁰ этади. Ўқувчининг бундай зўриқиши қанчалик
^{Ка} ва мустақиллиги қанчалик кўп бўлса, унинг
^аҲлий камолат йўлидан бориши шунчалик самара-

ли бўлади. Ана шу йўлда унинг ақли ва янги суротларни англаш, янги маълумотларни қайтлаш қобилияти таркиб топади.

Лекин ўқув жараёни ҳеч қачон фақат туту билан чекланмаган ва чекланмайди. Ўрган

ИЛГан

масала пухта эслаб қолинмаса, ўқитиш бекоп тади. Шунинг учун ҳар бир мавзуга доир дида[^] саволлар тизимида урганилган билимларни мустя камлашга ва улардан фойдаланиш йўллари хдмл усулларини яратишга хизмат қиладиган хилма-хил саволлар муҳим ўрин олади. Эслаб қолишнинг пухта^а лиги фақат тушунишнинг чуқурлигига эмас, балки ўқувчининг ўрганилган билимларни мустаҳкамлашга доир топшириқлар ва саволларни ўзлаштириш учун тайёрлигига ҳам боғлиқдир.

Билимлар, кўникмалар ва малакаларни мустаҳкамлашга эришиш мақсадида ўрганилганларни қўллашга доир саволлар изланиш ва тадқиқот элементларини ўз ичига олади. Шу тариқа ўқувчининг мустақил билиш учун онгли равишда интилишига эришиш мумкин. Бунда у ўзлаштирган билимларини синаб кўради. Ўзи хусусан нимани билмаслигини тушунадиган кишигина излаши ва тадқиқ қилиши мумкин. Фақат мавжуд билимлар янги масалани, янги саволни ва янги топшириқ ёки муаммони вужудга келтиради.

Ўзининг дарсини изланиш ва тадқиқ этиш элементларига эга бўлган муаммодан бошлашни хоҳлаган ўқитувчи ана шу муаммонинг билимлар^г маълум даражада боғлиқлигини кўриши керак. Билимларнинг ўзаро боғлиқлигидагина қандайДДО муаммони топиш мумкин. Ана шу боғланиш^{нй} узилган жойини танлаш ўқитилаётган предмет^{^1*} таълимий мақсадларига ва дарснинг муайян У^{1^}

фига боғлиқдир. Мазкур узилиш укувчилар-
■0\$^ вЖУД билимлар ва ҳаётий тажрибани фаол-
дЗГ1*иг>иш асосида уларнинг тафаккурини кучай-
лаШ учун амалга оширилади.

ТОР^ш фактлар мантиқий занжирининг, ҳодисалар ёки
аёнларнинг узилишини, етишмовчиликни, ху-
чиқариш соҳасида эса муҳим муаммони ву-
га келтиради. Кўп ҳолларда етишмовчиликни
йилиш ва муаммо ўз маъносига кўра савол ёки ма-
салани келтириб чиқаради.

Ҳодисалар хронологик занжирнинг узилиши ҳам
етишмовчиликни вужудга келтиради. Лекин бундай
етишмовчилик бевосита муаммога олиб бормайди,
балки эса бор нарсалар билан тўлдирилади. Бунда
тахмин ёки жавоб эътиборга олинмайди, чунки
етишмовчилик фақат ўрганилган ва эса сақлана-
ётган нарсалар билан тўлдирилади. Ҳар бир пред-
метда номлар, саналар, исмлар ва терминларнинг
тўпламлари бўлади. Уларни эслаб қолиш керак.

Етишмовчилик ва муаммо қандайдир йўсинда
синфдаги ўқувчиларни зарур билимларни излашга ун-
дайди. Бу ундаш объектив равишда эслаш, ўйлаш,
кўз олдига келтиришни, хатто, адабий ёки тажриба
манбаларидан, хусусан етишмовчиликни тўлдира
оладиган ва муаммони ҳал қилишга олиб борадиган
чарсаларни топишни таклиф этишдир. Обьективлик-
ни мазкур етишмовчиликни ўз ичига олган ўқув ма-
риалининг ўзи тақозо этади. Бу эса ўқувчиларни
а^тувчи айтган ёки дарслиқда берилган ва фақат
УРганилган билимларга дахлдор тайёр натижалар ус-
^Да ўйлашга мажбур этишдан кўп марта яхшидир.
1eКин баъзан тайёр натижалар ҳақиқатан зарур бўла-И
ва ўқитишда бундай ҳоллар муаммоли таълимнинг
aРафдорлари исталганидан анча кўп учрайди.

Етишмовчилик ва муаммолар энг аввало в чиларга пухта билимлар асосида билиш УС^ТТ^ ни узлаштиришда ердям бериш учун яратилади п билан бирга изланиш ва тадқиқот жараёнида ^ чиларнинг мустақил фикрлаши фаоллашади билиш жараёни кучаяди. Бунга қандай қилиб эп & шилади? Аввал синфга қандайдир маълум нарса ай тилади. Уни суҳбат ёки якка тартибда сўраш вақти да аниқланади. Янги мавзуга ўхшаш материал ф_{аол} ва мақсадга мувофиқ йўсинда такрорланади. Мус- тақил ҳал қилинадиган муаммони вужудга келтирувчи | вазиятга яқин муаммоли вазиятлар яратилади. Ана шундай шароитларда ўқувчилар муаммонинг кўйи- лишини ўзларининг фикрлашлари сифатида идрок , этадилар. Улар ана шу муаммога мазкур вазиятларда ифодаланган илгариги билимлар дарвозаси орқали кирадилар.

Шундай қилиб, муаммони синфга ҳеч қандай тайёргарликсиз тўғридан-тўғри кўйилмайди. Уни бутун дарсадаги бош масала сифатида баён қилина- ди. Материалнинг хусусий масалаларини ўқувчилар- нинг ўзлари ҳал қила олсаларгина уларнинг муам- мони ҳал қилишдаги иштирокининг салмоғи ; ортади.

МУАММОЛИ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

Йигирманчи йиллардаёқ методистлар ўқитигл- нинг янги методларини излашди. Улар ўқувчилар фаннинг турли соҳаларидан иложи борича кенг- роқ маълумотларни ўзлаштириши билан бирга улар' 1 да мустақиллик, ҳаётга ижодий муносабат малаКЭ' ларини таркиб топтириш керак, деган хулосаг^ келдилар. Ана шу мақсадда ўқитишни ўқувчилзр' нинг у ёки бу шаклдаги таълимий фаолияти таД'

эслатадиган, ўқувчилар учун «кашфиётлар»
^угайдиган, яъни улар мустақил ҳолда хулоса
^, «ки қя канлайлио амалий вазисЪани ҳал қила-

,ангУ

адиган ва қандаидир амалии вазифани ҳал қила
м методларга асосланиши таклиф этилади.

'жуд^а К^ўП^Д Д^{идактилар}' Ўқитувчилар ва методист-
(Бабанский, Лернер, Матюшкин, Махмутов,
йшқало, Оконь, Флеминч, Марков, Сани ва
(-он¹ қалар) муаммоли таълим масалалари бўйича
Дқиқот ишларини амалга оширдилар. Муаммоли
таълим методлари орасида қуйидаги бештаси асо-
ий методлар сифатида фарқланади.

ТАДҚИҚОТ МЕТОДИ

Бу метод, биринчидан, билимларни ижодий қўл-
ланишини таъминлашга, иккинчидан, илмий би-
лиш методларини излаш жараёнида мазкур метод-
ларни ва уларнинг қўлланишини ўзлаштиришга
қаратилади. Учинчидан, ижодкорлик фаолияти хис-
латларини шаклантиради, тўртинчидан, ана шун-
дай фаолиятга қизиқиш ҳамда эҳтиёжни таркиб
топтиришнинг шарти ҳисобланади.

Ана шу хусусиятларини назарда тутиб методни
Ўқувчиларнинг ўзлари учун янги муаммони ҳал
Қилиш бўйича ижодкорлик фаолиятини ташкил
этиш йўли сифатида таърифлаш керак. Ўқувчилар
Узлари учун янги саналган муаммоларни ҳал қила-
Дилар. Тадқиқот методида топшириқларнинг шак-
Лий Ҳар хил, масалан, синфда ва уйда тез бажари-
^адиган топшириқлар, дарс жараёнини тақозо
Эт адиган ишлар, маълум, лекин чекланган муддатга
^лжалланган уй вазифаларидан иборат бўлиши
МУМкин. Чунончи жамоа хўжалигининг, заводнинг,
аз кур аҳоли пунктидаги ташкилотнинг тарихини

ўрганишга доир топшириқлар ғоят фойдали » марали тадбирлардир. Аммо улар чинакам та^{оа}~ қотчилик характерига эга бўлиши учун мате излашни ўқувчиларни ўзлари режалаштириши ^ узлари шарҳдаши ва маълум мантиқии изчиллиу баён қилиши керак. Тадқиқот методининг боски * лари:

1. Фактлар ва ҳодисаларни кузатиш ҳамда ўрга ниш.
2. Тадқиқотга доир тушунарсиз ҳодисаларни ойдинлаштириш.
3. Гипотезани олға суриш.
4. Тадқиқотнинг режасини тузиш.
5. Режани амалга ошириш.
6. Ечимни тузиш.
7. Ечимни текшириш.
8. Амалий хулосалар.

Тадқиқот методида ҳам оғзаки ва мутбуот сўзлари, кўрсатмали воситалар, амалий ишлар, ёзма ва график ишлар, лаборатория иши ва ҳоказолардан фойдаланилади.

ҚИСМАН ИЗЛАНИШ ЁКИ ЭВРИСТИКА МЕТОДИ

Ўқувчиларни аста-секин муаммоларни мустақил ҳал қилишга яқинлаштириш учун уларга аввало ечимнинг айрим содда қисмлари тадқиқотнинг айрим босқичларини бажаришни ўргатиш, уларД^а аста-секин кўникма ҳосил қилиш зарур. Тадқиқ^{от} методининг биринчи вариантыда ўқувчиларг³ кўрсатилган расмга ва сўзлаб берилган мазмун^{1*} саволлар тузишни тавсия этиш орқали муаммолар¹ ни кўра олиш, айтилган фактлардан хулоса чйқ^{а"} риш ўргатилади.

300

бу методнинг бошқа бир варианты мурак-
алани тушуниши осон ва ҳар қайсиси
яй масалани ечишга яқинлашишни енгил-
радиган кичик масалаларга ажратишдан иборат.
Дир-ўзаро боғлиқ саволлардан ташкил
топадиган

пистик суҳбатни тузиш тадқиқот методининг
инчи варианты бўлиб, мазкур саволларнинг ҳар
бири муаммони ҳал қилиш йўлидаги қадам ҳисоб-
ланади ва кўплари ўқувчилардан фақат ўз билим-
ларидан фойдаланишни эмас, балки изланишлар-
ни амалга оширишни ҳам талаб қилади. Эвристик
суҳбатнинг муҳимлиги шуки, унда ўқитувчи муам-
моли масалани кичик муаммоларга ажратади, ўқув-
чилар эса ана шу муаммоларни биргалашиб бажа-
радилар.

ТУШУНТИРИШ, НАМОЙИШ ЭТИШ МЕТОДИ

Бу методнинг асосий вазифаси ўқувчиларнинг
ахборотни ўзлаштиришини ташкил этишдир. Уни
ахборот-рецептив метод деб ҳам аталади (рецепция
~ идрок) ва унда ўқитувчи билан ўқувчи фаолияти
Давом этади. Бу фаолият шундан иборатки, ўқитув-
чи тайёр ахборотни турли воситалар билан беради,
Уқувчилар эса ана шу фаолиятни идрок этадилар ва
слаб қоладилар. Ўқитувчи ахборот беришни оғзаки
^3(ҳикоя), матбуот (дарсликлар, кўшимча қўллан-
^Р) даги иборалар, кўрсатмали куроллар ва ҳоқа-
л?Р ёрдамида амалга оширади.

Ўқитувчилар билимларни ўзлаштириш учун за-
Р ^Шларни бажарадилар — янги ахборотни тинг-
^Дилар, кўрадилар, ўқийдилар, кузатадилар ва
* Илгари ўзлаштирилган ахборот билан таққос-
^Дилар, хотираларида олиб қоладилар. Улар синф-

•да ўтириб ўсимликнинг қандай униб чиқит
гуллардан мевалар ҳосил бўлишини, балан ^{Д Тоғ!}
ларда, чуқур денгизларда жониворлар ^{Қан} ай
яшашларини кузатишлари ҳам мумкин.

МУАММОЛИ БАЁН ҚИЛИШ

Ушбу методнинг моҳияти ўқитувчи муаммон
кўйиб, уни ўзи ҳал қилиши ва ечимнинг аҳамия
тини ўқувчиларга тушунарли зиддиятлар орқали
кўрсатишдан иборатдир.

Ўқувчилар ечимга олиб борадиган йўлнинг ман
тиғини, тавсия этилган гипотезаларнинг ҳақиқат
га ўхшашлигини, исботларнинг ишончлилигини
кузатадилар. Улар дастлабки пайтларда хулосалар
га ишонмасалар ҳам, лекин кейинчалик муаммоли
баён билан муаммоларни мустақил ҳал этиш жа
раёни аста-секин мувофиқлашуви натижасида ху
лосалар чиқарадиган, эҳтимол ўз муҳокамалари
нинг мантиғини туза оладиган бўлиб қоладилар,
Шунга кўра ўқитувчи муаммоли баён қилиши учун
ўқувчилар мустақил ҳал эта оладиган муаммолар
дан мураккаброқ муаммоларни танлаш мумкин.

РЕПРОДУКТИВ МЕТОД

Ўқувчилар кўникма ва малакаларни эгаллашй,
шу билан бирга билимларни ўзлаштиришнинг ик
кинчи даражасига эришиши учун ўқитувчи топшй
риқлар тизими орқали уларнинг ўзларига берилгай
билимларни бир неча марта эслатади. У топширйК'
лар беради, ўқувчилар эса топшириқларни баЖ³
радилар — ўхшаш масалаларни ечадилар, наму³
га қараб турлайдилар ва туслайдилар. Ўқитувчинй^{1^}
неча марта ва қандай оралиқларда такрорлаши Р
нинг қобилиятига, топшириқнинг қийин ёки осо
лигига боғлиқ.

„одхонликни ва аниқ езишни бир неча йил-
"кяшни эса ундан анча кам вақт мобайнида
?а^аотйШ мумкин. (Янги сўзларни ўзлаштириш улар-
маълум муддатда тахминан 20 марта учратиш-
; талаб қилиши аниқланган). Қисқаси, ўқитувчи-
г топшириғи бўйича иш усулини эслаш ва
акРорлаш методнинг асосий белгисидир.

МУАММОЛИ БОШЛАШ БИЛАН БАЁН ҚИЛИШ

Ўқитувчи янги билимларни баён қилишни бош-
лашда муаммоли вазиятни яратса, кейин ўқув ма-
териалини анъанавий, ахборот усулида тушунти-
ради.

Муаммоли вазият фақат тушунтиришнинг боши-
да вужудга келтирилади, ўқув материалнинг ўзи
муаммони ҳал қилиш сифатида баён этилмайди. У
энг оддий ҳисобланади ва муайян вақт давомида
ёки мураккаб материални баён қилишда қўллана-
ди. Масалан, р ва рр ҳарфларини чиройли ёзиш
қоидаларини ўрганишда ўқитувчи дарс мавзусини
айтиш ўрнига уларни қизиқтиради; бунинг учун
арик, ўрик, арпа, варрак каби отлар қандай ёзи-
лишини сўрайди.

Умуман олганда муаммоли вазиятни қандай ту-
иунтириш ўқитувчининг иқтидори, тажрибасига
^амбарчас боғлиқдир.

ХШ 6 о б. ТАРБИЯ НАЗАРИЯСИ

ТАРБИЯ ЖАРАЁНИ ВА УНИНГ МОҲИЯТИ

Таълим назарияси бўлимини ўрганишда ўқув
аРаёни ўзининг бутун мазмуни, ташкил этили-й>
Ўқитувчининг фаолйят характери билан ўқув-
«Ларни фақат билимлар билан қуроллантиришга
ас> балки уларни яхши хулқ-атвор эгалари қилиб

тарбиялашга ҳам қаратилганлигига ишонч қилдик. Бироқ тарбия вазифаларини тўла маън[^] фақат ўқув жараёнида ҳал этиш мумкин эмас

Тарбия, таълим бериш билан мустақкам алок да бўлгани ҳолда ўзига хос қонуниятларга ҳам эг^{*} дир. Таълим ва тарбия ягона жараёнлар. Лекин улар^а~ бир-бирига айнан ўхшаш эмас. Таълим ва тарбиянинг бирлиги аввало улар мақсадининг умумийдигидан иборат. *с*

Бир бутун педагогик жараёнда таълим доимо тарбиявий вазифаларни, тарбия эса ҳаётни билиш унга тайёрланишдек масъулиятли вазифани бажаради. Тарбиянинг вазифалари кўп қирралидир. Таълимнинг асосий вазифаси ўқувчиларни билимлар билан қуроллантириш бўлса, тарбияда ўқувчининг жамиятимизда қабул қилинган ахлоқ-одоб қоидаларига мос келадиган эътиқодини, ахлоқий малака ва кўникмаларини, эҳтиёж ва интилишларини таркиб топтириш муҳимдир.[^]

Тарбияшунос олим Абдулла Авлоний ўзининг «Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ» асарида инсон камолатида тарбиянинг ролини алоҳида таъкидлаб шундай деганди: «Жаноби ҳақ инсонларнинг асл ҳилқатда истеъдод ва қобилиятли, яхши ила ёмонни, фойда ила зарарни, оқ ила қорани айирадиган қилиб яратган. Лекин бу инсондаги қобилиятни камолга етказмоқ тарбия воситасида бўладир. Агар бола яхши тарбия топиб, бузуқ хулқлардан сакланиб, гўзал хулқларга одатланиб катта бўлса, Х^аР ким қошида мақбул, бахтиёр бир инсон бўлиб чй қади. Агар тарбиясиз, ахлоқи бузилиб ўсса, насй['] ҳатни қулоғига олмайдиган, ҳар хил бузуқ иш^аР ни қиладиган, нодон, жоҳил бир расвойи^{ола} бўлиб қолади. Тарбия қилувчилар Табиб кабиДУР

5иб хастанинг баданидаги касалига даво қил-
каби тарбияни боланинг вужудидаги жаҳл ма-
гаН я «яхши хулқ» деган давони ичидан, «поклик»
! ндавони устидан бериб, катта қилмоғи лозим-
Яе Зероки, амри шарифи узра хулқмизни тузат-¹
кка амр қилинганмиз. Лекин хулқимизнинг яхши
йўлишининг асосий панжаси тарбиядир.[^]

дхлоқимиз биносининг гўзал ва чиройли бўли-
шига тарбиянинг зўр таъсири бордир.

Шариати исломияда ўз болаларини яхшилаб тар-
бия қилмоқ оталарга фарзи айн, ўз миллатининг
етим қолган болаларини тарбия қилмоқ фарзи ки-
фоядур дейилади.

Ҳар кишининг дунёда ороми жони

Тарбият,

Балки охирида эрур доруламони

тарбият.

Тарбият ҳамроҳ этадур хур ила

рузвонлара, Гар десам

бўлмас хато жаннат макони

тарбият. Эй,

оталар! Жонларингиздан сучук

фарзандингиз,

Ғайрат айланг ўтмасун вақт-замони

тарбият.

Мояи зилли хумодур тарбиянинг сояси, Бизда

анқо тухмидек йўқ ошёни тарбият!»

[^]Қув жараёнини бошқариш нисбатан осон,
^нИнг натижалари дарҳол намоён бўлади ва улар-
/* ^текшириш мумкин. Тарбия ҳақида буни айтиш
[^]Кин эмас.

Абдулла Авлоний. Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ. «Ўқитув-
*^т-1967, 25-бет.

■ц !0.

Боланинг ўсиши ва тарбияси унинг фао
жараёнида амалга оширилади. Ижтимоий-фол
ягит мехнат, ижтимоий ишлар, ўйин ва ўқиш фао
" ти, бўш вақтдан оқилона фойдаланиш кабилан
к* лаларнинг ҳаётида катта аҳамиятга эга бўлади
к° лаларнинг бундай хилма-хил фаолиятларини
тўғ° ташкил этиш, уни яхши алоҳида сифатлар,
хар_а тер хислатлари, одатлар таркиб топтиришга
Каса тиш тарбиянинг муҳим вазифаси
ҳисобланади.

Болаларни тарбиялаш улар туғилган вақтдан
бошланади ва мунтазам равишда таълим бериш
билан бирга олиб борилади. Бола мактабга борга-
нидан кейин бу жараён давом эттирилади. Мактаб-
даги тарбия инсон шахсини таркиб топтириш юза-
сидан режалаштириладиган улкан ишнинг бир
қисми холос. У боланинг илгариги тажрибаларини
ҳисобга олган ҳолда ташкил этилади. Тарбия ўқув-
чи мактабни тамомлаганидан кейин ҳам тугаллан-
майди, балки мунтазам давом қилдирилади.

Педагогикада тарбиянинг мақсади, мазмуни, шакл
ва усуллари тарбияланувчи шахсининг қарор топи-
ши билан мустаҳкам боғлиқ ҳолда қараб чиқилади.

Тарбия тарбияланувчининг руҳиятига тарбиячи
маъқул бўлган сифатларни сингдириш учун, мақ-
садга мувофиқ суратда ва мунтазам равишда таъ-
сир этишдир.

Ўқитувчи — тарбиячи томонидан тарбиявий жз-
раёнга раҳбарлик қилинган тақдирдагина тарбияда
бирор мақсадга қаратилганлик, маълум бир тартй
бўлиши мумкин. Шундай қилиб, тарбия аввало тар'
бияланувчи шахсининг таркиб топиш жараёниГ
раҳбарлик қилишни тақозо этади. ^

Тарбия давомида тарбияланувчининг қараШД³
ри, ҳаётий нуқтаи назари аста-секин таркиб топИ

У тарбияланувчининг хулқ-атвори ҳамда
"оак-атрофдаги муҳитнинг хилма-хил
таъсирла-
еб
нинг муносабатларини белгилайди. Шахснинг
утган йўли қанча аниқ ва изчил бўлса, тева-
атрофдаги ҳаёт шароитларининг турлича сал-
бий таъсири шунча кучсиз булади.

Мактаб шароитида тарбиявий ишлар ўқитувчи-тарбиячилар, синф раҳбарлари томонидан амалга оширилади. Улар тарбияни жамиятнинг мақсади ҳамда вазифаларига мувофиқ равишда ташкил этадилар.

Тарбия жараёни ўз-ўзини тарбиялаш билан мустаҳкам боғланган. Ўз-ўзини тарбиялаш кишининг ўз шахсини ўзгартиришга қаратилган фаолиятидир. Ўз-ўзини тарбиялаш тўғри тарбия бериш билан бирга содир бўлади ва айни вақтда тўғри тарбия натижаси ҳисобланади.

Ўз-ўзини тарбиялашнинг муваффақиятли бўлиши учун ўқувчи ўзини тўғри баҳолай билишга ўрганиши, ҳаётда ўзи интилиши лозим бўлган идеални аниқ тушунган ҳолда ўзидаги ижобий сифатларни ва камчиликларни кўра олиши муҳим аҳамиятга эга.

Бошланғич синф ўқувчисининг хатти-ҳаракатидаги айрим камчиликларни тузатишга тўғри келади. Бу камчиликлар аввалги тарбия жараёнида, кўпинча оилада таркиб топган бўлади. Ўқитувчи ўз Ҳаракатларини ва ота-оналарининг ҳаракатини бу Камчиликларни бартараф этишга қаратиши лозим. "Одатда бунинг учун болаларнинг оиладаги ҳаёт Ҳароитларини ўзгартириш, тарбияланувчиларда Нотўғри хатти-ҳаракатни келтириб чиқарувчи са-
"абларни йўқотиш талаб этилади.

Шундай қилиб, тарбиялаш, ўз-ўзини тарбиялаш
8a Қайта тарбиялаш жараёнлари ўзаро мустаҳкам

боғланган бўлиб, инсон шахсини таркиб топтири-
нинг бир бутун жараёнида доимо -бир-бирига та-
сир ўтказади.

ТАРБИЯ ҚОНУНИЯТЛАРИ ВА ҚОИДАЛАРИ

Ҳар бир ишнинг ўзига хос, маълум Қонун-қоида-
лари бўлганидек, бола тарбиясининг ҳам ўзига хос
бир қатор муҳим қонун-қоидалари борки, уларга
амал қилиш тарбия ишининг самарали бўлишини
таъминлайди, чунончи:

тарбиянинг бир мақсадга қаратилганлиги;

*тарбиянинг ҳаёт, меҳнат билан, Ўзбекистонимиз-
нинг мустақиллиги, гуллаб-яшнаши йўлида қилина-
ётган фидойи ишлар билан боғланиши;*

шахсни жамоада, жамоа орқали тарбиялаш;

*тарбияда бола шахсини ҳурмат қилиш ва унга
талабчанлик;*

*тарбиявий ишларнинг изчиллиги, мунтазамлиги
ҳамда бирлиги;*

*тарбияда ўқувчиларнинг ёши ва ўзига хос хусуси-
ятларини ҳисобга олиш.*

Қуйида тарбия жараёнининг қонун-қоидалари-
ни кўриб чиқамиз.

1. *Тарбиянинг бир мақсадга қаратилганлиги.* Тар-
бия мақсадини белгилашда жамият талаблари, давр
нафаси, миллий хусусиятлар асос қилиб олинади.
Тарбиянинг мақсади — ҳар томонлама камол топ-
ган — мукамал инсон шахсини тарбиялашдир-

Ўқитувчилар жамоаси ва ҳар бир ўқитувчи-тар-
биячи ана шу мақсадлардан келиб чиқиб, тарбия-
вий ишларнинг вазифаларини белгилайди, уни
мазмунини аниқлайди ҳамда мактаб иш шароитла-
рини ҳисобга олган ҳолда ўқувчиларни тарбияла-
шнинг шакл ва услубларини танлайди. 308

7 *Тарбиянинг ҳаёт билан боғлиқлиги қондаси тар-*
вий ишларнинг мазмуни ва ташкил этилиши-
лоимо янгилаб туришни талаб этади. Тарбиячи-
болалар тарбиясини ҳаёт билан боғлар эканлар,
рга ўзларида*имон-эътиқодни тарбиялаш имко-
ни берадилар.

Тарбиявий ишлар шундай ташкил қилинганда ёш-
лар жамият ҳаётига фаолроқ жалб қилинади, бу эса
ўқувчи шахсининг таркиб топишига ёрдам беради.

ШАХСНИ ЖАМОАДА ВА ЖАМОА ОРҚАЛИ ТАРБИЯЛАШ

Илғор ўқитувчилар тажрибасининг кўрсатиши-ча,
ўқувчилар аҳил жамоа бўлиб уюшгандагина тарбия
ишларини амалга ошириш анча енгил бўлади ва
муваффақияти таъминланади. Яхши уюшган, соғлом
жамоада ўқувчилар жамоатчилигининг фикри жуда
катта тарбиявий кучга эга бўлади ва тарбияда
ўқитувчиларнинг таянчига айланади.

Ўз манфаатини жамият манфаатлари билан қўша
билиш, бир-бирига ўзаро ёрдам бериш каби қим-
матли фазилатлар аввало жамоада шаклланади.
Уқувчилар жамоасида ҳар бир шахснинг камолга
етиши, ҳамда синфда ва умуман мактабда дўстлик
ришталарини мустаҳкамлаш учун қулай шароит
яратмоқ даркор. Шунинг ҳам айтиш керакки, баъзан
тарбия жараёнида жамоа билан шахс ўртасидаги
Қарама-қаршиликларни бартараф қилишга ҳам ТЎҒРИ
келади.

Уқувчиларда жамоа манфаатини кўзлаш, жамоа-
чилик ҳисси аввало биргаликда ўқиш ва меҳнат
Қйлиш жараёнида мустаҳкамланади.

Ўқитувчи ва тарбиячи ўзининг тарбиявий иш-
ларида ҳамма вақт ўқувчилар жамоасига ва улар
Расидаги фаол ўқувчиларга таянмоғи, ўқувчилар-

ни турли ишларни биргаликда бажаришга одатли тириб, уларга жамоатчилик руҳини сингдириб ^" риши лозим.

ТАРБИЯДА БОЛА ШАХСИНИ ҲУРМАТ ҚИЛИШ ВА УНГА ТАЛАБЧАНЛИК

Тарбиячи аввалги болалардан бирор нарсани талаб қилиб, сўнгра ўзининг бу талабини унутиб қўйса, ёки кейинги ишларида ўзи бу талабга ҳилоф иш тутса, бу ҳол тарбияга ёмон таъсир этади. Биз бундай тарбиячини, ўз сўзида муқим турмайдиган киши, деб атаймиз. У болаларга топширик бериб: «Билиб қўйинглар, топширилган вазифани, албатта, текшириб, тегишли баҳони қўяман» — деб огоҳлантиради. Лекин, болаларнинг топширикни бажарган ва бажармаганларини асло текширмайди. Болалар тартибни салгина бузсалар, у кўп дўк-пўписи қилиб, уларга қарши турли чоралар кўражани айтади-ю, аммо амалда ҳеч қандай чора кўрмайди. У, бирор қизиқ тадбир ўтказишни болаларга ваъда қилади-ю, сал орада ваъдасини эсдан чиқариб қўяди, болаларда бундай тарбиячига иззат ва ҳурмат пайдо бўлмайди. Ҳар бир педагогнинг сўзи билан иши бир хил бўлиши керак. У ўз ишида ва сўзида изчил бўлмоғи лозим. Ҳар бир тарбиячи учун бу нарса қонун сифатида тан олинмиши шарт.

Болаларга бирданига жуда кўп талаб ва қоидаларни тақдим қилиш мумкин эмас; болаларни ҳулқ ва юриш-туриш кўникмаларига ўргатган вақтда ҳам худди ўқув предметлари мазмунига кирадиган кўникмаларни ўргатишдаги тадрижийлик ва тизимлиликка риоя қилиш керак. Шундай қилинса, болалар ҳулқий кўникмаларни пухта, мустаҳкам У³ лаштирадилар. 1

илангич таълим усталари иш тажрибалари-
г^о ^осатишича, қаерда, ўқувчилдрга юкөөк та -
^ аш«гк7^хУР^{мат}> муҳаббат, ишонч кучли бўлса,
^/ рда тарбиянинг таъсири самарали бўлади.

Болага меҳрибонлик, ҳурмат ва муҳаббат билан
аш унинг кучига куч қўшади, ўзига бўлган
ярд^а ў³ ўқ^{ит}у^{вчисига} нисбатан ҳурмат, ишонч ва
еҳрибонлик уйғотади. Зотан, болалар ғамхўр, меҳ-
рибон ва талабчан ўқитувчини севадилар, ҳурмат
қиладилар ва унга тўла ишонадилар. Мана шундай
ўқитувчининг болаларга тарбиявий таъсири кучли
бўлади, унинг обрўйи ортади. Агарда ўқитувчи ўз
ўқувчиларининг кучига ва имкониятига ишонч би-
лан қараса, улар бу ишончни оқлашга интилади-
лар, ўз кучларига ишонч ҳосил қиладилар.

Ўқитувчи ва тарбиячиларнинг ўқувчига нисба-
тан ҳаддан ташқари талабчан ва қаттиққўл бўлиши
ҳам, ва аксинча, болаларга бўш муомала қилиши
ҳам ярамайди.

Ўқитувчи ва тарбиячилар ўқувчиларга нисбатан
талабчан бўлишлари ва қўйган талабларининг ўқув-
чилар томонидан сўзсиз бажарйлишига эришмоқ-
лари лозим. Бу эса болаларни катталар томонидан
Қўйилган оқилона талабларни ўз вақтида бажаришга
Одатлантиради. Шу билан бирга болалар ўзларига
^Исбатан ҳам талабчан бўладилар.

'^зДдрбия жараёнида болаларга нисбатан ўқитув-
чи^{лар}, ота-оналар, болалар ва ёшлар ташкилотла-
Р^и Ҳамда барча жамоатчилик томонидан бир хилда
Та^{лаб} бўлишини, яъни талабда бирлик бўлишини
аъмин этиш ғоят муҳимдир.

Мактаб маъмурияти, синф раҳбарлари, ўқитув-
^Яар билан ота-оналар ўқувчиларга бир хилда та-

лаб қўйишни таъмин этишлари керак. Ота-онал ҳам ўз навбатида болаларни тарбиялашни макт ^ билан мустаҳкам алоқада олиб бормоқлари ҳам болаларга нисбатан мактаб билан бирга бир хил т лаб қўймоқлари лозим. Оила аъзолари: ота-она, ака" ука, опа-сингил ва бошқалар ўртасида ҳам боля ларга тарбиявий таъсир кўрсатишда бирлик бўлиши зарурдир. Боланинг синфдан-синфга ўтиши, ё'шининг улғайиши, савиясининг ортиши, дунёқараад доирасининг кенгайиб бориши билан талабларнинг мазмуни ва шакли ҳам ўзгариб, ортиб боради.

Хуллас, ўқувчиларга нисбатан талабчан бўлиш уларга самимий муҳаббат ва ҳурмат билан қарагд қондасини оқилона ҳамда моҳирлик билан тўғри. қўлланиши, ўқувчиларнинг кучига, имкониятларига ишонч билан қараш — тарбиянинг муваффақиятли боришига ёрдам беради.

ТАРБИЯДА ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ЁШИ ВА ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИНИ ҲИСОБГА ОЛИШ

Болалар мактабда ривожланишнинг турли даврларини: болалик, ўсмирлик, ўспиринлик паллаларини босиб ўтадилар. Шу даврлар ичида улар ҳаёт, инсон ва табиат, умуман атрофимизни ўраб олган дунё ҳақида аниқ билимларга эга бўладилар. Уларнинг ахлоқи ҳам ўзгариб боради. Шу йиллар ичида боланинг ахлоқий туйғулари ривожланади, онги билан хулқи ўртасида уйғунлик вужудга келади, характери- таркиб топади, ўз хулқи ва хатти-ҳар^а катларини эҳтиёжга ва шароитга мувофиқлаштиришга интилиш одатлари тарбияланади. / Болаларнинг ёши ривожланиш даражасига куР ^ларга бериладиган тарбиянинг мазмуни, педаго' А^ик радбарликнинг характери ҳам ўзгариб бораД¹¹,

• алаН, бошланғич синф ўқувчилари мактабда-УЗ асосий вазибаларини: ўзини мактабда, уйда, ^Г да қандай тутиш қоидаларини билиб оладилар. Қундай одатлар уларга намуна кўрсатиш, тушун-гиряш йўли билан сингдирилади. :/Болаларнинг ёши улғайган сари уларга талаб ҳам орта боради. Шу туфайли ўрта ва катта ёшдаги бо-лаларни тарбиялашда уларнинг мустақиллигига су-яниб иш кўриш яхши натижа беради. Тарбияда бо-лаларнинг кучи ва имкониятларини тўла ишга солиш яхши, лекин уларнинг кучига ортикча баҳо бериб юбориш ҳам ярамайди.

Тарбия беришда ўқувчиларнинг ёш хусусиятларидан ташқари, ҳар қайси боланинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш ҳам катта аҳамиятга эга. Болаларнинг ёши, бўйи бир хил бўлса-да, уларнинг мижози, фазилатлари, қобилият ва майллари, қизиқишлари ҳар хил бўлади. Бу фарқлар болаларнинг, хулқида, ўқиш ва меҳнатида акс этади.

Бир ўқувчига нисбатан мувофиқ бўлган тарбия услубини бошқа бир ўқувчига нисбатан қўлланганда Укутилган натижани бермаслиги мумкин. Синфдаги ўқувчиларнинг баъзиларига оддий танбехнинг ўзиёқ самарали таъсир кўрсатади, аммо бошқа ўқувчиларга танбех беришнинг ўзи кифоя қилмайди. нга нисбатан жиддийроқ чоралар кўришга тўғри ^{Ке}лади. Баъзан бир ўқувчи айрим ахлоқий фазилат-^{Ла}РНи тезда уқиб олади ва унга амал қилади, ик-^Кйнчиси эса унга амал қилмайди, айрим болалар ^{аСа}бу хил сифатларни ўзларига жуда секинлик ^йлан сингдирадилар.

Айрим ўқувчилар ўзларининг фаолликлари, са-^{а^}Жом-саришталиги, интизомлилиги, фаҳм-фаро-^{ат}и билан ўқитувчи ва болалар жамоасининг

лари эса, интизомсизлиги, пала-партишлиги е

«та

шончи ва ҳурматига сазовор бўладилар, до

чопарлиги, бемаъни қилиқлари билан тездя[^] нилиб» қоладилар.

Демак, ҳар бир ўқувчининг қобилияти, қизик ши, ҳис-туйғуларини кучли ва заиф жиҳатларин" аниқлаб, тарбиявий ишларда уларни ҳисобга олит тарбияни тўғри йўлга қўйиш имкониятини беради

ТАРБИЯВИЙ ИШЛАРНИНГ ИЗЧИЛЛИГИ, ТИЗИМЛИЛИГИ ҲАМДА БИРЛИГИ

Аввало таълим ва тарбия бир мақсадни — баркамол инсон шахсини тарбиялашни назарда тутди. Яъни таълим иши тарбия билан бирга қўшилиб кетади ва бир-бирини тўлдириб, мукамаллаштириб боради. Дарс жараёнида олиб борилган тарбиявий ишлар синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишлар билан қўшилади.

Болалар билан олиб бориладиган ҳар бир тарбиявий иш бутун тарбия ишларининг ажралмас бир қисми сифатида амалга оширилган тақдирдагина таъсири кучли бўлади.

Тарбия ишидаги изчиллик ва тизимлилик шундан иборатки, ҳар бир тарбия иши мактабнинг умумий тарбиявий режасига асосан маълум изчилликда амалга оширилади, олдинги ишларнинг ман-тиқий давоми сифатида тарбия соҳасида қилина-ётган ишларни ривожлантиради, мустаҳкамлайди ва янада юқори даражага кўтаради.

Тарбия беришда тизимлилик қоидаси тарбияний амалга оширадиган барча бўғинларнинг — оила ва мактаб, болалар ва ёшлар ташкилоти, жамоатчй-лик, маҳалла фаоллари, мактабдан ташқари тар' бия муассасалари ва ишлаб чиқариш жамоаларй' 314

1

нинг жамоатчиликнинг ҳамжиҳатлик ва ба-
иш кўришини назарда тутди*—/

■^{laCЛ} бия ишидаги бу ҳамжиҳатлик ва ҳамкорлик-
ьмин этишда мактаб асосий роль ўйнайди.

¹ таб юқорида айтилган муассасалар билан мус-
¹ алоқада бўлиб, тарбия соҳасида баҳамжи-
^лякда ишлашга эришади.

X Тарбия жараёнида тизимлилик ва изчилликни
аьмин этадиган муҳим шартлардан бири тарбия
хасИдаги билим, кўникма ва малакаларни эгал-
лаш ва мустаҳкамлашда уйғунликка риоя этишдир.
Тарбиявий ишларнинг ҳаммасида болаларда мав-
жУд бўлган билим, кўникма, малака ва одатларга
I ҳамда уларнинг турмуш тажрибаларига суяниш ло-
эм

Ҳар бир одам ўз ҳаёт йўлида қанча муваффақи-
ятларга эришган ёки имкониятларни қўлдан бой
берган бўлса, бунинг ҳаммасига, аввало унинг
фёъл-атвори, олган тарбияси сабабчидир.

Хушхулқилик — камолат белгисидир

Хўш, хушхулқилик, тарбияланганликнинг асо-
сий белгилари нималардан иборат?

Улардан айримларини санаб ўтаемиз: - *Жаҳл*
чиққанда ўзини боса олиши; " Ҳар бир ишни
қилганда «етти ўлчаб бир кесиши»; " сир сақлай
олиши, мулоҳаза қилиб, айрим гапларни ^{ин}га ютиши;
"- *доимо ишонч билан яшаши ва олга интилиши; анди-^а*
чегарасидан чиқмаган ҳолда дадил бўлиши; "■ бир
ишни бошлагандан кейин уни охирига етказ-^{Маи}

Кўймаслик;

**" Ўпган-тутганини тежаб-тергаб сарфлаши ва*
азолар.^{илс}

Уламоларнинг айтишича, тарбияланганлик ўнта нишонаси бор экан:

биринчиси — халқ тўғри деб топган нарсага тўғри деб, қарамаслик;

—иккинчиси — ўз нафсига эрк бермаслик-

—учинчиси — бировдан айб қидирмаслик;

—тўртинчиси — ёмонликни яхшиликка йўйишли

—бешинчиси — агар гуноҳкор узр сўраса, узрини қабул қилиши;

—олтинчиси — муҳожирлар ҳожатини чиқарит-

—еттинчиси — эл ғамини ейиши;

—саккизинчиси — айбини тан олиши;

— тўққизинчиси — эл билан очиқ юзли бўлиши;

ўнинчиси — одамлар билан ширин муомалада бўлиши.

Хушхулқлик, яхши муомала, ширин сўзлик ва олижаноблик — яхши тарбия кўрганликнинг асл белгиларидир.

Хушхулқ, яхши тарбия кўрган киши яқинлари, ёри дўстлари билан учрашганда, одамлар ёнидан ўтаётганда, бирор хонадонга қадам қўйганда юзида табассум ила, «Ассалому алайкум» деб салом беради. Салом бериш, саломга алик олиш ҳам қарз, ҳам фарз ҳисобланади.

Саломнинг нақадар улуғлиги ҳадису шарифД^а ҳам шундай таърифланади: Салом — Аллоҳнинг ердаги исмларидан биридир. Бир-бирларингиз ойлан саломлашиб юринглар. Зеро, мусулмон киши¹ одамлар олдидан ўтиб бораётиб уларга салом беради, улар ҳам алик олишса, уларга саломни эслагани учун бир даража кўп савобга эришади. М^а до алик олмаса, унга зарари йўқ, чунки уларД яхшироқ ва афзалроқ зотлар, яъни фариШ^а алик олишади».

ий салом тўғрисида Пайғамбаримиз Муҳам-
лайҳиссаломнинг кўрсатмаларидан айримла-**#
келтирамиз:

*учрашганда қайси бирингиз биринчи бўлиб са-
берсангиз, ўша одам Тангрига ҳам итоатлироқ-*

*.1 бир-бирларингиз билан саломлашиб юрингизлар.
пиёда ўрталарингизда меҳр-муҳаббат уйғонади;*

*~ мўминларнинг бир-бирларига олтига ҳақлари
\$ор: салом бериши, чақирса бориши, маслаҳат сўраса,
лсавоб бериши; аксирса «ярҳамукаллоху яшфиқ» дей-
0' бетоб бўлса, йўқлаши; вафот этса, жанозада
қатнашиши;*

*—отлиқ-уловли киши пиёда кетаётганга, пиёда
киши ўтирганга озчилик кўпчиликка, кичиклар кат-
таларга салом берсин. Саломга алик олса-қу яхши,
бордию алик олмаса, салом берувчига зарари йўқ;*

*—салом бериб кирмаган одамни ҳузурингизга
фманглар.*

Кўл бериб сўрашганда бармоқлар билан эмас,
кафтани кафтга қўйиш керак. Узоқ кўришмаганда
кучоқлашиб кўришиш ҳам халқимиз одати. Учраш-
Г^анда салом бериш қанча яхши бўлса, хайрлашган-^{la}
Ҳам салом бериб ажралиш шунча мақбул иш.

Шундай қилиб, кўришганда салом-алик қилиш
|^a1Қимизга хос одатдир. Ҳозир айрим кишилар
Ртасида урф бўлгандай «Салом», «Саломалайкум»,
Ла^йрли кун», «Салом бердик», деб кўришишлар,
"°Қлашгач, чўлп-чўлп ўпишишлар шариат ҳук-
Г^a Ҳам, одоб қоидаларига ҳам тўғри келмайди.

ОТА-ОНАНИ ҲУРМАТ ҚИЛИШ ХУСУСИДА

^иллий тарбия ота-онани ҳурмат қилишни, Р^га
меҳр-шафқат кўргазишни ҳар бир фарзанд-

нинг энг асосий бурчларидан санайди ^{акс_и}
ота-онага беҳурматликни қоралайди.

Жаноби Расулуллоҳнинг таълим бериш ота-онасига шафқатли бўлган кишини Танг ^{^4^} ло қиёмат куни ҳимоя қилиб, ўз жаннатига ^{^ Тао^и} зади, аксинча, ота-онасини норози қилиб оқ бўлган кишига Тангри раҳмат назари билан » ^{P¹} маиди, бундаилар жаннатга кирмағайлар. Бир ҳал да: «Ота-оналарнинг кексалик вақтида ҳар ^{ик¹с[^]} сани ёки бири бўлмаганда бошқасини рози қилиб жаннатий бўлиб олмаган фарзанд хор бўлсин, хоп бўлсин ва яна хор бўлсин», дейилади. Кимки ота-онасининг розилигини олган бўлса унга қандай яхши! Тангри унинг умрини узайтиради.

Одам қиладиган гуноҳи азимлардан бири - ота-онасини ҳақорат қилмоқдир, дедилар.

Фарзанднинг ота-она олдидаги ҳаққи қуйидагилар:

1. Агар овқатга муҳтож бўлишса, овқатлантириш,
2. Кийимга муҳтож бўлишса, кийинтириш.
3. Хизматга муҳтож бўлишса, хизматларини қилиш.
4. Чақиринса «Лаббай» деб ҳозир бўлиш.
5. Гуноҳ ва ғийбат ишлардан бошқасига буюришса, итоат қилиш.
6. Қўполлик қилмай, мулойим гапириш.
7. Уларнинг исмларини атаб чақирмаслик.
8. Олдинга ўтиб кетмай, ортларида юриш.
9. Ўзи ёмон кўрган нарсани уларга раво кўр^алик ва яхши кўрган нарсасини илиниш.
10. Аллоҳдан ўзи учун қандай мағфират тяз^{с¹} уларнинг ҳам гуноҳларини кечиришни сўраш.

^АТТАЛАРГА хурмАТ - АЗАЛИЙ ОДАТ.

омий тарбия катталарни хурмат қилишни, ■
мехрибонлик ва итоат кўрсатишни яхши
илатлар қаторига қўшган. Бу ҳақда бир ҳадиси
³ф ривоят қилинади: «Соч-соқолларига оқ туш-
³ ^{вс}Улмон кишини, Қуръони Каримни, кибр-
³ ай у^нга амал қилишдан юз ўгирмайдиган ва
яолат билан иш олиб борадиган амалдорларни хур-
т қилиш Аллоҳ таолони хурмат қилишнинг бел-
гиларидандир».

Яна бир ҳадиси шарифда ёши катта одам гапни
^{хам}, савоб ишни ҳам олдин бошлаши ҳақида сўз
борган. Пайғамбар алайҳиссалом: «Катта ёшдаги-
лар билан суҳбатда бўлинглар, уламолардан мас-
лаҳат сўранглар ва ҳукамолар билан аралашиб ту-
ринглар», деб насиҳат қилганлар.

Ёшлар катталарга биринчи бўлиб салом бери-
шади, бирор нарса сўралгандагина жавоб қайта-
ришади. Катталар суҳбатида ўтирганда улардан ав-
вал сўзлаш яхши эмас. Ёши катталардан аввал фикр
билдирмаслик лозим. Катталар ҳузурида оғзини ланг
очиб эснаш, қаттиқ ововзда гапириш, бурун қо-
қиш, ва туфлаш ҳам одобсизликка киради. Улар
^УХбатида оёқларни чалиштириб ёки узатиб ўтирил-
^Майди, ёнбошлаб олинмайди.

Жаноби Расулulloҳ: «Кимки кичикларга раҳму
Шафқатли, катталарга иззат-икромли бўлмаса, у
"Излардан эмасдур», деганлар.

Йсломиё одоб қоидаларига кўра ёшлар, катта-
^{ла}Рни оғир машаққатли юмушлардан халос қила-
^лар, юқларини^кўтаришадилар. Овқат устида та-
^Нинг аввали катталарга тутилади. Улар қўл
³зтмагунча овқатланиш бошланмайди. Катталар-
^йРози қилиш, мамнун этиш, улар билан хушму-

омалада, меҳрибонлик билан муносабатда бй ва шу тариқа улар дуосини олиш ёшларнинг ун ^ ўсиши учун яхши омил бўлади.

ИЛМ ВА КАСБ ЭГАЛЛАШ ҲАҚИДА

Фарзандлар илм олиб, оламни танишлари л зимлиги, ҳақиқатни англаш ва тафаккур қилт, учун илмнинг нақадар зарурлигини ҳамиша таъкидлаб келинган. Пайғамбаримиз ўз умматларини илм олишга даъват қилганлар, илм эгаллашга ҳаркат қилиш ҳар бир мўмин ва мўмина учун фарз эканини қайта-қайта эътироф этганлар. Ҳадислардан бирида «Гарчи Хитойда бўлса ҳам илм истанглар» деб таълим берилган.

Ҳадисда айтилишича, бир соатгина илм ўрганиш бир кечалик ибодатдан яхши, бир кунлик дарс эса уч ой тутилган нафл рўзадан афзалдир. Ёки, бошқача қилиб айтганда, илмга асосланган ибодат тақлидий ибодатдан афзалдир, тақво динни тутиб турувчи устундир.

Аждодларимиздан бир уламо айтдилар: «Илм ўрган, у сенинг ёшлик пайтларингда тўғри юришингни таъминлайди. Катта бўлганингда буюк шахсга айланишингда асосий сабаблардан бўлади. Илм доим сенинг ҳамроҳинг бўлиб, адашишдан ва қоқилишингдан сақлайди, душманларингни мағлуб қилади.

Илм олиш билан бир қаторда, фарзандлар касб-ҳунар ҳам эгаллашлари, унинг воситасида оилаларини ҳалол меҳнат билан боқишлари шарт. Пайғамбарларнинг ҳам ҳалол касб билан шуғулланганликлари тарихдан маълум. Масалан, пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом чўпон ва савдогар бўлганлар. Довуд алайҳиссалом темирчилик қилган-

Шо алайҳиссалом табиблик билан шуғуллан-
лар ва Ҳоказо.

Халқимиз «Хунар-хунардан унар» деганда, одам-
ризики-насибаси хунардан, меҳнатдан пайдо
^,лшини назарда тутган. Бу ҳикматлар ёшларга
боатдир- Бизнинг ота-боболаримиз азал-азалдан
унарманд, ижодкору миришкор бўлишган. Улар-
нинг хунарлари орадан неча юз йиллар ўтса-да
хали-хануз кадр-қимматини йўқотмай, кўрки-та-
роватини намойиш этиб турибди. Дурадгорлик дей-
сизми, наққошлик дейсизми, заргарлик дейсизми,
боғбонлигу соҳибкорлик, устачилик дейсизми —
хаммани лолу ҳайрон қолдирадиган эзгу ишлар
аждодларимиздан, бизларгача этиб келган.

Ўзбек халқ хунарамандчилигининг санаб саноғи-
га^етиш қийин. Бешиксозлик, сандиксозлик, жай-
дари арава, Кўкон арава, ясси ва, баланд зинали
аравалар, жилоси-ю, нақш кўз камаштирадиган
пичоқлару ўймакор курси-курсичалар, чорпоялар,
гулдонлару шамчироқлар, обдаста, жомашов, жом,
дасшалар...

Уларнинг кўпини энди асосан музейларда кўриб,
шундай забардасту моҳир санъаткорлар наслидан
эканимиздан кўнглимиз олам-олам қувончга тўла-
Ди, нечоғли бой миллий маданиятга эга эканлиги-
^издан фахру ғурур ҳиссига тўламиз.

Аждодларимиз ўз* хунарларини, санъатларини
Келгуси авлодларга тўкис-тугал етказиш, уларни
УТмишимиз маданияти-ю, санъати билан ошно
КИлиш учун нечоғлик меҳр-ихлос, катта ғайрат-
^Ижоат билан, кўз нуруни, қалб кўруни сарфлаб,
^Инимсиз меҳнат қилганларининг гувоҳи бўламиз.
^ни пайтда биламизки, бизлар кўрган-билган
CaНъаткорлик, бунёдкорлик маҳсуллари ўз замо-

насида яратилган асарларнинг дарёдан бир томчи си, холос. Чунки собиқ шўро даврига келиб, хуна* мандчиликнинг кадру қиммати кескин пасайиб кетганидан боболардан қолган бойликлар ҳам талон-торож қилиб юборилди. Не-не ажойиб касблар, жумладан косибчилик, касаначилик, хунармандлик санъати ишлаб чиқариш рўйхатидан деярли ўчириб ташланди. Чинакам санъат асарлари ўрнини ўйинчоқ сифат буюмлар эгаллаб олди.

«Ҳақ жойида қарор топади» деб бежиз айтмаган доно халқимиз. Мана, вақти келиб, яна ўшаота-боболаримиздан қолган хунармандлик санъатига кенг йўл очилди. Ҳақ ҳақлигини исбот қилди. Лекин бу ишлар энг моҳир ва забардаст усталаримиз оламдан ўтиб кетгандан кейингина йўлга қўйилди. Эндиги гап ёшлар катта қизиқиш, зўр иштиёқ билан аждодларимиз ишини давом эттиришларида, қолди.

Кўлида хунар бор ўлмайди, унинг номи ҳам ўчмайди, бировга хор-зор ҳам бўлмайди. Шоир Бадриддин Ҳилолий айтади:

*Тиришиб гнопмасанг бир хунар, юз айб,
Бир хунар ёпади, бўлса гар юз айб, Бир
эса хунару ақл ҳам шамиз, Эл наздида
доим ул киши азиз.*

Хунарнинг умри боқий, у ўлмас-йитмас мўъжйзадир. Ҳаёт давом этар экан, авлодлар кетидан авлодлар дунёга келар экан, юқорида зикр этганимиз — ноёб буюмлар турмуш эҳтиёжи учун доимо керак бўлиши табиийдир. Зеро, инсон тирик экай< уй-жой куриши керак, фарзанд кўрар экан, беШйБ ғалтакарава, қиз узатиш, ўғил уйлантиришга са#' диқ-кути, боғ-роғ бунёд қилиш учун аввало боҒ'

н сўнг унинг ҳам ўзига керакли асбоб-ускуна-
арй керакки, бу нарсаларни бунёдга келтириш
ун усталарнинг меҳнати, ишбилармонлиги жуда
арурдир.

дгар ёшларимиз мактабдан ташқари бўш вақт-
ларини беҳуда кўча чангитишга сарфламай, турли
касбу ҳунар соҳибларига шогирд тушиб иш ўрган-
салар, беш-ўн йил ўтмай қарабсизки, ҳамма тои-
фадаги ҳунармандлар ўзимизда муҳайё бўлади. Бу
ёшларнинг рўзғор тебратишда ота-оналарига ёрда-
ми бўлса, ўзларининг келажаклари учун ҳам му-
хим омил бўлади. Бунинг яхши томони яна шунда-
ки, меҳнат билан машғуллик уларни турли ножўя
хатти-ҳаракатдан, бефойда машғулотлардан, беҳу-
да санғиб юришлардан асраб қолади, бу эса ўзла-
рининг келгуси бахтли тақдирлари ва камолга ети-
шувларида кони фойдадир.

Ҳеч ким онадан ҳунарманд бўлиб туғилган эмас.
Ўтмишда ўсмир эсини таниб, қўли ишга келгач,
ота-онаси зийраклик билан унинг қобилиятини
кузатиб, ўзи қизиққан ҳунар соҳибига шогирдлик-
ка топширган. Шогирднинг меҳнатга муносабати,
касб-корга муҳаббатига қараб устозлар ўз ҳунарла-
рини ўргатганлар, мустақил ишлаш учун баҳоли-
ҚУДрат шарт-шароит ҳам яратиб берганлар.

Кекса ҳунармандларнинг ҳикоя қилишларича,
Уста қанча қаттиқкўл, талабчан бўлса, шогирд кас-
^Ини шунча тез ва пухта эгаллар экан. Буюрилган
ий¹и кўнгилдагидек бажарилиб, шогирд эгаллаган
^Унар соҳасида оқсоқоллар имтиҳонидан муваффа-
Қйятли ўтгандан сўнг унинг уста бўлишига фотиҳа
"еРИларкан. Йигитнинг ота-оналари уста бошлиқ
°Қсоқолларни зиёфатга чорлаб, ҳунар оши ўткази-
^ркан. Шундан сўнг, уста бўлган йигит истаса шу

жоида ишини давом эттиравериши, хоҳласа е
дўкон очиб, шогирдлар етиштириш ҳуқуқига и
бўларкан.

Қаранг, нақадар чиройли, нақадар ибратому
удумлар! Бу бир томондан ёшларнинг ўзлари сев
ган касб-корларига қизиқишларини кучайтирса
иккинчидан, уларнинг зиммасидаги масъулиятни
оширади. Айни замонда саноат корхоналаримиз
қошида шундай устахоналар очилиб, малакали шо
гирдлар етиштирилса, кўплаб ёшлар ҳунарманд
бўлиб етишадилар, улар бекорчиликдан қутулиб
меҳнатга иштиёқманд бўладилар, ота-боболаримиз
ҳунарларига меҳрлари товланади. Шундай қилин
ганда республикамиз равнақи ошади. Юқорида айт
ганимиздек, ҳам ишсизлик камаяди, ҳам ўзимиз
дан истаганча мутахассислар етишади, ҳам моддий
бойлигимизга бойлик қўшилади. Бу эса кўп сонли
халқимизни кундалик зарурий буюмлар билан бе
малол таъминлаш имкониятини туғдиради.

Қувончлиси шуки, республикамиз мустақил
бўлди, ўзбек тилимизга давлат мақоми берилди.
Ёшлар кунт қилсалар, айна пайтда қажққа қўл узат
салар етгулик шароитлар бор. Фақат мақсад аниқ,
қизиқиш кучли, билим ва зеҳн ўткир бўлса бас!
Бунинг учун ҳар бир ўқувчи ўзи қизиққан соҳага
оид адабиётларни топиб ўқиши, мустақил равиш
да ўз-ўзини тайёрлаб бориши керак. Ота-она,
ўқитувчи-тарбиячилар эса, албатта, болаларнинг бу
интилишларини қўллаб-қувватлашлари, қўлларй
дан келганича кўмаклашишлари лозим.

Қадимда ўғил болалар ва қизларнинг ўзларига
хос алоҳида-алоҳида касб-кор ўрганиш усулларй
бўлган. Масалан, ўғил болалар дурадгорлик, ғиШ^Г
терувчилик, бешиксозлик, сандиксозлик, боғбой^Г
лик, этикдўзлик, ганчкорлик, наққошлик ҳуяар^Г

ини эгалласа, қиз болалар дўппидўзлик, чевар-
л^к каштадўзлик, йўрмадўзлик (жияк тўқувчи)
л^л 'рларини эгаллашга иштиёқманд бўлганлар. Ҳар
им ўзининг жинсига, жисмоний кучига, зехнига,
ийраклигига қараб, хоҳлаган ишини ўрганиб, шу
бйлан машғул бўлган.

Ҳунарли бўлиш фақат йигитларгагина эмас,
қизлар учун ҳам зарурий шарт эди. Улар қандай
тоифадаги оилада — у бой хонадонми ёки ўртаҳол-
ми, бундан катъи назар, барибир ҳунарли бўлиш
зарурат ҳисобланган. Қизларни турмушга узатишда
ҳунар жуда қўл келган. Бу, биринчидан, сеп тайёр-
лашда оилага моддий ёрдам берса, иккинчидан,
ўғил уйлантирадиган хонадон соҳиблари ҳам қиз-
нинг одоб-ахлоқи, шарму рисоладагидек бўлиши-
дан ташқари, албатта тикиш-бичишни билиши,
пазандалиги каби бир-икки ҳунарни эгаллаган
бўлишига катта эътибор беришган. Куёв, бўлажак
йигитлар ҳам-шундай талабларга тўла-тўқис жавоб
беришлари лозим кўрилган. Негаки, турмушни қий-
налмай, бекаму кўст, тартибли олиб бориш ва
унинг мустаҳкамлигини таъминлаш кўп жиҳатдан ке-
лин-куёвнинг уддабууролиги, ишбилармонлиги, эп-
чил-чаққонлиги, рўзғорни тебрата билишига боғ-
л^лик бўлган. Шунинг учун илгари пайтларда оила
ҚУрганлар ўртасида қўйди-чикди каби ноҳушлик-
лар камдан-кам учраган.

Қадим удумларимиздан яна бир ибратлиси, ота-
оналар касб танлашда фарзандларининг ўзларига
Ула эркинлик беришган. Улар қайси бир ҳунарни
Укаммал ўрганишларига кўзлари етса, шунга рози
"Ўлиб кўмакдошлик қилганлар. Ҳозирги ота-она-
ларнинг кўпчилиги бу қоидага риоя қилмайдилар.
Фарзандлари ўқигандан кўра ўзи истаган касб-

хунарни эгалласа бахтли хаёт кечиришини ўйдя дилар, фарзандлари ўрта мактабни битириши к^И~лан уларнинг олий мактабда таҳсил олишлари №^И~қобилиятлари, билимлари, сабру бардошлари ет^{УН}лими, йўқми, бу билан ҳеч ҳисоблашмасдан к амаллаб олийгоҳларга киритишга ҳаракат қиладлар. Кўплар бунга муваффақ ҳам бўладилар. Лекин кейинчалик бунинг оқибати нима бўлади? Фарзандлар ё ўқишнинг ўзига хос машаққатларига тоқат қила олмай, ёки ўқишни давом эттиришга билим даражалари етмай, ташлаб кетадилар. Ваҳоланки, орада зое кетган бир-икки йил вақт мобайнида улар ўзларига муносиб бирор хунарни эгаллашлари ва хаётда равон йўлни топиб олишлари мумкин эди.

Юқоридагилардан шундай хулосага келиш мумкин: отанинг давлату мансаби, ҳеч қачон ҳеч кимга вафо қилмаган, бошга бир мушкул иш тушса бойлигу давлат бу мушкулотдан қутқариб қололмаган. Абдурахмон Жомий айтади:

*Отанга бўлмагин арзанда, банди,
Бандидан чиқиб, бўл хунар фарзанди.*

Буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий ўзининг «Фарҳод ва Ширин» асарида ёшлар таълим-тарбиясида асосий омил бўлган касб-хунар эгаллашнинг аҳамиятини зўр муҳаббат билан тасвирлаган.

Хитой ҳоконининг яккаю ягона ўғли Фарҳодни отасининг давлати-ю мансаби заррача қизиқтирмайди. Тожу тахт, шоҳ бўлиш орзуси унга бутунлай ёт бўлиб, хунарманд бўлиш иштиёқида ёнади вз отасини ранжитиб бўлса-да, мерос — тожу тахтни рад этади. Ота ўғлининг маънос аҳволини кўр#^е> унга қаср солдиришга қарор қилади. Фарҳод К^{аСР} бунёдкорлари бўлмиш Моний, Боний каби моҲИР

ар ёнидан кетмай, улардан тош иуниш, нақш пг
хунарларини мукаммал ўрганиб олади. к#р куни у
отасининг сандиғида бир суратни *ЛъФ, У^{нга}*
гойибона ошиқ бўлади ва арман мам
акатининг маликаси бўлмиш Ширинни ахтариб,
ин чиқади. Кўп азиятлар чекиб, гоҳ қуруқлик,
ҳ денгизу дарёлар оша Арман мамлакатига етади.
Бу сафарида кемада танишиб қолган дўсти — эрон-
лик йигит Шопур унга ҳамроҳлик қилади. Арман
мамлакатининг подшоси Меҳинбону кимда-ким
Арманистон сарҳадига сув чиқарса, жияни Ширин-
ни шу кишига никоҳлаб беришга ваъда қилганини
эшитиб, Фарҳод дарҳол ишга киришади. Ўзи учун
хурилган қасрда усталар билан баб-баробар ишлаб,
уларнинг хунарларини эгаллаган Фарҳод тош ке-
сувчилик, йўнувчилик санъатини ишга солиб, саҳ-
рога сув чиқаришга эришади ва довруғи ҳамма ёққа
тарқалади.

Ёш малика Ширин қўли гул мохир тошкесар
йигитнинг ишини кўргали келиб, ўз аксини тошга
йўниб ишлаган Фарҳодга қойил қолади ва унга
кўнгил кўяди... Воқеанинг давоми «Фарҳод ва Ши-
рин» достонини ўқиган, шу асосда яратилган кино
^ва драматик асарларни кўрган кишиларга яхши
маълум.

Бу ерда гап Фарҳоднинг севгиси, дўстона муно-
^сабати ва бошқалар хусусида эмас, балки шоҳ ўғли
бўлатуриб, хунар эгаллашни ҳаётининг маъноси деб
бйлган, бу билан ўз йигитлик шаънини юксак да-
Ражага кўтарган ва халқ дилида абадий қолган меҳ-
^наткаш, оқилу фозил инсон хусусида боряпти. Ота-
^нинг давлату мансаби, ҳатто тожу тахти ҳам ҳеч
Қачон ҳеч кимга вафо қилмаган, бошига бир муш-
^л иш тушса бойлигу давлат бу мушкулотдан қут-

қариб қололмаслиги, фақат ўз кучи, билими идроки, қолаверса, садоқатли дўстлари-ю % ^ ган хунаригина кишини ҳар қандай офату бал₀ -^* дан асраб-авайлаб қолиши муқаррарлигини ҳоз ги ёшларимиз, хусусан ўқувчиларимиз Фап_х ^Р" тимсолида онг ва шуурларига мустаҳкам ўрнашт ? риб олишлари ва амалда бунга риоя этишлари ни ҳоятда зарурдир.

XIV боб. МИЛЛИЙ ТАРБИЯНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИ ВА МЕЗОНЛАРИ

Испаниялик бир файласуф олим бутун умрини жаҳон халқларининг урф-одатларини, ахлоқ-одобини ўрганишга, тадқиқ қилишга бағишлаган экан. Иттифоқо, ўша олим бизнинг юртимизга ташриф буюриб, Тошкент, Самарқанд, Бухорода бўлибди. Юртига қайтиб боргач: «Ҳозиргача ўрганган, тадқиқ қилган барча ишларимни ўн беш ёшли ўзбек қизалоғининг ўрнидан туриб, қўлини кўксига қўйганча чой узатишдаги одобига, назокатига алмаштиришга рози эдим», деган экан. Биз шундай юксак одоби, маданиятли халқнинг фарзанди эканлигимиздан ҳар қанча фахрлансак арзийди, албатта.

Дарҳақиқат, халқимиз азал-азалдан ахлоқий фазилатларга бой бўлган. Ота-боболаримиз фарзанд ўстирар эканлар, уларнинг хулқ-атворларига, гап-сўзларига, кишилар олдида ўзларини қандай тутиб, нималар ҳақида фикрлашиб, ўз мақсадларий' ни қандай сўзлар билан тушунтиришларига катта аҳамият беришган. Улар фарзандларининг кўрслай* қилиши, катталар суҳбатига аралашishi, ноЖЎ* ишларига зинҳор-базинҳор йўл қўймаганлар. ^У нарсаларга фарзанд тарбиясининг энг муҳим ^{т0}" мони деб қараганлар.

минг таассуфки, яқин тарихимизда
тарбия, шар-

ахлоқ-одобнинг минг йиллик тажри-

Ф*

н «эскилик сарқити» деб воз кечдик, ўзли-
йзни унутаёздик. Ахлоқсизлик, ҳаёсизлик,
иликбозлик, қадимий меросимиздан нафратла-
и асосига қурилган «янги ахлоқ» зўрлаб тарғиб
сглинди. Бу «оврўпача одоб»нинг самарасини, хал-
йМЙЗ бошига солган кулфатларини, маънавияти-
мязга етказган зарарларини бугун ҳаммамиз кўриб
турибмиз.

Шарқона одоб минг йиллар мобайнида исломий
тарбия қоидалари асосида таркиб топиб, такомил-
лашиб борганлиги тарихдан маълум. Чунончи,
Қуръони карим оятлари мазмуни, Пайғамбар алай-
диссалом ҳадислари, шарқ алломалари ва файла-
суфларининг китоблари тарбиямизнинг манбаи
бўлиб хизмат қилган.

Исломий тарбия мусулмонлар ҳаётининг барча
қирраларини, ҳатто майда жиҳатларигача қамраб
олган. У гўдақларни эмизишдан тортиб, қандай
кийинтиришгача, овқатланиш одобидан тортиб,
кўча-кўйда, катталар қошида ўзини қандай тутиш
лозимлигигача барча жиҳатларни ўз ичига олган. Энг
асосийси, исломий одоб¹ фарзандларнинг ҳалол,
поқ, меҳнатқаш, илмга интилувчи, катталарни,
^никса, ота-онани ҳурматлаш руҳида тарбиялаш-
Ни шарт қилиб қўйган.

^аноби Расулуллоҳ ҳадисларида: «Фарзандла-
р^рйгизни иззат-икром қилиш билан бирга ахлоқ-
!обини ҳам яхшиланглар!», «Ҳеч бир ота ўз фар-
йДига хулку одобдан буюкроқ мерос бера
'Майди», дейилган. Яна бир ҳадисда эса: «Мўмин

Шйга берилган нарсаларнинг энг яхшиси
%1. чиройли

^Дйр», дейилгани бежиз эмас. Бобокалонлари-

миз ҳамиша баркамол инсон шахсини тарбия га интиланлар ва ўз фарзандлари, маҳалла ёт ^" ри ва бутун жамиятнинг тарбияли бўлиши учун³ рашганлар. Ёшларни тарбиялашда «Менинг бола ^" «Сенинг боланг» деб ажратишмаган. Тарбия беп ' ҳамманинг виждоний бурчи деб қаралган.

Одамзод дунёга келибдики, мудом мукамал тимсол ахтаради, комилликка интилиб, рухий на жот йўлини қидиради. Шу орзу-интилиш самараси ўлароқ, маънавият бобида беқиёс кашфиётлап қилинган.

Комил инсон ҳақидаги таълимот инсонни юк-сак камолатга етишини кўзда тутди. Комиллик бу — инсоннинг Ерда қилган ҳамма ишлари маънавий эътиқод билан суғорилишидир.

Ўзбек халқи ўз маданияти ва маънавиятида комил инсонларни вояга етказишга катта эътибор берган. Бунинг йатижасида асрлар давомида ақлу заковатга, қомусий билим ва қобилиятга эга бўлган Аз-Замахшарий, Абурайхон Беруний ва Ал-Форо-бий, Абу Али ибн Сино ва Ал-Хоразмий, Амир Те-мур ва Улуғбек, Алишер Навоий ва Бобур, Огаҳий каби комил инсонлар етишиб чиқди ва оламга та-нилды. Улар туфайли халқимиз- мағрур яшди, меҳ-нат қилди, доимо хуррият ва эрк сари интилды.

Бизга маълумки, Абу Али ибн Сино буюк қомусий олим сифатида тиббиёт, риёзиёт (математика), фалакиёт, физика, кимё, биология, дориШУ' нослик, рухшунослик, физиология, филологня, фалсафа, ахлоқ, эстетика ва бадантарбия каб# кўплаб фанларнинг етук билимдони бўлган. УниН акд-заковати, яратган асарлари Ўрта ОсиёдагиН эмас, балки Шарқ ва Ғарбий Оврупо мамлакатЛ³,

цда хам ҳурмат билан тилга олинади. У ҳар то-
"яама комиллик даражасига етган улуг

инсон
ар1. Абу Али ибн Сино йигирма тўрт ёшида ил-
"онинг ҳаммасидан хабардор бўлиб, Бухорода
Мимлар билан бўлган баҳсда уларни мот қилган-
и^аълум. Бундай муваффақиятга олим камолатга
оцшганлиги туфайли муваффақ бўлган эди.

дбу Али ибн Сино ўз ҳаёти ва фаолияти даво-
иДа доимо эзгуликка интилган комил инсон
бўлган. Унинг номи ва асарлари ҳамиша тиллар-
яан-тилларга, диллардан-дилларга ўтиб юравера-
ди

Инсон комилликка интилар экан, зинҳор бу
интилишнинг охирига ета олмайди. Шу боис, мен
комилман, камолатга эришдим, деган одам хато
қилади. Инсон ўз фаолияти мобайнида, нуқсон ва
камчиликларга ҳам йўл қўяди. Аммо шу нуқсон
камчиликларни тушуниб, тузатиб, уларни такрор-
ламасликка ҳаракат қиладиган киши баркамол ин-
сондир. Бу ҳақда Алишер Навоий шундай деган:

*Ноқис улдирким, ўзин комил дегай,
Комил улким, нуқсин исбот айлагай.*

Инсон камолатига чек-чегара йўқ. Муттасил ка-
молат сари интилмоқ — таракқиёт боисидир.

Киши умрини баланд ҳиммат билан бойитмоғи
^арт. Юксак мақсадлар сари интилмоқ, инсоният-
га наф етказиб яшашни ҳаётининг мазмуни деб
"йлмоқ-ҳиммат баландликдан нишонадир. Алишер
"авоий бу хусусда бундай деган:

*Бировким, анга ҳиммат ўлди баланд,
Эрур олам аҳли аро аржуманд Ани,
анга муфлисски йўқ ҳиммати, Чу йўқ
ҳиммати, йўқ анинг ҳурмати.*

Ўтмиш маънавий меросимиз комил инсон ғояс
билан чароғон. Ҳазрат Алишер Навоий дostonлаои
нинг ҳар бири комилликнинг ўзига хос мезонидир.

Дарҳақиқат, Навоий асарларининг ҳар бир са-
ҳифаси, мисраси ва хулосасида ана шу мезон *ш*
куч билан ташвиқ этила боради. Чунончи, букж
шоирнинг «Арбаъин» асарида куйидаги ҳикмат
айниқса, муҳимдир:

*Эл аро яхшироқ, дединг, кимдур,
Эшитиб шубҳа айла раф андин.
Яхшироқ бил ани улус ароким,
Етса кўпроқ улусга наф андин.*

Яъни, эл орасидаги энг яхши одам — улусга
(халққа) кўп фойда етказган кишидир.

Зеро, комил инсоннинг бундан кўра таъсирчан-
роқ ташвиқини топмоқ қийин.

Маълумки, Навоийнинг идеал қаҳрамони — Фар-
ҳоддир. Бу қаҳрамоннинг феъл-атворида, юриш-
туришида, фаолиятида мукамал инсонга хосфа-
зилатларнинг барчаси жамулжам. У илму ҳунарни
беҳад муҳаббат билан ўрганади. Меҳнатсеварлик, ин-
соф, ҳалоллик, камтаринлик, ҳиммат ва мурувват-
пешалик, фидокорлик, покиза табиатлилиқ, ота-
онага ҳурмат, тахту-тож, давлат ва бойликка бефарқ
қараш, хуллас, баркамол инсонга хос нимаики си-
фат бўлса, ҳаммаси Фарҳодда мужассам эди. ¹³У
нинг учун эл, халойиқ Фарҳодни ғоят севади, туну
кун уни дуо қилади. Шоирнинг ўзи эса унинг о
фазилатларини мана бундай таъриф этади:

*Демонким, кўнгил пок ҳам кўзи пок,
Тили поку сўзи поку ўзи пок.
Анингдек тийнати покига лойиқ,
Дуосин айлабон поки халойиқ.*

инсон коинотдаги барча мавжудотлар ичида ҳам-
ядан улуғи ҳисобланади. Унинг камолати олдида
^д хайрон қолади, чунки, инсон ҳақиқат ҳақида
кур ўйлайди. Камолат йўлига чиқиш учун у аста-
кин ўзлигини излайди, оламни танийди. Алишер
Навоий «камол эт касбким» дея даъват қилганла-
рида комиллик учун зарур жуда кўп хусусиятларни
назарда тутган. Киши ўзини ҳирс-таъма, нафс, ғаф-
лат, нодонлик сингари майллардан покламаса, у
ҳеч пайт комил бўла олмайди. «Олам уйи»да яшаш
– унинг фуқаросига айланишдир. Алишер Навоий
инсоннинг жаҳон фарзанди мавқеига кўтарилиши-
ни хоҳлаган. Худди шу мавқени эса камолатнинг
олий чўққиси деб билган.

Навоий ўз даврида комил инсонларни «аҳли
маъни» деб билган. «Аҳли маъни» бу фикрли одам-
лардир. Фикрсиз халойиқнинг онгида маъни чуқур-
лиги бўлмайди. Фикрлаш — ҳақиқатни англашдир.
«Аҳли маъни» деганда оқил ва доно, камтар ва
олижаноб, ҳақиқатпарвар ва фидоий кишиларни
тушуниш керак. Бундай фазилатларга эга бўлган
мшиларнинг тафаккур қилиши кенг бўлади.

Чунки уларда ақл оддий сўз ва тушунчалардан
Эм^{ас}, балки диёнат, адолат, инсоф, иймон, ишқ
Дард тухфаларидан камол топган бўлади.

Алишер Навоийнинг фикрича, аҳли маъни, яъни
^Бнили кишилар маънавиятли етук шахслардир.
Чайрат ул аброр» достонида етук шахснинг маъна-
Вия^{ти}даги яхшилик, саховат, софлик, ҳаё, мурув-^{ат}
андиша, адаб, камтарлик, садоқат, қаноат,
^тгўйлик, бағри кенглик сингари фазилатлари таъ-
Фланиб, руҳий камолат йўллари таҳлил этилган.

"авоийнинг фикрича, ёш авлодни камолатга ет-
3^йш деганда, уни халқпарвар, билимли, энг яхши

фазилатларга эга кишилар қилиб етиштириш яц
лашилади. Бунда тарбия етакчи роль ўйнайдн
билан бирга Навоий тарбия таъсирига берилувч/
қобилиятли ўқувчи болалар бўлгани сингари, ёш'
хулқли болалар ҳам борлигини, уларни тузатиц
мумкинлигини айтади. Бола шахсининг камолатнд_а
тарбиянинг юксаклигини қайта-қайта таъкидлайди

Инсон гўзал хислатлар, яхши фазилатлар, нур.
дек покиза умид-ниятлар билан комилликка — ка-
молатга интилиб боради. Ҳаётнинг ҳамма аччиқ-
чучугини, роҳату азобини, меҳнату машаққатини
тотиб, булардан намунаю ибрат олиб, яшаш ва
яратиш иқтидорига эришади; инсон мингларча
йиллар мобайнида бошидан кечирган барча таж-
риба-сабоқларидан хулосачикариб, мунаввар йўлга
чиққан.

Дунёда инсонга тухфа этилган ақл неъматини шун-
дай кудратли кучки, у билан одам ўзини истаган
ҳолатда тарбия эта олади, ҳар қандай азоб-машақ-
қатни, ҳар қандай ёмонликни, энг мураккаб муам-
моларни ҳам ақл неъматини билан енгади ва ҳал эта-
ди. Рухий камолат одам қалбида эзгуликнинг юксак
кошонасини яратади.

Ақл-заковатнинг камоли ўқиш, ўрганиш, таҳ-
лил этиш, идрок қилиш, эътиқод қўйиш, ҳаёт таж-
рибасини эгаллаш билан рўёбга чиқади. Ёш ниҳол'
нинг басавлат дарахтга айланиши парвариш¹"
боғлиқ бўлганидек, одам боласининг комил и
сон бўлиб етишиши учун уни мурғакликдан тароИ
лашга эътибор бериб бориш лозим.

МИЛЛИЙ, ШАРҚОНА ТАРБИЯ МЕЗОҢЛАРИ

Давлатимиз собит қадамлар билан ўз
тараққ йўлидан бормокда. Бу йўл — 1яллар'
миллий хусусй*

ийятларни тиклаш, сақлаш, ривожлантириш, яъний ғуруримизни уйғотиш, ватанпарварлик ва умянсоний қадриятларга асосланган мафкурада камолатга эришиш йўлидир. Бу эса, ўз натижасида, собиқ шўро тарбия назариясида ўрганилиши мумкин бўлмаган миллий одоб, миллий этикод, иймон-диёнат каби инсоннинг бутун миллий хусусиятига бевосита боғлиқ фазилатларни ёш авлоднинг шахсий сифатларига айлантиришни долзарб вазифа қилиб қўйди.

Шу тарика юқоридаги фазилатларни шакллантиришни ўз ичига олувчи янги педагогик йўналиш дунёга келди. Дарҳақиқат, миллий тарбия - Ўзбекистон миллий мустақиллигининг педагогик мақсади ва шартидир.

Миллий тарбия Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигини мустаҳкамлаш ва амалга оширишга тайёр фарзандларни тарбиялаб вояга етказишга хизмат қилади¹.

Бу мақсадга эришишнинг ўзига хос назарий муаммолари бор. Шулардан бири — миллий тарбия назариясининг асосий қоидалари ва илмий тушунчалари яратилмаганлигидир. Иккинчи муаммо — «Ўзбекистон мустақиллигини амалга оширишга, мустаҳкамлашга тайёр фарзандлар қандай фазилатларга эга бўлиши керак?» деган саволга аниқ, тажрибада асосланган жавоблар олиш масаласидир. Уларнинг барчаси Ўзбекистон мактабларида миллий истиқлол тарбиясининг мезонларини илмий солаш заруратини вужудга келтирмоқда.

Ўзбекистон мактаблари ўқувчиларини миллий тарбиялаш мезонлари мустақиллик туфайли янада яқинроқ аҳамият касб этган шахснинг миллийлиги бевосита алоқадор бўлган фазилатларни сингариш тамойилидан келиб чиқиб белгиланади.

Миллий тарбия мезонларини белгилашда му- тақил Ўзбекистоннинг ижтимоий буюртма бўлмиш ижобий сифатлар: миллий ифтихор танпарварлик, миллатлараро мулоқот маданияти миллий одоб, виждонийлик, иймон-эътиқод, мил- лий истиклол мафкуравий онгини ривожлантирит зарур. Уларнинг акси бўлган салбий сифатлар: мил- лий бефарқлик, ватанфурушлик, хоинлик, манкурт- лик, миллатчилик, маҳаллийчилик, виждонсизлик мафкурасизлик кабиларга нафақат уйғотиш даркор. Бу ишларни бир-бири билан узвий боғлаб олиб бориш ўқитувчи-тарбиячи томонидан махсус ме- зон қилиб олинishi керак.

Миллий тарбия мезонларини белгилашда ўқув- чиларнинг ёш, ақлий имкониятлари эътиборга оли- нади. Қуйида бошланғич синф ўқувчисининг мил- лий тарбияланганлик кўрсаткичлари ва мезонлари қандай бўлишининг тахминий намунасини келти- рамиз.

Ўзбекистон — Ватаним менинг. Ўзбекистоннинг табиий, маънавий, жуғрофий ва миллий хусусия- тини англаш; ўлканинг ўтмиши, ҳозирги ҳаёти ва келажаги ҳақида тушунчаларга эга бўлиш; Ўзбеки- стоннинг, ўзбек халқининг қаҳрамон фарзандлари хизматларини билиш; Ўзбекистон Давлат рамзла- рини билиш.

Миллий ғурур асослари. Ўзининг ўзбек милла- тига мансублигини англаш; «ўзбек халқи» тушуН' часининг маданий моҳиятини тушуниш, ўзини У миллатининг фарзанди деб билиб, миллий бур⁴ ларини англаш; она тилини чексиз севиш, шу тилД тўғри сўзлаш ва фикрлаш.

Миллий одоб. Аввал саломлашиб, кейин сўз бой¹ лаш; ўзбек халқида «яхши», «ёмон» деб баҳолаяУ

хулқ намуналарини билиш, барчани «сиз»лаш, - зйдан катта ва кичикларни иззатлаш, дўстлик бурчларини билиш; устозларни эъзозлаш муносабати, У^{яг} С^Ў³, сўкинишга, одобсизликка салбий муносабат билдириш.

Виждонийлик. Бирор ишга қўл уришдан аввал «Бу илмга одамлар нима дейишаркан?» деган мулоҳаза ва андишага бориш, ростгўйлик, яхши хулқ ва ёмон хулқнинг фарқларини тушуниш, яхши хулққа ижобий, ёмон хулққасалбий муносабатини билдириш, кўнглидаги гапни очик айтишга ўрганиш.

Шу тушунчалар моҳияти очиб берилиши лозим.

ВАТАННИ СЕВМОҚ ИЙМОНДАНДИР

Ота-боболаримиздан қолган меросий анъаналардан бири — ўзи туғилиб ўсган ватанига, хонадонига, эл-улусига чексиз иззат-эҳтиром туйғусидир. «Ўзга юртнинг султони бўлгандан кўра, ўз юртининг гадоси бўл» деган гаплар ҳам донолардан қолган. Аждодларимиз ўз эл-юртларининг чинакам фидойилари, ўз ватандошларининг муҳибу меҳрибонлари бўлганлар. Киндик қонлари томган тупроқнинг бир сиқимини ўзга юртнинг олам-олам бойлигию беҳисоб зарларига алмаштирмаганлар. Бу^о Дат ўзбек халқининг қон-қонига сингиб кетган-^{Ки}, у ўз гўшасини ҳеч қачон ўзгаларнинг қасру^{ко} Шоналарига алмаштиришни раво кўрмайди, «Она[^]ртинг — олтин бешигинг», «Ўз уйим — ўлан тўша-^ГИм», дея бор меҳру муҳаббатини ўз юрти, ватани,^{^и} хонадони аҳдига улашиб, гоҳ тўқлик бўлсин,^о Ҳ йўқлик бўлсин, шукур қилиб яшайверади.

Мана бу фазилатни ватанни севиш, ватанпар-

^аРлик, дейилади.

Халқ наздида ҳар қандай гуноҳни кечириш му\»
кин-у, аммо, ватан хоинини кечириб бўлмайди
Боболар айтадиларки:

— Ўз ватанини севмаган одам — ёмон одам.

Кимда-ким ўз она диёрининг замини-ю, оқ_{ао}
сувларини, кимсасиз чўллари-ю, дала-даштлари-
ни қалбдан сева олса, ундай одам кам бўлмайди
завол кўрмай камол топади. Ватан хоини эса халқ
қаҳр-ғазабига учраган кишидир. Вақти келиб унга
ҳатто бир қарич ер ҳам, кафан ҳам буюрмайди. «Бир
сиқим она ер тупроғи бир ҳовуч олтиндан қиммат»,
— деб бежиз айтилмаган.

— Ўз ватанингни, миллатингни севолсанг, уни
қадрлай олсанг, ўзгалар юртини ҳам сева оласан.
Ўз уйинг, ўз қишлоғинг, ўз шаҳаринг, ўз она-диё-
ринг фидойиси бўла олсанг, қардошинг ватани учун
ҳам жонкуяр бўла оласан.

Кишиларимиздаги она-Ватанни севиш, унинг
йўлида фидойилик кўрсатиш туйғуси, айниқса фа-
пгизмга қарши уруш даврида бутун дунёни қойил
қолдирди. Қалбида она-Ватан туйғуси жўш урган
минглаб ўзбек ўғлонлари фашист каллакесарларга
қақшатқич зарба бериб, чексиз фидойилик ва ма-
тонат намуналарини кўрсатдилар, ўз номларини
абადий шарафга буркадилар.

Ватан туйғуси ҳар кимнинг қонига она алласи,
болаликда эшитган шеър, кўшиқлари билан кира'
ди. Ватанпарварлик туйғуси гўдакликдан бошлаб
шаклланса у сўнги нафасгача боқий бўлади. Вата
ва ватанпарварлик ҳиссини, миллат туйғусини Х^аР
бир ўзбек фуқароси чуқур англаши, айниқса Ў^{3&}
кистонлик бўлганидан, шу юртга дахлдорлигид^а
фахрланиши лозим.

ийсо, Умринисо, Робия, ой-куёшдек бўлсин дея аюяввар, Шамсиқамар, Ойпари, Ойгул аталган. ГУЛУ чечаклардек нафис, муаттар ва ёқимли бўлсин еб Гулранг, Гулчехра, Наргиз сингари исмлар қўйилган.

Кўпинча боланинг қайси кунда туғилганлиги ҳисобга олиниб, унга исм танланган. Бозорвой, Хўйчивой, Хайитвой, Жумавай, Чоршанба сингари номлар ана шундайлардан ҳисобланади.

Исм қўйиш одатида ўғил-қизга ота-онанинг, ака-опаларининг исми ҳам муайян ўрин тутади. Кейинги номлар шу исмларга монанд тарзда қўйилади. Масалан, Наим, Карим, Салим, Махмуд, Маъсуд, Мақсуд сингари.

Ўзбек оилаларида эр-хотинлар бир-бирининг номини айтиб чақиришмаган. Жуда зарурият туғилганда, улар бир-бирларини катта фарзандларининг номи билан аташган. Бу ҳол шарқона нафис муносабатнинг бир белгисидир. Ўзбекчиликда тарбия ўғил-қизга ном бериш, исм қўйишдан бошланади. Ота-онанинг бурчи боласига муносиб исм қўйиб, Қўлини ҳалоллаб, бошини иккита қилиш эканлигини Сиз ҳам эшитгансиз. Шунинг учун халқимизда «ота бўлиш осон, оталик қилиш қийин» деган нақл бор. Мураккаб ҳаёт йўлида тўғри исм олган Уғил-қиз ота-онанинг, авлоднинг муносиб давом-^{чи}лари бўлиб, бу йўлда катталарга ёрдам беришлари талаб қилинади.

Кексаларни ҳурмат қилиш, уларнинг маслаҳат-^{ла}РИни, йўл-йўриқларини олиб иш тутиш, панд-^{аси}хатларига қулоқ солиш ва унга амал қилиш ^{Дим}-қадимдан ўзбекларга хос одат бўлиб келган.

Нонни эъзозлаш одати қадим-қадимдан то шу ^{Ун}гача давом этиб келмоқда. «Нон — иймондек

азиз, ҳидида ҳаёт бор», «Нонга хурмат, элга хурмат», «Нон мўллиги — эл тўқлиги» каби қатор халқ мақолларини нон ҳақида бўлган суҳбатларда ишлатиш ўринлидир.

Масалан, меҳмон кутганда дастурхонга биринчи бўлиб нон қўйилиши, икки ёшни унаштириш маросимида патир ушатиш одати, чақалоқни бешикка солганда бошига нон қўйиш, йўлга чиққанда ўзи билан бирга нон олиб кетиш энг яхши одатлардир.

Ўтмишда ўз хато-камчиликларини тан олмаганларни муқаддас китоб «Қуръон» билан, сўнгра «Нон билан қасам ичдиргандир.

Халқимизнинг ажойиб одатларидан яна бири сувни эъзозлашдир. Ота-боболаримиз сувнинг бир томчисини ҳам нобуд қилмасликка интилганлар. Сувга туфлаш, унга мағзава ва чиқиндиларни оқизиш, турли хас-чўп ва ахлатларни ташлаш гуноҳ ҳисобланган.

Сув — ҳаёт демакдир. Сув бор жойда одам яшнайди, ўт-ўлан, экин-текин, гул ва дарахтлар гуркираб ўсади. Қурт-қумурскадан тортиб одам ва ҳайвонларгача сувдан баҳраманд бўладилар.

Сувнинг қадрига етмаслик, уни нес-нобуд қилиш, авайлаб ишлатмаслик қанчалик оғир оқибатларга, табиатдаги мувозанатнинг бузилишига олиб келишини Орол денгизининг қуриб бораётганида яққ^{ол} кўришимиз мумкин. Денгиз сувининг тобора камаиши унинг атрофида яшаётган аҳолининг соғлигига жиддий путур етказмоқда, атрофдаги экологий вазиятнинг бузилишига олиб келмоқца.

Эндиликда Оролни кутқаришга бутун жаҳон^{жаҳон} жамоатчилигининг диққат-эътибори жалб қилинган » катта маблағлар сарфланиши кутилаётган бир ^

ойтда халқимизнинг сувдан ҳамма жойда тежаб-тергаб фойдаланиш ҳақидаги азалий удумини ҳаммаша ёДД^а сақлаш, уни ўқувчилар онгига сингдириш айни муддаодир.

Кўни-кўшничилик, меҳмондўстлик, ҳашар каби ажойиб одатларимиз энг муътабар инсоний хусусиятлар сифатида яшаб келмоқда.

Ўзбек халқ мақолларида «Ён кўшним-жон кўшним», «Узоқдаги қариндошдан-яқиндаги кўшни яхши» дейилган бўлса ҳадисларда кўшничилик тўғрисида шундай дейилган: «Ёнида кўшниси оч туриб, ўзи тўйган одам мўмин эмас» Бу чуқур маъноли гапда одамларни инсоф-диёнатга, меҳроқибатли бўлишга Чорлайдиган ажойиб ўғитлар ўзифодасини топган.

Меҳмондўстлик ўзбек халқимизга хос ажойиб бир удум. Халқимиз ўзи чор-ночор яшаганда ҳам топганини меҳмондан аямайди, унинг дилини хушнуд қилишни истайди. Бу саҳовитликнинг, улуғворликнинг белгисидир.

Буюк бобокалонларимиз А. Навоий, Улуғбек, Бобур каби даҳолар ҳаёти ва фаолиятлари билан танишганимизда, А. Қодирийнинг машҳур «Ўтган кунлар» Романидаги Отабек ва Кумушбибилар ўсган хонадонлар оила тарбиясида, ўзаро муомалада юксак бир^оДоб-ахлоқ намунаси эканига гувоҳ бўламиз. Бу оилаларда ота-оналарнинг фарзандлар билан, ҳатто^аСт^{озларнинг} шогирдлар билан ўзаро муомалада <сиз>лаб гапиришлари, оиладаги фарзандлар ва^{Те}Нгқурлар ҳам ўзаро сўзлашувда «сиз>лаб муома^а Қилишлари ниҳоятда ибратлидир. Бу файзли урф-атларимиз кишилардаги меҳроқибатни, ўзаро^аРМат-иззатни, ўртоқлик, дўстлик ришталарини^аДа мустаҳкамлашда катта аҳамият касб этади.

Шунинг учун доно халқимиз «сен» ҳам бир оғизда чиқади «Сиз» ҳам, деб бекорга айтмаган.

Бу одатларимизга ҳозир ҳам кўпгина оилаларда амал қилинади. Тарбиявий ишларни яхши йўлга қўйган, бу удумимизнинг моҳиятини чуқур англаб олган ўқитувчиларимиз унга амал қилиш борасида ўқувчиларда кўникма ва малака ҳосил қилдирганлар.

Катта тарбиявий аҳамиятга эга бўлган оилавий удумларимиздан яна бири дастурхон атрофида ўтириш, оилавий овқатланишдир. Одат буйича дастурхон атрофидаги оддий суҳбатда кексалар тўрда, ундан кейин ота-она, ака, опа, келин, сингил, укалар ўтиради. Энг ёш болалар катталар ёнида ўтиришлари керак. Барча оила аъзолари тўпланиб, дастурхонга таом тортилгандан сўнг шу ердаги ёши улуғнинг руҳсати билан овқатга қўл узатиш лозим. Ёши катталарни ҳурматлаб, улар обрўси ва иззатини ўз ўрнига қўйиш — бу одатимизнинг асосий мақсадидир. Чой атрофидаги суҳбатда чойнак, пиёла, тагликларнинг тозалаб ювиб-артилиши, ҳар бир киши учун алоҳида пиёла тутилиши гигиена талаби бўлса, чойни уч марта пиёлага қуйиб, чойнакка ағдариш ҳеч қандай ирим-сирим бўлмасдан, балки чой таъмининг бир хиллигини таъминлаш учун қилинади. Чойни ёши катталар қуйиб, ёшларга узатиши эса одобга зид бир ҳолдир.

Овқатланиб, чой ичиб бўлгандан сўнг дастурхон атрофидаги кекса ёки ёши каттароқдан дастурхон ва таом ҳақи дуо фотиҳа ўқинг, деб сўралади.

Илгариги пайтларда халқимизнинг энг олижаноб оилавий анъаналаридан бири кечалари ота-оналарининг болалари билан танча атрофида ўтириб тарбия, одоб, ахлоқ, ҳақида мароқли суҳбатлаш ўтказишлари бўлган. Бунда улар ўзбек халқ эрта^

ий дoстoнлaри, Қуръoни Қaрим вa Ҳaдиcлaр-
oдaмлaрни Ҳaлoллaккa, пoклaккa, дaёнaтгa ун-
вчa ривoятлaрни мисoл кeлтaриб, турмушдa,
aётдa учрaб турaдигaн сaлбий вoқeа-ҳoдиcалaргa
рoфлaчa бaҳo бeриш aсoсидa фaрзaндлaрини
тўғри йўлгa бoшлaгaнлaр.

Ўзбeк хaлқининг турмуш тaрзигa сингиб кeтгaн
яxши вa ижoбий урф-oдaтлaримизнинг кўпчилиги
хaлқни, жaмиятни фaқaтгинa яxшиликкa — oли-
жaнoб инсoн, aхлoқи пoк, жисмoний соғлoм, эъти-
қoдли шaхс бўлиб eтишишигa хизмaт қилиб кeлди.
Хaлқимиздa кўп яxши, ибрaтoмуз урф-oдaтлaр
борки, уларни бугунги кундa Ҳaм кeнг кўллaш фoйд-
дaдaн хoли эмaс. Мaсaлaн, қaдимдa фaрзaнди вoя-
гaетмaгaн ёки фaрзaндсиз кишилaр хусусaн, қaри-
ялaр бирoр-бир юмушлaри учун Ҳeч қaчoн мaрдикoр
ёллaмaгaнлaр. Мaбoдo ёллaгудeк бўлсaлaр, бу Ҳoл
шу мaҳaллaдa истaқoмaт қилувчи ёш-ялaнглaрнинг
иззaт-нaфсигa тeккaн; ён-aтрoфидa тaйёр дaстёр-
яaр тургaндa четдaн OДAМ oлиб кeлиб, юмуш бую-
риш қaттиқ айб сaнaлгaн. Қишдa қoр курашми, куз-
тa тoм сувaшми, ўтин ёриб сув тaшишми ёки
экин-тикин ишлaрими — Ҳaммa-Ҳaммaси кўни-
ҚўШни бoлaлaри ёрдaми билaн бaжaрилгaн. Oилaдa
эркaги бўлмaгaн aёллaр эсa, бoзoр-ўчaр ишлaри,
^ин ёриш, сув тaшиш тaшвишлaридaн бутунлaй
o^{3o}Д бўлгaнлaр. Бунинг учун бўш чeлaкларни кўчa
зaРвoзaси oлдигa чиқaриб қўйиш, ўтин вa бoлтaни
a^{1ц}Қaригa қўйишнинг ўзи кифoя қилгaн. Булaргa
Узи тушгaн йўловчилaр тaниш-нoтaнишлигидaн
^тби нaзaр, чeлaкни сув билaн тўлдириб, ўтинни
¹Рйб кeтaвeришгaн. . "Iaнa шундaй бeминнaт
Ҳoжaтбaрoрлaр уй соҳи-
^aн пул сўрaмaгaнлaр, бирoр нaрсa тaъмa Ҳaм

қилмаганлар. Чунки ёшлар бировларнинг ҳожати ни чиқармоқ учун ўзларини ҳамиша вазифадор деГ ҳисоблаганлар. Бу қимматли удумимизни айна вақт да ҳам қайта тикламоқ зарурий ишлардан биридип Ёшларимиз ота-боболаримиздан мерос бўлиб қо^лган ушбу одатларни тиклашга ҳисса қўшсалар айна муддао бўлар эди. Бу эса»уларнинг келгуси камолатини, ризку рўзларининг баракасини ва ҳеч қачон завол кўрмасликларини таъминлаган бўларди. Зотан доно халқимиз: "Ердан айрилсанг ҳам элдан айрилма", "Эл ишини эр йигит қилур, эр йигит қадрини эл билур", — деб бежиз айтмаган. Ёшларимиз ана шу доно гапларга амал қилишлари мақсадга мувофиқдир.

XV боб. ТАРБИЯ УСУЛЛАРИ

Тарбия методлари (усуллари) — ўқитувчи-тарбиячининг ўқувчиларга таъсир кўрсатиш усуллари, уларга ижобий хулқ-атвор кўникмалари ва малакаларини сингдириш мақсадида уларнинг ҳаёти ва фаолиятини тарбиявий жиҳатдан тўғри ташкил этиш йўллари дидир. Аниқроғи, тарбия усули деб тарбиячининг болаларда ахлоқ-одоб фазилатлари ки таркиб топтириш мақсадида уларнинг онги ва иродасига таъсир этиш йўллари га айтилади. Тарбия усуллари тарбиянинг мақсади ва мазмунидз^н келиб чиқиб, комил инсон шахсини тарбиялаШГ қаратилгандир.

Аждодларимиз давр синовидан ўтган ажой инсоний фазилатлар ҳамда уларни амалга оШЙР^й усул ва воситаларини яратганлар, шу асосда^е ларни ижтимоий ҳаёт талабларига жавоб бер^{ад} ган кишилар қилиб тарбиялаб келганлар. Болал да инсоний ҳис-туйғуларни тарбиялашнинг ас

^ кишиларга меҳр-муҳаббат қўйиш, иззат-хурмат билан муомала қилиш, инсоний ҳуқуқларни ҳимоя қилиш, кадрлаш кишилар олдидаги ўз бурчини аниглаш, одамларга нисбатан самимий, ҳалол ва ростгўй бўлиш каби одоб ва ахлоқ қоидаларини ўз ичига олади.

Ўзбек халқ педагогикасининг муҳим аҳамиятга эга бўлган хусусиятларидан яна бири фольклор материаларида халқ педагогикасида қўлланиладиган тарбия йўллари, усули ва воситаларининг ёритилишидир.

Меҳнаткаш халқ оммаси, юқорида қайд қилиб ўтилганидек, узоқ даврлар давомида вужудга келган тарбия усуллари ва воситаларидан фойдаланган. Чунончи, тушунтириш, одатлантириш (ўргатиш, машқ қилдириш), болаларнинг кундалик ҳаёти режими, ибрат (намуна, ўрнак) кўрсатиш, маслаҳат бериш, ўғит-насихат, ундаш, кўндириш, илтимос қилиш, ёлбориш, тилак-истак билдириш, маъқуллаш, мақташ, раҳмат айтиш, дуо қилиш, оқ йўл тилаш, тақиқ қилиш, ман этиш, таъна, гина, (ўпка) қилиш, қоралаш, Оллоҳдан кўркишига ундаш, танбеҳ бериш, узр сўраш, мажбур қилиш, масҳара-мазах қилиш, заҳарҳандалик, айблаш, уялтириш, койиш, қарғаш, кўркитиш, нафрат билдириш, айбига иқдор қилдириш, онт-қасам ичириш, лаънатлаш, сўкиш, уриш-калтаклаш; жамоа Ёқмига ҳавола қилиш каби усуллар тарбияда қўлланганлиги таъкидланади.

Шу билан бирга, болалар яшаб турган муҳитда яшаш тарзи улар тарбиясига катта таъсир ўтказган. Жумладан, меҳнат жараёни, турли шаклдаги *^аШарлар, болалар ўйини; болалар ижоди, чойхона^а гурунги, халфана, туй маросимлари — ақиқа,^{е1} Пик тўйи, суннат тўйи, никоҳ тўйи, сайиллар-

дала сайли, гул сайли, қовун сайли, йиғин-томоша, туғилган кунни нишонлаш, йиғит базми, қиёз мажлиси, истироҳат боғларида бўлиш, оммавий йиғин ҳамда томошаларга қатнашиш (ва ҳоказолар) тарбиявий восита сифатида хизмат қилиб келган.

Айни вақтда тарбия мазмунининг кўп қирралилиги ва кенглиги туфайли тарбия усуллари ҳам хилма-хил бўлиб, муайян шароитда улардан қайси бирини танлаш ва қўллаш ўқитувчи билан ўқувчи ўртасида вужудга келган муносабатларга, тарбиянинг қайси соҳаси ҳал қилинаётганлигига (ўқувчиларда бурчга муносабат, ота-она, катталарга ҳурмат, одоб қоидаларига риоя қилиш, савоб ва гуноҳ ишлар, хушхулқлик ҳамда бадхулқлик ҳақида), айни вақтда вужудга келган вазиятга боғлиқдир.

Тарбия усули ҳам таълим усули каби ёлғиз ўқитувчи ва тарбиячилар фаолиятининггина эмас, балки ўқувчиларнинг фаол иштирокини ҳам ўз ичига олади. Болаларнинг ёши улғайган сари уларнинг тарбия жараёнидаги фаоллиги ва мустақиллиги оша боради, улар тарбиячилар раҳбарлигида ва ўз ташаббуслари, интилиш ва истаклари билан янги-янги ахлоқий фазилатлар орттириб, мукамаллаштириб борадилар.

Ўқитувчи қўллаётган усул ва воситалар таъсирида боланинг онгида ва хулқида ҳам ўз шахсини ўзгартириш истаги вужудга келади. Бола ўзини-ўзи тарбияламаса, ақл-фаросатини ишга солмаса, тарбиядан кўзланган натижага эришиб бўлмайди. А^Р бир бола ўзининг хулқ-атворида талабчан бўлиш^ ва ўзида энг яхши инсоний фазилатларнинг таркиб топиши учун астойдил тиришмоғи лоз •
Ўқитувчи ва тарбиячилар болаларни кичик ЫШД бошлаб ўзини ўзи эплаш, тута билиш, одам билан қай йўсинда муомала қилиш, рост сўз

каТ таларга хурматда бўлиш, ўзидан кичикларга
-еҳрибонлик кўрсатиш кабиларга ўргатиб, одатлан-
т ириб боришлари лозим. Умуман, ўзини ўзи тар-
биялаш ахлоқий баркамолликка иштиёқ туғдириш-
дир-

Ўз-ўзини тарбиялаш боланинг доимий иши
бўлмоғи ва узлуксиз давом этмоғи зарур. Чунки
хақиқий тарбия болани ўз кучи, лаёқатлари ва қоби-
лятини ишга солишга ундайди, унинг идеаллари-
ни, шахсий мулоҳазаларини, эътиқодини таркиб
топтиради. Натижада бола шахсини ҳар томонлама
ривожлантиришга қаратилган тарбиявий жараён ўз-
ўзини тарбиялаш жараёнига айланади.

Тарбия усуллари назариясида яна йўл ва восита
тушунчаси ҳам қўлланади. Йўл усулга нисбатан ху-
сусий тушунча бўлиб, усулга бўйсунди, хизмат
қилади. Масалан: болаларни ахлоқ-одоб қоидала-
рига ўргатиш, одатлантириш учун машқлардан
фойдаланамиз. Бу усулга турли йўллари хизмат
қилади, яъни кўрсатамиз, ўргатамиз таъкидлаб,
эсига тушириб турамиз ёки маъруза, суҳбатлар ор-
қали ахлоқий фазилатлар мазмунини очиб берамиз.

Бу ўқувчининг онгига таъсир этиш мақсадидаги
йшонтириш йўллари дидир. Лекин ишонтиришда бо-
ланинг фақат онгигагина таъсир этиш орқали на-
т^тижага эришиш қийин бўлади. Шунинг учун айта-
етг анларимизнинг тўғрилигини исботлаш ва уни
ан иқлаштириш учун кўрсатиш усулидан фойдала-
Яамиз: хушхулқлик ва бадхулқликка оид ҳикоят,
РИвоят, ҳикматлардан фойдаланамиз ва ҳоказо. Бу-
аРНинг бири одатлантириш усулининг йўли бўлса,
к^йнчиси ишонтириш усулининг йўли дидир.

Тарбиявий восита анча кенг тушунча бўлиб, ҳар
^Дай тарбиявий вазифани ҳал қилиш учун
^ланилаётган усулий йўлнинг муваффақиятли
^Шига кўмаклашади. Тарбиявий воситага турли

хил предметлар, фаолият турлари, тарбиявий максадада қўлланаётган техник имкониятлар, кўрсатмали куроллар, аجدодларимиз мероси, халқ оғзаки ижоди материаллари, болалар адабиёти оммавий алоқа воситалари (радио эшиттириш мактаб радиоси, ойнаи жаҳон кўрсатуви ёки кинофильм ва бошқалар)ни киритиш мумкин.

Моҳир тарбиячи болага тарбиявий таъсир этишда унинг ёши ва шахсий хусусиятлари, тарбияланганлик даражаси, ўзи билан бола ўртасида вужудга келган муносабат, ўқувчи интилишларининг ўзига хослиги, фаолиятда қатнашишдан боланинг кўзлаган мақсадини ҳисобга олиб, болага таъсир этишнинг муваффақиятини таъминлайдиган усулни тўғри танлай олади.

Усуллар тизимининг ўзига хос хусусияти шундаки, улар ўзаро боғлиқ бўлиб, унинг бир тури иккинчиси билан қўшилиб кетади. Ҳеч бир усулни алоҳида, якка ҳолда қўллаб бўлмайди. Масалан, ўқитувчи биринчи синф ўқувчилари билан ишлашда, улар учун янги бўлган ўқув меҳнатини ўргатиш ишини ўқувчиларнинг хулқ-атвор қоидаларини, мактабда ва уйда кун тартиби аниқ бўлиши муҳимлигини, кунт билан, зўр бериб меҳнат қилиш зарурлигини уқитишда тушунтириш йўлини қўллайди. Тушунтириш билан бир қаторда ўқитувчи У³ ўқувчиларини ҳар куни ахлоқ-одоб қоидаларини машқ қилдиради, синфга тўғри кириб келишга, ўқитувчи ва болалар билан саломлашишга, парт» қопқоғини тарақлатмай очиб-ёпишга, иш жойиД тартиб сақлашга, ўқитувчига мурожаат қилиш^В ҳоказоларга одатлантириб боради.

Ўқувчиларни ўқув меҳнатига жалб қилиш ўқитУ? чидан ўқув иши натижаларини рағбатлантирип¹ талаб этади. Шу билан бирга, биринчи сй

-увчилари билан ишлаганда маъқуллаш, мақташ ягари таъсир воситаларини, шунингдек, бепар- „олик, кунт қилиб ишламаганлик учун огоҳланти- оиш, танбеҳ бериш, уялтириш усулларини қўллаш бошлайди.

Ўқитувчи биринчи синф ўқувчиларини дастлаб- ки кундан бошлаб ўз устида ишлашга, ўз-ўзини тарбиялаш малакаларини эгаллашга ўргатади.

Кўриб турибмизки, ўқитувчи болалар билан ишлашда тарбиянинг хилма-хил усул ва воситала- рини қўллашди, бунда болаларнинг ўзига хос хусу- сиятларини ва бутун синф жамоасининг манфаат- ларини кўзлаб бирон-бир қатор қабул қилишни талаб этадиган тарбиявий вазиятни ҳисобга олади.

Тарбиявий усулларни уларнинг вазифасига қараб қуйидаги асосий гуруҳларга ажратиш мумкин:

Ижтимоий ахлоқни таркиб топтириш ва ўқув- чилар фаолиятини йўлга қўйиш усуллари: ўргатиш ибрат-намуна, ишонтириш, ўйин, мусобақалар.

Булар ёрдамида ўқувчида ахлоқий одатлар ҳосил бўлади. Ўқувчининг хулқида тарбиянинг мазмуни- Га мувофиқ ахлоқий нафосат, меҳнат қилиш одат- лари қарор топиб боради. Бундай одатлар асосан фаолият замида таркиб топади. Демак, бола шах- сини ифодаладиган ижтимоий хулқ одатларини Ҳосил қилиш учун уни фаолиятга жалб этиш йўли «илан ижтимоий алоқалар шароитига қўямиз ва Унинг шахсий хусусиятларини белгиладиган одат- лар ҳосил қиламиз. Бу гуруҳ усулларга вазифалари "Ир-биридан фарқ қиладиган жуда кўп йўл ва воси- ^лар киради. Масалан, ўқувчига шарқона урф-одат, тарбияни ўргатиш, машқ қилдириш, ибратнамуна, ^аб этиш, ишонтириш, ўйин, жамоатчилик фик- тМДан фойдаланиш шулар жумласидандир.

Ўқувчи эгаллаган ижобий тажрибаларни мустахкамлаш мақсадида мусобақа, топшириқлар берцн~йўлларидадан фойдаланиш мумкин.

Ўқувчиларнинг онги ва ҳис-туйғуларига таъсир қилиш билан бирга уларнинг хулқ-атворида керакли фазилатларни тарбиялаш зарур. Бу ишни ўқувчиларнинг мактабга биринчи қадам қўйган кунларидан бошламоқ керак. Бошланғич мактабдаёқ ўқувчиларга хулқ-атвор соҳасида дастлабки кўникма ва одатлар ҳосил бўлади ва мустахкамланади.

Дарсни тўғри ташкил этиб, таълимнинг хилма-хил усулларини қўллаш, ўқув ишларида ўқувчиларнинг фаоллигига эришиш болаларда қимматли фазилатларнинг таркиб топишига ёрдам беради. Уларда ташаббускорлик, қатъийлик, ҳар қандай қийинчиликларни енга билиш каби ижобий фазилатларни шакллантиради.

Уйга берилган вазифаларни ўқувчиларнинг пухта ва астойдил бажариши уларда ўқув вазифаларига масъудият билан қараш, батартиблик ва уюшқоқлик, фаоллик, ташаббускорлик каби фойдали сифатларни тарбиялашга ижобий таъсир этади.

Ўқувчиларда мана шундай ахлоқий фазилатларни тарбиялаш ва мустахкамлаш зарур. Ахлоқий фазилатлар болаларда, асосан, уларнинг фаолиятлари жараёнида ҳосил бўлади. Шунинг учун болаларга уларнинг маънавий қиёфасини такомиллаштириш билан боғлиқ бўлган амалий вазифаларни кўпроқ топтириш лозим.

Ўргатиш усули ўқувчиларнинг ҳаётини, меҳнатини, дам олишларини батафсил ўйлаб чиқилган ҳолда ташкил этишни ҳамда дастлабки ахлоқ-оД⁰⁰ фазилатларини таркиб топтириш мақсадида уларни муомала-муносабат, юриш-туриш одобига ўр^{га}тиб боришни назарда тутати.

Хусусан, бошланғич синфларда ўқитувчининг , рор-бир хатти-ҳаракат намунасини сурат, диа- (Бяльмларни намойиш қилиш, таъсирли, қизиқар- ли ҳикоят, ривоят ўқиб бериши ёрдамида ўзи қилиб кўрсатишдан бошланади.

Болаларда бирор хатти-ҳаракат шаклига ижобий муносабат уйғотишни ўргатишнинг муҳим шарти яеб ҳисобламоқ керак. Бунга эса кўрсатмалилик, образлилик, ўқитувчининг ўзи болаларга ўргатаёт- ган фазилатга ҳиссий, ижобий муносабатда бўли- ши асосида эришилади.

Ўқувчилар жамоасида вужудга келадиган шароит (вазият) ҳам катта аҳамиятга эга. Агар ўқувчилар ҳеч нарсадан чўчимай ўз ўртоқларининг хатти-ҳарака- тини баҳолай олсалар, тортишсалар, ўқитувчига хоҳ- лаган саволларини берсалар, бундай вазият улар- нинг ахлоқ қоидаларига бўлган муносабатларига ижобий таъсир этади. Катталарнинг ўқитувчилар, ота-оналар, жамоатчиликнинг болалар хулқ-атво- ри, юриш-туришини назорат қилиб туриши ҳам ишда муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Бу назоратнинг мунтазам, тизимлй ва пухта бўлиши жуда муҳимдир. Ана шунда у ўқувчиларда ахлоқ-одоб фазилатларининг тарбияланишига олиб келади.

Ўргатиш усули болаларнинг ёши ва тарбия ша- роитларига қараб ўзгариб туриши мумкин. Тарбия- Чи маълум бир топширикни (тувақдаги гулларга сув КУйиш, парвариш қилиш, синфда тозаликка риоя Қилишни кузатиб бориш ва ҳоказо) бериши мум- *Ин. Ўқувчи бу топширикни бажариш давомида за- РУр ахлоқ-одоб қоидаларини эгаллаб олади.

Тарбияда машқлардан фақат ахлоқ-одоб фази- Ча тларини таркиб топтириш йўли сифатида ҳам *оЙдаланиш мумкин. Шунинг учун ўргатиш ва одат-

лантириш усулларидан фойдаланишда болаларнинг ахлоқ борасида эришилган натижаларидан қаноатланиш ва ўз шахсларини такомиллаштириб боришга интилиш ҳиссини сезишлари муҳимдир.

Ибрат-намуна усули. Болалар тарбиясида ибрат-намунанинг аҳамияти каттадир. Намуна ёки ибрат усули болалардаги тақдидчанликка асосланади. Тақлид бошқаларнинг хулқ-атворини, юриш-туришини онпгёки ихтиёрсиз равишда такрорлаш демакдир.

Одатда болалар ўзларининг яқинлари, тевақатрофдаги кишиларнинг (ота-оналари, опа-акалари, муаллимлари, катталар, тенғқурлари) хулқ-атворини ва хатти-ҳаракатларини кузатиб борадилар, уларга тақлид қиладилар. Лекин кўпинча буларнинг нимаси яхши-ю, нимаси ёмон эканини фарқлай олмайдилар, улар ўзлари учун маъқул бўлганларига тақлид этадилар ва қабул қиладилар.

Болалардаги бу хусусиятлар шуни кўрсатадики, уларнинг ахлоқ-одоб қоидаларини ўзлаштириши, ахлоқий тасаввурларни ҳосил қилиши ана шундан, яъни ибратдан бошланади. Дастлаб бола оила аъзоларидан ибрат ола бошлайди. Ота-она ва оиланинг катта ёшдаги аъзолари намунаси кичик ёшдаги болага тарбиявий таъсир кўрсатишда асосий манбадир.

Бола мактабга бориши билан у тақлид этадиган ва эргашадиган кишилар доираси кенгаяди.

Ёш болалар ён-атрофларидаги кишиларнинг ҳамма хатти-ҳаракатларини такрорлай бериш ўрнинли эмаслигини ҳали тушуниб етмайдилар.

Бола ёши улғайиб, катта бўлган сари нима яхшию, нима ёмон, қайси хулқ-атвор бдамларга ҳужу бағишлаши, қайси қилиқ, хатти-ҳаракат ноҳулик келтиришини фаҳмлай бошлайди.

Бола катта бўлиб эс-ҳушини таний бошлаган ои юриш-туриш, муомала-муносабатда ўз нуқ-
[']и назари ва фикрига таяниб иш қилади. у катталарнинг хулқ-атвори ва юриш-туришлагига кўпроқ танқидий кўз билан қарай бошлайди ва «ясобий хислатларгагина тақлид қилишга уринади. Болаларга ҳаётдаги яхши одамлар, бадий адабиётдаги ижобий образлар, меҳнат қаҳрамонлари, ота-боболаримизнинг ўлмас жасоратлари, эзгу ишлари тақлид қилиш учун яхши намуна бўлади. Шунини алоҳида қайд этиш керакки, болалар ҳамма вақт ҳам ижобий хулқ-атвор ва хатти-ҳаракатларга тақлид қилавермайдилар.

Шунинг учун ўқитувчилар, тарбиячилар ва оналарнинг ўзлари ҳаммадан бурун болага намуна бўлмоқлари, ўзларида энг яхши фазилатларни акс эттирмоқдари керак. Шу билан бирга ўқитувчилар ибрат учун намуналарни халқ оғзаки ижоди, болалар адабиёти, мактаб, синф ҳаёти, ота-оналар фаолиятдан олмоқлари керак. Болаларда ижобий хулқ-атвор кўникмаларини тарбиялашда оила муҳити, ота-онанинг ҳаёт тарзи, оиладаги катталарнинг яхши ибрати ғоят муҳимдир. Халқимиз «Қуш уясида кўрганини қилади», — деб бежиз айтмаган. Оилада эр-
["]отин ўзаро тотув, аҳил бўлишса, бир-бирларини ЭДрмат қилишса, болалар тарбиясида баробар жон
^кУйдиришса, оиладаги катталар сийланиб, иззат-
[^]Урмат қилинса, ака-ука, опа-сингиллар бир-бири-
[^]Меҳрибон бўлишса; кўни-кўшни, қариндош-уруғ,
[°]РУ биродарлар ўртасида меҳр-оқибат, борди-келди
^аУЛса, бундай оилада вояга етаётган бола ҳам мил-
^{ат}имизга, халқимизга хос урф-одатларни ўргана-⁴¹¹
^ва уларга амал қилиб боради. **Ишонтириш усуллари.** Бу бўлимга ўқувчиларда
[^]ий дунёқараш ва ишонч-эътиқодни шаклланди

тириш мақсадида уларнинг онги, хис-туйғулари иродасига ҳар томонлама таъсир кўрсатиш усуллари киради.

Юқорида бола шахсининг шаклланиш жараёни асосан, кундалик турмуш ва фаолиятда ҳосил қилинган тажриба, катталар ва тенгдошлари билан ўзаро муносабатларга боғлиқлиги таъкидлаб ўтилган эди. Бироқ, аввал тажриба тўпланади, сўнгра эса тегишли тушунча шакллантирилади, ёхуд аксинча деб, қандайдир навбат белгилаб қўйиш нотўғри бўлур эди.

Бошланғич мактабда ишонтиришнинг тарбиявий жиҳатдан муҳим ва қимматли бўлган тушунтириб бериш ва ишонтириш, ҳикоя ва суҳбат, синфдан ташқари ўқиш, намуна кўрсатиб ишонтириш сингари шакл ва усуллари кенг фойдаланилади.

Чунончи, ўқитувчи 1- синфдан бошлаб болаларга катталарни ҳурмат қилиш, уларга бақриб-чақриб эмас, балки ширин муомала қилиш кераклиги, кўчада юрганда эса кўча қоидаларига риоя қилиш, жамоат орасида юрганда, тўй-ҳашам, маъракаларда ўзини тутиш, билиб муомала қилиш, дастёрчилик, ўзбекона урф-одатларни ўрнига қўя олиш каби одатларимиз аниқ тушунтирилади.

Ота-она, ака-опаларни ҳурматлаш, сийлаш, сизлаш, уларнинг сўзларидан чиқмаслик одобдан эканлиги ўқитирилади.

Тушунтириш ва ўқитириш. Тушунтиришнинг моҳияти жамиятнинг маънавий ва моддий ҳаётидаги энг муҳим воқеалар тўғрисида ахборот бериш асосида ўқувчилар диққатини теварак-атрофдаги воқеаларга, ўз фуқаролик бурчларига онгли муносабатни шакллантиришга қаратишдан иборатдир. Қўпинча ўқувчиларнинг ўз бурчлари тўғрисидаги билимлари тасодифий, юзаки бўлади. Тушунтириш¹

^ақсад — бирон-бир воқеа, хатти-ҳаракат, ходи-
^нинг ижтимоий, ахлоқий, эстетик мазмунини
саида. хулқ-атвор ва инсоний муносабатларни
^ри баҳолай олишда ўқувчиларга ёрдам беришдир.

Тарбиячи тегишли қоида ва талабларга қандай
«оя қилиш зарурлигини болаларга кўрсатади ва
{■, ^унтиради. Болалар кўрсатилган намунали ахло-
қий қоидаларга тақлид қиладилар. Қоида ва талаб-
лар Ф^{акт} ва мисоллар билан тушунтирилса, улар-ни
болалар равшан англаб оладилар ва онларига
чуқурроқ сингади. Натижада бу қоида ва талаблар
боланинг кундалик ҳаёт тарзига айланади. Ахлоқий
қоида ва талабларнинг бола ҳаётига сингиб кети-
ши кўп жиҳатдан унинг эътиқодининг мустаҳкам
бўлишига боғлиқдир.

Уқтириш. Уқтириш бирор ахлоқий фазилатни
ўқувчилар онгига сингдириш ва улар томонида уқиб
олинишини таъминлашга асосланади. Шунинг учун
уқитувчилар ва тарбиячилар ўқувчиларни тарбияла-
ганда ва уларга ахлоқий фазилатларни тушунтирган-
да унинг афзалликларини кўрсатувчи далиллар кел-
тириши, исботлаши, ишонтириши лозим. «Ўқигандан
УҚҚаН яхши» деган халқ мақоли бор. Уқиб олинган
ахлоқий фазилат болада маҳкам сингиб қолади.

Уқтиришнинг натижали чиқиши ҳаммадан бу-
РУн тарбиячининг обрўсига боғлиқдир. Агар тарбия-
ланувчи ўз тарбиячисини иззат-хурмат қилса, унга
йШонса, унинг ўғит-насихатларига қулоқ солса,
УҚтириш натижаси самарали бўлади. Акс ҳолда уқти-
РИш тегишли натижа бермайди. Шу билан бирга,
УҚитувчи ва тарбиячилар ўз тарбияланувчиларини
Севишлари, хурмат қилишлари, уларнинг куч ва
^Кониятларига ишонишлари керак. Уқтириш жа-
^ёнида ўқитувчилар болаларнинг ўзларида ўз қоби-
йятларига, келажак истикболларига ишонч туғ-

Она-табиат ато этган олий моҳиятга кўра, биз -. ўзбеклар ҳаётимизнинг, умримизнинг мазмунини фарзандсиз тасаввур этолмайдиган халқимиз. Дунёга келиб фарзанд кўриш, иморат қуриш, ниҳол экиб боғ яратиш — ота-боболаримиздан қолган наслий анъана, эзгу тилак ва қутлуғ инсоний бурчдир. Шуни алоҳида шукроналик билан таъкидлаш лозимки халқимиз тарихнинг машаққатли синовлари оша ўзининг ана шу олижаноб хислат-фазилатли анъаналарига завоқ етказмай сақлаб келмоқда. Аждод-авлодларимиз ўз наслларини умумбашарий туйғулар, ўлмас Шарқ фалсафаси, миллий кадриятларимиз руҳида тарбия қилиб келганлар.

Инсоннинг куч ва қобилиятларини таҳлил этганда, у учга бўлинади: жисмоний, ақлий ва ахлоқий. Шунга биноан инсоннинг бу куч-қобилиятларининг тараққийси юксалишини таъмин этадиган тарбия ҳам уч қисмга ажралади: булар бадан тарбияси, ақл тарбияси, ахлоқ тарбиясидир.

Бадан тарбияси инсон ҳаётида катта аҳамиятга эга. Биринчидан, ҳаётда ҳар кимнинг мукамал соғ-саломатликка, куч-қувватли баданга эга бўлиш эҳтиёжи бор. Иккинчидан, бадан соғлиғи фикр ва ахлоқнинг ҳам соғлиғини таъмин этади. Қувватли баданнинг фикр ва ахлоқ узра таъсири ошқордир-Фикр ва ахлоқ билан мижоз ва соғломлик узвий боғлиқ.

Бадан тарбиясининг мақсади ҳар томонлама жисмонан чиникқан, соф фикрли, мард, саботли, қатъиятли, Ватанни ҳимоя қила оладиган шахсларни камол топтиришдан иборат.

Ўқувчиларни жисмоний тарбиялаш жараёнида^а қуйидаги асосий вазифалар ҳал этилади. Биринчи вазифа — соғлиқни мустаҳкамлаш, тана аъзоларий'

ни чиниқтириш, жисмоний жиҳатдан тўғри ривож-
аяяиш ҳамда унинг ишлаш қобилиятининг оши-
шига таъсир этишдир.

Мактаб ёшидаги болаларнинг қадди-қоматини
фри-мутаносиб шакллантириш, суяк-бўғинларни ва
мускулларни уйғунлашган тарзда ривожлантириш,
юрак-томир ҳамда нафас олиш аъзоларининг асаб
толалари мажмуасини мустаҳкамлаштириш муҳим.

Тана-аъзоларининг мўътадил фаолияти учун ҳара-
кат жуда зарурийдир. Буюк ҳаким Абу Али ибн Сино:
«Бадан тарбия — соғлиқни сақлашда улугвор усул-
дир», дейдики, бу фикр: «Кимки қилса ҳаракат —
соғлигида баракат бўлади» деган нақлни эслатади.

Қадимда халқимиз бадан тарбияни риёзат деб
аташган. Абу Али ибн Сино «Тиббий дoston» («Ур-
жуза») асариди риёзат — бадан тарбияси ҳақида
тўхталиб, унинг бир неча хиллари бўлиши, бу жис-
моний машқлар билан ўртача шуғулланиш соғлиққа
фойдали эканлигини бундай таърифлайди:

*Билсанг риёзат турлари неча-неча
Шарофатли бўлур эса у ўртача'. Тўғри ва
мўътадил бўлиб ўсгай бадан, Кир-чир ила
чиқиндидан қутулар тан.»*

Олим яна, жисмоний машқсиз юриш баданда
ёмон хултларнинг йиғилишига сабаб бўлишини ало-
қиди уқтириб бундай деб ёзади:

*«Риёзатсиз ётишдан кўп топма роҳат,
Бу роҳатдан тополмассан ҳеч манфаат.
Жим ётсанг ифлос хулт-ла тўлар бадан,
Ғизоча ҳеч ҳозирланмас бирор маскан».*

\. Бу ўринда Ибн Сино бадан тарбияни оғир е енгилини ^ас,
ўртачасини танла демоқчи.

Инсон жисмоний соғлом, ва бардам-бақувват бўлса, ҳаёт гўзалликларини яхши идрок этади, акд, заковати юксала боради, атроф-муҳитни зийра* бўлиб кузатади. Шу нуқтаи назардан айтганда, инсон боласи соғлом-бақувват бўлишда бадан тарбц^ муҳим омил экани аниқ. Демак, бу тарбия ақлий ахлоқий ва эстетик тарбиянинг замини экан. Таъбир жоиз бўлса, бир ерда туриб қолган сув қўлмак ҳолда ҳеч фойдасиз дейилса, ҳаракатсиз одам ҳам қўлмак кабидир, шарқираб оққан сув ўзи гўзал, ҳам дала-боғларни яшнатгани қаби, серҳаракат, жисмоний машқдар билан шуғулланадиган одамнинг ҳам ўзи (жисмонан) гўзал, ҳам ақли гўзал, ҳам одоб-ахлоқи гўзал бўлади.

Бадантарбия инсонни ҳар томонлама тетик, ҳушёр, қобилиятли тарзда камолга етказадик, донолар жисмний тарбия-гўзаллик тарбиясидир, деб бежиз айтишмаган.

Инсон жисмоний соғлом, ҳар томонлама етук ривожланиши учун маълум мақсадни кўзлаган ҳолда тежамли ҳаракат қилиши, табиат қўйнида ёки озода-шинам спорт залида ҳаракатли машқдар билан шуғулланиши — буларнинг ҳаммаси унда нафосат ҳис-туйғусини, ақлий тушунчасини ва дидини тарбиялайди. Шубҳа йўқки хилма-хил, аниқ, ифодали бажарилган жисмоний машқлар эстетик кечинма, ҳисларни юзага келтиради. Жисмоний машқларай бажариш жараёнида ҳаракатлар мақсадининг ҳа^ шакл, ҳам мазмун жиҳатидан бир-бирига мос келиши эса унинг гўзаллигини таъминлайди.

Гўзаллик — бу аввало ҳаракатларнинг содД^> энгил, изчил ва тугал бўлишидирки, ўқитувчи ҳа^> ўқувчи ҳам бунга интилсалар, нафосатга эришилади. Албатта жисмоний тарбиянинг вазифаси ўҚУ-⁵¹

чида фақат гўзалликни идрок этишнинггина шакл-лантириш бўлиб қолмай, балки уларни киши ҳаракатидаги чинакам гўзалликни баҳолай билишга ҳам ўргатишдир.

Одатда, узок муддатли ақлий меҳнатдан сўнг ўқувчиларда ишлаш қобилияти секин-аста пасаяди. Бу ҳолат бошланғич синф ўқувчиларида тезда сезилади. Болалар дарс вақтида бетоқат бўлиб, ҳаддан ташқари кўп ҳаракат қилишлари, ўтирган жойларидан тез-тез туриб кетишлари, бир-бирлари билан гапиришишлари, орқа-ю ёнларига қараб ўтиришлари, шовқин-сурон кўтаришлари мумкин ва ҳоказо. Айниқса дарснинг 25—30-минутларида ўқувчилар диққати сезиларли пасаяди, тушунтири-лаётган мавзунини ўзлаштириш қийинлашади, ишда айрим хатоликлар учрайди. Ўқувчилар ўрганаётган мавзуларни бир неча мартадан қайта-қайта такрорлашларига тўғри келади. Ўқувчиларда ақлий чарчаш билан бирга, қоматни тутиб турувчи бел, елка, бўйин мускуллари ҳам толиқади. Толиқиш натижасида бел эгилиб, елкалар пастга тушиб, бош олдинга эгилади, қомат мувозанати бузилади. Агар бу ҳолат такрорланаверса ўқувчиларнинг ишлаш қобилияти пасайиб, қомати бузилиб саломатлигига ҳам салбий таъсир этади. Ақлий меҳнатни жисмоний меҳнатга алмаштириш асосида бундай толиқишнинг олди олинади. «Физкультминут»лар (жисмоний машқ дақиқалари) ўқувчиларда фаолликни оширади, сусайган иш қобилиятини тиклайди, кайфиятни яхшилайдди.

«Физкультминут» лар дарснинг 25—30-дақиқаларида (4—8 тадан иборат бўлган машқларни) 2—3 дақиқа давомида бажарилади. Бу чоғда бажарилиши осон, ўтириб ёки ўриндан туриб панжаларга, бўйин, елка, бел ва қоматнинг пастки қисмига таъсир этадиган машқларни танлаш лозим.

ўқитишнинг методлари ва усуллари янада такомиллаштиришни талаб қилмоқда.

Юқорида қайд этилганидек, таълимнинг мазмунига қўйилаётган янги талаблар — ёш авлодга хусусан фанларнинг асослари бўйича юксак илмий-назарий билимлар беришдан иборат бўлиб, бу иш назарий билиш методларига, шу жумладан, ўқувчиларни мантиқий фикрлаш, мантиқий операцияларни бажариш усуллари билан қуроллантиришни тобора кучайтиришни тақозо этади.

Шуни таъкидлаш керакки, ўқитиш методларининг ягона таърифи йўқ. Улар ўқитувчи ва ўқувчиларнинг таълимий-тарбиявий вазифаларини ҳал қилишга қаратилган ўзаро ҳамкорликдаги фаолияти усуллариининг тартибга солинишидир.

Умуман, ўқитиш методларининг мажмуаси — атрофдаги воқеликни билишнинг йўли, дея хулоса чиқариш мумкин. Ўқувчилар ақлий камол топишининг характерини белгилайдиган йўл билимларни ўзлаштириш имкониятини яратади, шахснинг хусусиятларини шакллантиради. Ўқитишнинг мақсади ўқувчиларга инсониятнинг тажрибасини ўзгартиришнинг ўзидир. Ўқитиш назарияси методларини инсоният тажрибасидан олади ва уларни ўқув машғулотларига мослаштиради. Шунинг учун ўқитиш методлари доимий равишда янгиланади, такомиллашади, фан-техниканинг ривожланиши ва ижтимоий ривожланиш асосида янги методлар вужудга келади.

Ўқитиш методларининг жуда кўп турлари мавжуд ва уларнинг сонини аниқ белгилаб бўлмайди. Методлар ўқитишнинг мантиқий томонларига, компонентлари ва вазифаларига асосланиб таснифланади. 468

Мактабдаги ўқитиш методларининг ягона таснифи йўқ. Назария ва амалиётда бир қанча таснифлар мавжуд бўлиб, улар ўзаро зид келмайди, бири иккинчисини инкор этмайди, балки бир-бирини тўлдиради ўқитиш жараёнини кўриш имкониятини яратади.

Тасниф тартиб ва тизимни вужудга келтиради, умумий ва муайян назарий ва амалий, муҳим ва тасодифий ўқитиш методларини аниқлашга ёрдам беради, шу орқали улардан амалиётда самаралироқ фойдаланишга хизмат қилади.

Ўқитиш методларини таснифлашда ўқувчига дастур материални ўрганишнинг мақсадга мувофиқроқ йўллари танлаш имконини яратади, ўз ишидаги ютуқ ва камчиликларни тушунишда ёрдам беради, ўқитувчиларнинг фаолиятини такомиллаштириш учун қулай шароитни вужудга келтиради.

ЎҚИТИШ МЕТОДЛАРИНИНГ ТАСНИФИ

Педагогикада ўқитиш методларини таснифлашга ягона ёндошиш мавжуд эмас. Ҳозирги дидактикада ўқитиш методларини билимлар манбаи бўйича* (С. О. Лордкипанидзе, Е. Я. Голант), дидактик мақсадлар бўйича (Б. П. Есип), билиш фаолиятининг савияси бўйича (И. Я. Лернер, М. Н. Скаткин, М. И. Махмутов) фарқдаш энг кўп тарқалган.

Методларнинг бинар схемалари, уларни уч ўлчовли, ва ҳатто сетраэрдик фарқлаш ҳам учрайди. Ана шу таснифларнинг ҳар бирида афзалликлар ва камчиликлар мавжуд бўлиб, улар адабиётларда етарлича таҳлил қилинган.

Ўқитиш методларини билиш манбалари бўйича таснифлаш анча оддий бўлиб, улар мактаб амалиётида кенг тарқалган. Бу белги бўйича методлар қуйидаги уч гуруҳга бўлинади:

1. Оғзаки методлар (билимларни сўз билан баён қилиш, суҳбат, дарслик маълумотнома ва илмий адабиётлар билан ишлаш).

2. Кўрсатмали методлар расмлар, намойишлар кузатишлар).

3. Амалий методлар (машқлар, лабораториядаги амалий ишлар).

Булар маълум даражада шартлидир, чунки мазкур методларнинг ҳаммаси ўзаро чамбарчас боғлиқ бўлиб, уларни доим ҳам аниқ чегаралаб бўлмайди.

Ҳар бир ўқитиш методининг ўз вазифаси бор. Адабиётларда ўқитиш методларининг рағбатлантирувчи (мотивлашган), таълимий, тарбиявий ва камол топтирувчи умумпедагогик вазифалари ифодаланган.

Ўқитувчи дарсга тайёрланишда ва унинг учун энг мувофиқ методларни танлашда ана ша методларнинг бажарилиши мумкинлигини ва уларнинг структурасини ҳисобга олиб, шу асосда, масалан, рағбатлантириш, тарбиявий ва камол топтириш вазифаларини кучайтирувчи мураббийдир.

Таснифлаш таълимнинг назарий асосларини кўришда ёрдам беради, педагогик фикрни чуқурлаштиради ва шунга кўра ижод учун асос бўлади. Ўқитиш методларини таснифлаш ўқитувчилар фаолияти ўрта-сида тақсимланади. Биринчи гуруҳга ўқитиш усуллари ва иккинчи гуруҳга эса ўқиш усуллари киради. Қуйида ўқитиш методларининг таниқли олимлар тавсия этган таснифларни кўриб чиқамиз.

Хоразмий, Беруний, Юсуф Хос Хожиб, Ибн Сино, Бурхониддин Заркужийларнинг методларий таснифларида асосан мантиқий билиш фаолиятини кучайтириш назарда тутилган бўлиб, улар кўникма ва малакаларни шакллантириш ҳамда мус-

аҳкамлаш, кўрсатмалилик — тажриба, амалий, назария билан амалиётни ўзаро боғлаш, изланиш
^сетодларидан иборатдир.

И. Я. Лернер ва М. Н. Скаткин ўқитиш методларини қуйидагиларга ажратадилар:

- тушунтириш — расмлар методи;
- репродуктив метод;
- муаммоли баён қилиш методи;
- қисман изланиш методи;
- тадқиқот методи.

М. А. Данилов ва Б. П. Есиповнинг таснифи маълум турдаги дарсларда қўйиладиган вазифаларга боғлиқдир.

1. Билимларни баён қилишда: ҳикоя — тушунтириш, маъруза, суҳбатлар, кўрсатмали қўлланмаларни намоиш этиш.

2. Ўқувчиларда кўникма ва малакаларни шакллантириш: машқларни шакллантириш ва амалий ишлар.

3. Билим, кўникма ва малакаларни текшириш — жорий кузатишлар, оғзаки сўраш, ёзма ва амалий назорат ишлари.

С. И. Перовский ва Е. Я. Голянд таснифи: фаол ва пассив методларга бўлиш:

— агар ўқувчилар мустақил ишласа, фаол методлар (лаборатория методи, китоб билан ишлаш);

— агар ўқувчилар фақат тингласа ва эшитса, пассив методлар (ҳикоя, маъруза, тушунтириш, намоиш қилиш методи, экскурсия). Бундай таснифлаш маъқул эмас, чунки у ўқувчиларнинг онглилиги ва фаоллиги принципини бузади.

Ю. К. Бабанскийнинг таснифи. Методларни учта катта гуруҳга бўлиш:

— ўқув-тарбия ишларини ташкил этиш ва амалга ошириш;

Таълимнинг репродуктив характери, асосан, ўқувчиларнинг ижодий фаолиятидир. Фикрлашнинг характери — ўқитувчи берган ўқув ахборотини фаолроқ идрок этиш ва эслаб қолиш ўқитишнинг оғзаки, кўрсатмали ва амалий методларидан ҳамда усуллари билан фойдаланмай мазкур методларни қўллаб бўлмайди. Репродуктив методда ўқитувчи фактларни, исботларни, тушунчалар таърифини тўла баён қилади, асосий масалага алоҳида эътибор беради.

Ўқитишнинг репродуктив методида кўрсатмалилик ҳам қўлланилади. Репродуктив йўсиндаги амалий ишлар ўқувчиларнинг намуна бўйича илгари ёки эндигина ўзлаштирилган билимларни қўллаши билан фарқланади. Аммо бундай ишларда билимларни мустақил ҳолда бойитиш амалга ошмайди. Ўқитишнинг муаммоли — изланиш методи муаммоли таълимда қўлланади.

РЕПРОДУКТИВ ТАЪЛИМДАН АМАЛИЙ ТАЪЛИМГА ЎТИШ

Биз мактабда инсонга ҳаётий масалаларни мустақил ҳолда ҳал қилишни ўргатамиз. Бунинг учун фақат билимлар эмас, балки уларни ишлатиш ва турли шароитларда қўллаш кўникмаси ҳам керак. Ана шу нуқтаи назардан ҳозирги мактабда устунлик қиладиган ўқитишнинг репродуктив усули мақсадга мувофиқ эмас.

Масалан, ҳозир театрлаштириш кенг тарқалган. Бунда жиддий спектаклларни қўйиш ҳақида гап бораётгани йўқ. Дарсда кичик сахнани ўйнаш: болаларга тасодифан қадимги одам учраб қолса, у билан нималарни гаплашишларини ўйлаб кўришни таклиф қилиш мумкин. Шу пайт бирдан шкафнинг эшиги очилиб, ундан «қадимги одам» чиқади.

У терига ўралган ва қўлига сўйил ушлаб олган. Тери бўлмаса ағдарма ним пўстин кийган. Сўйилнинг оғирлигини чамалаб ва терини сийпалаб кўриб, «қадимги одамдан» унинг қабиладошлари ва юз минг йил аввал қандай яшаганини сўраш ўқувчилар учун қизиқарлидир. Ундан гугуртсиз олов ёқишни ҳам ўрганиш мумкиндир.

Билишга доир юришлар ва экскурсиялар ҳали барчага маълум. Лекин бунда болаларнинг ўзлари муаммоларни қўйишлари, гипотезаларни баён қилишлари ва уларга жавоб топишлари муҳимдир. Бу борада даладаги ўсимликларнинг нима учун ҳар хил ўсиши, гунафшанинг чиройлилиги ва ҳоказолар ҳақида фикр юритиш ғоят фойдалидир. Синфда ўқув жараёнини болаларни қизиқтирадиган саволларга жавоб топиш йўсинида ташкил қилиш мумкин.

Ҳеч қачон унутмаслик керакки, педагогик жараёнинг иккита қатнашчисидан — ўқитувчи ва ўқувчида икки хил мақсад бўлиши мумкин. Масалан, ўқитувчи ўқувчини табиат ҳодисалари билан таништиришни истаса, ўқувчи ўйин учун вақт топиш ҳақида ўйлайди. Буни битта йўлдан икки хил мақсадга қараб бориш деса бўлади.

Фаолиятга интилишнинг энг яхши омилларидан бири хайратланишдир. Ўқитувчилардан ўқувчи дарсдан нима олиб кетиши кераклигини сўралса, улар уйга вазифа, янги билимлар, баҳолар, деб жавоб берадилар. Аслида ўқувчи уйига завқ-шавқ ва қониқиш билан, яна дарсга келиш иштиёқи билан қайтиши керак. Ўқитувчининг дарсда ниманидир амалга оширишда улгурмагани ҳеч гап эмас. Унинг болаларда уйғотган қизиқиши кейинги сафар камчилиқни тўлдиришда унга ёрдам беради.

Ўқувчининг ижодий фикрлаши янгилик кашф этишида, кўрилатган нарсани яратишнинг бошқача усулини топишда, ўқув материалдан ўзгача боғланишларни очиб бериши ва ҳоказоларда акс этади. Ўқувчиларнинг намунага таянмай қандайдир янги нарсани яратиш қобилияти ижодкорликни талаб қиладиган фаолиятда ривожланади.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда ижодий фикрлашни ривожлантиришда таълимий топшириқлар муҳим рол ўйнайди. Бундай топшириқлар фикрлаш фаолиятининг мақсади сифатида хизмат қилади ва унинг характерини белгилайди.

Топшириқларнинг ҳар хил турлари кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг фикрлашининг ривожланишига турлича таъсир кўрсатади. Ўқув фаолиятида репродуктив топшириқларнинг кўп қўлланиши болада илгари ўзлаштирган билимларини ва иш усулларини қайта тиклашга интилишни. Намунага қараб ишлаш одатини вужудга келтиради ва бу одат фикрлаш жараёнининг репродуктив асосига айланади. Лекин ижодий фикрлаш ишнинг андазасиз усулларини амалга оширишни, янги мақсадлар қўя олишни, назорат қила билиш ва баҳолашни, режалаштиришни, таҳлил, таққослаш ва умумлаштиришнинг ўзига хос усулларини, баҳолаш мезонларини шакллантиришни талаб қилади. Ўқувчиларда мазкур фикрлаш жараёнларини таркиб топтириш учун дарсда продуктив топшириқларни қўллаш, уларнинг бевосита ижодий фикрлаши мақсадлар қўйишга, режалаштиришга, умумлаштиришга, шунингдек назорат қилишга ва баҳолаш каби жараёнларни ривожлантиришга қаратилиши керак.

Мақсадлар қўйиш жараёни матн, расм мазмунига саволлар тузиш, жавоб қайтараётган ўқувчига қўшимча савол бериш, масаланинг шартларига

турли саволлар қўйиш ва ҳоказоларда амалга ошадди.

Бошланғич синф ўқувчиларида ишни режалаштириш кўникмасини ривожлантириш учун улар билан ўзларининг келгусидаги дарсларда ҳар қандай топшириқларни бажаришдаги характерларини қандай тасаввур этишларини доимий равишда муҳокама қилиб бориш зарур. Шунингдек, дарсларда ҳикоянинг режасини тузиш, баён ёзиш, масалалар ечиш каби топшириқлардан кенг фойдаланиш керак.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда ижодий фикрлашни шакллантириш зарурлиги ўқитувчининг олдига ўқув жараёнида ўқувчиларда таҳлил қилиш, таққослаш ва умумлаштириш кўникмаларини ривожлантиришга қаратилган топшириқлардан ҳам кенг фойдаланиш вазифасини қўяди. Ана шу жиҳатдан математика дарсларида, хусусан масалалар ечишда катта имкониятлар мавжуд бўлади.

Фикрлаш фаолиятининг назорат — баҳолаш механизминини шакллантириш ҳар бир дарсда ўқувчиларни фақат фаолиятнинг натижасини эмас, балки ана шу фаолият жараёнида тегишлича баҳолашни ҳам амалга оширишга ундайдиган топшириқлардан фойдаланишни талаб қилади.

Дарс структурасига продуктив топшириқларни киритиш кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда янги мақсадлар қўйиш, режалаштириш, андазасиз таҳлил қилиш, таққослаш, назорат қилиш ва баҳолаш каби фикрлаш жараёнларини шакллантиришнинг асосий шартларидан биридирки, бу жараёнлар ижодий фикрлашнинг ривожланишида катта рол ўйнайди.

НАЗАРИЙ БИЛИМЛАРДАН ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН МАШҚЛАР

Мактаб амалиётида машқлар ўтказиш учун ўқувчиларнинг назарий билимларига мурожаат қилишнинг баъзи йўллари белгиланган. Бу ишнинг энг кенг тарқалган, лекин энг кам самарали усули дарс режасида кўзда тутилган машқларни бажаришда таяниладиган маълум тушунчалар ва қоидаларни оғзаки қайта тиклашдир.

Машқларни бажаришдан олдин назарий материални такрорлашнинг самаралироқ усули мазкур материални қўллаш бўйича амалий топшириқларни қўйишдир. Бундай топшириқларга танланма диктант ўтказишда маълум сўзлар ёзишни, Нутқнинг маълум бўлақларини қисқа вақт ичида таҳлил қилишни, нутқнинг аҳамиятли қисмларини ажратишни, дидактик тарқатма материал билан ишлашда маълум орфограммаларни қайд қилишни, масалалар ечишда асос бўладиган математик ифодалар билан ишлаш ва ҳоказоларни киритиш мумкин.

Машқлар ўтқизишда назарий материалга мурожаат қилишнинг навбатдаги усули ўқувчининг кейинги амалий ишни бажаришдан олдин унинг йўлларини асослашдир.

Амалий ишларни бажариш вақтида назарий асослаш педагогик жиҳатдан ўзини оқлаган. Бу усулни икки вариантда бажариш мумкин. Булар навбатдаги ишни кенг тушунтириш ва шарҳлашдан иборатдир^.

Ўқувчилар билан уларнинг тайёргарлигидаги айрим камчиликларини тўлдириш бўйича ишлашда навбатдаги ишларни кенг тушунтириш ўзини анча оқлаган. Бунда аввал ўқувчидан кенг мушоҳа-

да юритишни талаб қилиш лозим ва талабни бажариш эса ҳисоблаш усулини чуқурроқ англашни таъминлайди.

Мушоҳада жараёни аста-секин кенгая боради ва ҳаракатлар маълум тартибда кетма-кет амалга ошади. Ҳисоблаш усулини асословчи қонданинг йўналтирувчи роли йўқолади ва у фақат қийинчилик туғилганида эсланади.

МАШҚ ЎҚУВЧИЛАРДА МАЛАКАЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ФАОЛИЯТИНИНГ АСОСИЙ ТУРИ

Ўқувчилар малакаларининг савияси ана шу ишнинг қандай ташкил этилишига боғлиқ. Машқларни таснифлашнинг бир неча тизимлари мавжуд бўлиб, унинг ҳамма турларини малакалар ҳосил бўлиши жараёнидаги ўрнига қараб уч гуруҳга: *тайёргарлик*, *ўқув* ва *ўрганиш* машқларига бўлиш мумкин.

Тайёргарлик машқларининг вазифаси дастурдаги янги материални онгли равишда ўзлаштириш. Гучун зарур билимлар ва амалий иш усулларини эсга туширишдан иборатдир. Масалан, III синфда «фёълларни» ўрганиш тажрибаси бўйича олдин фёълларни эшитиб идрок этиш, фёълнинг замон шаклланини аниқлаш машқлари ўтказилади. Болалар сўзлар расидагй фёълларни ажрата оладиган бўлганларидан кейин ана шу сўз туркумини онгли равишда ўллаш машқ қилинади. —

Бошқа бир мисол. Математика дарслигининг муаллифи Й. Охунжонов, Н. У. Бикбоеваларнинг фикрича, 10 ичидаги амалларни мустаҳкамлашда ва иккинчи ўнликдаги сонларни номерлашни ўрганишда таркибли масалаларни қўллашдан олдин қуйидаги тайёргарлик машқларини мунтазам ўтказиш керак:

1. Оддий масаланинг шартига савол қўйиш. Чунончи, бир қутичада 6 та иккинчи қутичада ундан 2 та кам қалам (Опасида 10 та ва укасида 8 та марка) бор. Масаланинг ана шу шартидан нимани билиш мумкин?

2. Масаланинг берилган шартидаги етишмайдиган сонни тўлдириш.

Чунончи, акасида 4 та дафтар бор, ака ва сингилнинг дафтарлари қўшилса, нечта бўлади? (Майдонда турган машиналарнинг 3 таси кетса, нечта машина қолади?).

3. Берилган саволга жавоб учун керакли маълумотларни танлаш.

Чунончи, иккита яшиқда қанча олма борлигини (Қизчада неча тийин қолганини) аниқлаш учун нимани билиш керак?).

Ўқув машқлари янги материал ёритилиши биланоқ бошланади ва ана шу материални ўзлаштиришда ёрдам беради. Уларнинг фарқли хусусияти ўқувчиларга ўқитувчининг доимий ёрдам беришидан иборатдир. Бу ёрдам кўпинча бажариладиган ишнинг усуллари ва натижаларини жамоа бўлиб муҳокама қилишда, шарҳлашда ўзининг ифодасини топади. Биринчи ўқув машқида болага баҳо қўйиш маъкул эмас, чунки ундан ҳали ўргатилмаган нарсани сўраш педагогик жиҳатдан нотўғридир. Ўқув машқларини ўтказишда алгоритмик кўрсатмалар, яъни аклий ва амалий ҳаракатларнинг дидактик жиҳатдан ўзини оқдаган турлари белгиланган ўзига хос хотираномалар ғоят фойдалидир. Алгоритмик кўрсатмаларнинг кенг доирадаги бир хил масалаларни ечиш учун қўлланиши мақсадга мувофиқ бўлиб, улар ишда тўғри натижаларга эришиш имконини беради.

Ўқиш дарсида ҳикоянинг режасини тузиш учун қуйидагича хотиранома жуда фойдалидир: 1. Ҳикояни ўқиш. 2. Уни қисмларга ажрат. 3. Ҳар бир қисмдаги асосий масалаларни топ. 4. Ҳар бир қисмга сарлавҳалар қўй. 5. Қисмларнинг сарлавҳаларидан режа , туз.

Ўқув топшириқларининг ҳар хил турларидан фойдаланиш ўқувчиларни ишга ижодий ёндошишга ва назарий билимларни амалда қўллашга ёрдам беради. Бунга эришиш учун ўқувчиларнинг билимларини уларнинг дастлабки тушунча, тасаввур ва қўникмаларини шакллантирган материаллардан бошқача материаллар асосида мустаҳкамлаш ва тақомиллаштириш керак. Шунингдек, бу материаллар қўп вариантли топшириқлардан ташкил топиб, уларнинг ҳар бири ўзига хос билишга доир ва мантикий топшириқ бўлиши мақсадга мувофиқдир. Ўрганиш машқларининг ана шундай йўлга қўйилиши ўқувчилар онгида янги боғланишлар ҳосил бўлишида ва шунга кўра материалнинг яхшироқ ўзлаштирилишида ёрдам беради.

Амалий методлар ўқитишнинг оғзаки ва кўрсатмалли методлари билан узвий бирликда қўлланилади. Чунки машқларни бажариш, тажрибаларни ўтказиш ва меҳнат операцияларини амалга оширишдан олдин педагог инструкторив тушунтиришлар ўтказиши керак. Оғзаки тушунтириш ва расмларни кўрсатиш одатда машқларни бажариш жараёнида амалга оширилади ва унинг натижасини аниқлаш ва таҳлил қилиш билан тугалланади.

4. Лаборатория иши тадқиқотчилик методлари қаторига киради ва бундай методлар ёрдамида ўқувчилар ўзлари учун янгилик кашф этадилар. Бошлан-

ғич синфларда лаборатория ишлари асосан табиатшунослик ва меҳнат дарсларида ўтказилади.

Меҳнат дарсларида қоғоз, газлама, лой ва бошқа ашёларнинг хоссалари ўрганилади. Ўқув-тажриба участкасида турли ўсимликларнинг ривожланиши кузатилади.

Мактаб лабораториясида амалга ошириладиган ишлар болаларда меҳнат маданиятини тарбиялайди, асбобларни эҳтиётлаб ишлаши, иш ўрнини батартиб тутиш одатини вужудга келтиради.

5. Ўйин ҳозирча, ҳатто бошланғич мактабда ҳам ўқитишнинг методи сифатида тегишлича ўрин олган эмас. Ўйинлар ўқувчиларнинг бўш вақти бекор ўтмаслиги ва уларни жисмонан чиниктириш учун ўтказилади. Таълимий ўйинлар дарсда ёки дарсдан ташқари ўтказилишидан қатъи назар беихтиёр эслаб қолиш жараёнларини анча фаоллаштиришда, билиш фаолиятига қизиқишини оширишда, муштақил меҳнатга тайёрлашда катта аҳамиятга моликдир^

Ўйинларни психологик-педагогик ташкил этиш, тайёрлаш ва ўтказиш босқичлари— ўқитувчининг ўйинни ташкил қилиш ва ўтказишга назарий-методик тайёргарлиги;

— кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ёш, ўзи-

га хос психологик ва типологик хусусиятларини ўрганиш, ана шу хусусиятларни ҳисобга олиш ҳамда улар ўйинининг мақсади, вазифаси ва мазмунига мувофиқ равишда тузатишни режалаштириш;

— ўқувчиларнинг ҳаётий тажрибасини, қизиқиш-

ларини, майллари ва қобилиятларини ўрганиш ҳамда ўйинда улардан фойдаланиб ҳар бир ўқувчида тўла қониқиш ҳосил қилишни режалаштириш;

—техник воситалардан фойдаланиб намунавий ўйинларни кўрсатиш ва тушунтириш;

—ўқувчиларни ўйиннинг мазмуни, сюжети, мақсади ва вазифалари, босқичлари, бориши ва қоидалари билан таништириш;

—ўқувчиларни ўйин жараёнида ўзини ўзи назорат қилишга шайлаш;

—ўйинга раҳбарликнинг характерини, ўйинда ўқитувчининг ўзи ҳам ёки ҳакам ёки кузатувчи сифатида қатнашишини ёки раҳбарликни пешқадам ўқувчига беришини белгилаш;

— ўйин жараёнида ўқитувчининг ўқувчиларга тарбиявий таъсир кўрсатиши;

— ўтказилган ўйинни муҳокама қилиш: қўйилган вазифалар юзасидан ўйиннинг натижаларини, иштирокчиларининг ҳаракатларини баҳолаш ва уларни рағбатлантириш;

— мазкур ўйиннинг ўқувчиларни ватанпарварлик ва байналмилалчилик руҳида тарбиялашдаги самарадорлигини педагогик таҳлил қилишдан иборатдир.

Ўйинларни ташкил қилишда қуйидаги педагогик омилларни ҳисобга олиш зарур:

— ўқувчиларни ўйиннинг моҳияти, мазмуни, босқичлари ва натижасини тўла тушунишини;

— уларнинг навбатдаги ўйин фаолиятига шах-
I сан қизиқиш билан ижобий муносабатда бўлиши-
! ни: ўйинда зарур билим, кўникма ва малакалари-
; ни сафарбар этишини;

— ўйингача, ўйин жараёнида ва ундан кейин ўқитувчининг барча талабларини бажарйшларини.

Муаммони ҳал қилишнинг оптимал психологик — педагогик шартлари қуйидагилардан иборатдир:

— мазмунан долзарб ўзбек халқ ўйинлари мажмуасини танлаш;

—ўқувчиларни ўйин фаолиятига эмоционал жиҳатдан шайлаш;

—ўқитувчининг кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларни ўзбек халқ ўйинларига қизиқтира олиши;

—ўзбек халқ ўйинларига раҳбарлик қилиш мазмунини, шакллари ва методларининг бирлиги;

—ўйин жараёнининг ҳаётийлиги, унинг ҳаққонийлиги;

—кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ўйин фаолиятида қатнашувининг ихтиёрийлиги;

—ўйинларнинг мазмунини аста-секин мураккаблаштириб бориш.

Ўзбек халқ ўйинларини танлашга қўйиладиган талаблар:

—ўйинлар мазмунининг ҳаётийлиги ва ҳаққонийлиги;

—Мазмуни бўйича мослиги;

—сюжетнинг соддалиги, қизиқарлилиги ва ҳиссиётлилиги;

—ўйинда фаол фикрлашни, ижодкорликни, сезгирликни, ташаббускорлик ва фаолликни, ҳиссий таъсирчанликни, ўткир зеҳн ва кузатувчанликни, диққат-эътиборлилики талаб қилиш;

—ўйиннинг ўқувчилар ёшига, психологияси ва уларнинг педагогик тайёргарлигига мослиги.

Ўқитувчи синфлар бўйича ўйинларни «Миллий ҳаракатли ўйинлар» (Т. Усмонхўжаев ва б. «Миллий ҳаракатли ўйинлар. Тошкент, «Ўқитувучи», 2000) китобидан ёки маҳаллий болалар ўйинларидан фойдаланиши мумкин.

Ўйинларни ўтказишнинг тарбиявий мақсади ва вазифалари учта (бошланғич, асосий, **яқунловчи**) босқичда амалга оширилади. 498

Бошланғич босқич — ўқувчилар билан уларнинг ёшига мос, тушунарли, ижодий йўсиндаги тайёргарлик ишларини олиб боришдир.

Ана шу ишлар орқали ўйинлар ўқувчиларда ўз халқининг тарихига, анъаналарига: халқ ижодига, шу жумладан, ўйинларига, ўзбек халқининг қаҳрамонона, инқилобий ўтмишига қизиқиш ҳамда меҳнатга ҳурмат ва муҳаббат уйғотиши лозим. Шунингдек, уларда республика*мизнинг меҳнатдаги ютуқлари билан фахрланиш ҳиссини; халқ яратган гўзал нарсаларга муҳаббат туйғусини, табиатдаги бойликларни кўриқлаш эҳтиёжини таркиб топтириш зарур.

Асосий босқич — болаларни бевосита ўйинга тайёрлаш, ўйин жараёнида болаларнинг ҳар хил ўйин фаолиятини бошқариши, уйга вазифа бериш ва ҳоказолардан иборатдир.

Яқунловчи босқич — мазкур ўйиндаги барча педагогик-психологик жараёнларнинг натижаларини жамлашдир.

Ўйинларнинг самарадорлигини оширишнинг энг муҳим шартлари қуйидагилардан иборатдир:

Психологик йўналишида:

- ўқувчиларнинг ҳиссиётли кайфияти;
- эмоционал фондни вужудга келтириш;
- ўйин фаолиятида хоҳишни таркиб топтириш;
- хаёл ва тасаввур кайфиятини ҳосил қилиш;
- фаол идрок этиш, кузатувчанлик ва онгли фикрлаш, иродалилиқ.

Педагогик йўналишида:

- ўйин жараёнининг изчил ва яққол мақсадга қаратилиши;
- ўйиннинг вазифаларини белгилаш;

— ўқувчиларни ўйиннинг мазмуни билан яққол ва ифодали таништириш;

— ўйинда ўқитувчининг болалар билан баравар-қатнашуви;

— ўйин жараёнида шеърлар ўқиш, куйлаш, рақс тушиш, тақлид қилиш, имо-ишораларни бажариш, шунингдек, ўйинга тайёрланиш жараёнида ўйинда ва уйга берилган топшириқларни бажаришда тасвирий ижод билан шуғулланиш. «

Дидактик ўйинлар.

Дидактик ўйинлар қоидали ўйинлар жумласига киради ва ролли ўйинларни ривожлантириш предмети ҳисобланади. Бундай ўйинлар асосини билишнинг у ёки бу мазмунини, ўйиннинг бориши белгилайдиган ҳаракатларни бажаришга қаратадиган ақлий ва иродавий уринишини ташкил этади. Дидактик ўйинларда асосий фикрлаш жараёнлари — таҳлил қилиш, таққослаш, хулоса чиқариш ва ҳоказолар такомиллашади.

Дидактик ўйинлар таълим жараёнида болаларни ўқитиш, тарбиялаш ва камол топтиришда муҳим аҳамият касб этади.

Ўйин пайтида боланинг ижобий иш фаолиятини кучайтиради, ихтиёрый диққатини, хотирасини такомиллаштиради. Ўйинда ўқувчилар ўзлари сезмаган ҳолда жуда кўп ҳаракатларни, машқларни бажарадилар, турли масалаларни ечадилар.

Дидактик ўйинларга қўйиладиган талаблар:

1. Дидактик ўйинлар ўқув предметлари бўйича дастур материалига мувофиқ йўсинда танланиши лозим.

2. Дидактик ўйин унда қатнашувчиларга билимлар бўйича маълум талаблар қўйиладиган йўсинда ишлаб чиқилиши керак.

3. Дидактик ўйиннинг муваффақиятли ўтиши унинг мақсадини яққол англашига боғлиқ. Чунки бунда ўқувчиларнинг фикрини мақсадли йўналишга солиш, уларнинг ишини бажаришга қизиқишини ошириш имконияти туғилади.

4. Ўйинларни танлашда маълум изчилликка риоя қилиш ҳам зарур. Мазмунан қийин ўйинлардан олдин осонроқ ўйинларни ўтказиб, ўқувчиларни навбатдаги ўйинларга пухтароқ тайёрлаш жуда муҳимдир. Шу тариқа таҳлил, синтез, таққослаш, таснифлашда, мавҳумлаштириш, муайянлаштириш, умумлаштириш сингари ақлий операцияларни аста-секин мураккаблаштириб бориш шарт.

5. Дидактик ўйинларнинг қоидасини ва ташкил этилишини тузиш ва ишлаб чиқишда ўқувчиларнинг ўзига хос хусусиятларини, уларнинг турли (бўш ва кучли, фаол*ва лоқайд) гуруҳларини ҳисобга олиш керак.

6. Ўйиннинг қоидалари содда, аниқ бўлиши ва яққол ифодаланиши лозим.

7. Ҳар бир ўқувчи бутун ўйин жараёнида фаол иштирок этиши, ўз «навбатини» узоқ кутиш ўйинга қизиқишни сусайтириши мумкинлигини унутмаслик керак.

8. Ҳар бир ўйинга умумий ва яқка тартибда ёндошиш, ундаги топшириқларнинг қийинлик даражасини ва қанчаси мустақил ҳолда бажарилишини ҳисобга олиш керак.

ДАРСЛИКЛАР БИЛАН ИШЛАШ

Ўқувчилар илгари дарсликлардан уйда билимларини мустаҳкамлаш учун фойдаланган бўлсалар, мактаб ривожланишининг ҳозирги босқичида эса

улардан янги материал баён қилиниши биланок фойдаланишмоқда.

Ўқувчи китоб билан муваффақиятли ишлай олиши учун тегишли кўникма ва малакаларни эгаллаши керак. Таълимнинг ҳозирги босқичида ўқувчиларга дарслик билан мустақил ишлашни ўргатиш ўқитувчининг муҳим вазифасидир. Бинобарин, улар келажакда турли билимларни ўзларича таҳлил қилишга, ўрганишга ва умумлаштиришга ҳам мажбур бўладилар.

Китоб билан иццгашни ўргатишнинг дастлабки босқичида изоҳли ўқиш методидан фойдаланилади. Ўқитувчи болаларга китобни диққат билан ўқишни, ундаги ҳар бир сўз ва ифоданинг маъносини ўйлаб кўриш ҳамда бутун мазмунни қамраб олишни ўргатади.

Дарслик билан ишлашнинг асосий босқичлари:

— ўқувчилар синфда ва уйда ўзлари учун янги материални мустақил ҳолда ўрганадилар. Ишнинг бу усули қуйи синфлардаги дарсларда дастлабки кўникмаларни шакллантириш учун бир оз қийинчилик қилади. Шундай экан, дарслик ва китоб билан ишлашнинг ўқитиш методи сифатидаги моҳиятини қандай таърифлаш мумкин?

Бу методнинг моҳияти билимларни ўзлаштириш ва мустаҳкамлаш ўқувчиларнинг дарслик ва китоб билан мустақил ишлаши жараёнида амалга оширидан, ва айна пайтда, улар китоб билан ишлаш малакаларини эгаллашидан иборатдир. Мазкур методнинг ўзаро боғлиқ иккита муҳим томони мавжуд бўлиб, улар ўқувчиларнинг ўрганиладиган материални мустақил ўзлаштиришлари ва уларда ўқув адабиёти билан ишлаш кўникмасини шакллантиришдир. Дарс машғулотлари тизимида дарслик би-

лан ишлашнинг тўғри йўлга қўйилишида ўқитувчининг таълимий ишлари билан ўқувчилар фаолиятининг ўзаро мувофиқлиги масаласи ғоят муҳим аҳамиятга моликдир.

Дарсликни машғулотларни ташкил қилиш учун фойдаланиладиган қандайдир ёрдамчи восита деб билмаслик керак. Дарслик аввало ўқувчилар учун муҳим билим манбаларидан биридир. Лекин у баён этилган материални мустаҳкамлашнинг ва ўқувчилар бажарадиган ақлий ишларни фаоллаштиришнинг самарали воситаси сифатида ҳам хизмат қилади. Аммо бунинг учун ўқитувчи дарсликни қўллашда энг муҳим методик талабларга риоя қилиши зарур. У машғулотларни ўтказишдаги муайян ҳолатда дарсликни қай йўсинда қўллаш мақсадга мувофиқлигини аниқлаб олиши, шу орқали болаларни фикрлаш фаолиятига рағбатлантириши, уларнинг ўрганиладиган материални қуруқ ёдлаши ва юзаки эслаб қолишига йўл қўймаслиги керак. Шу боисдан дарс машғулотлари жараёнида дарслик устида ишлашни ташкил этишга қўйиладиган айрим умумдидактик талаблар ҳақида бир оз тўхталиш жоиздир.

1. Аввало ўқувчилар дарсда мустақил ўрганйши учун керакли материални тўғри танлаши муҳим аҳамиятга эга. Маълумки, ўқувчилар барча масалаларни ўқитувчининг олдиндан тушунтиришисиз ўзлаштиравермайдилар. Кўп мавзулар мутлақо янги маълумотларни ўз ичига олган ва улар умумлаштирувчи характерда бўлади.

2. Дарслик ва ўқув китоблари билан ишлашдан олдин доимо ўқитувчи муфассал кириш суҳбати ўтказиши шарт. Унда ўқувчиларни ўрганиладиган мавзудан хабардор қилиши, янги материалнинг асосий масалаларига эътибор бериши (лозим бўлса доскага ёзиши ёки олдиндан тайёрланган жадвал-

ни илиб қўйиши), шунингдек, мустақил ишнинг тартибини белгилаши керак.

3. Дарслик билан ишлаш бутун дарс мобайнида давом этмаслиги керак. Уни ўқитишнинг бошқа шакллари ва методлари билан бирлаштириш лозим. Масалан, дарслик билан ишлаб бўлингач материал қандай ўзлаштирилганини текшириш, кўникма ва малакалар ҳосил қилиш, ўқувчиларнинг билимларини янада чуқурлаштириш бўйича амалий машқлар ўтказиш керак.

Ўтилган материал устида ишлашда, янги материални баён этиш ва мустаҳкамлашда дарсликдан фойдаланиш йўллари кўрсатамиз.

Юқорида айтилганидек, сўнгги йилларда ўтилган материал устида ишлашда қўлланилган методика уй вазифаларига ўхшаш тайёрланиш машқлари билан боғлиқ анчагина усулларни ўз ичига олади ва бундай машқлар дарслик билан бажарилади. Ўқувчилар масалаларни ечадилар, машқларни кўчирадилар, дарсликдаги саволларга ёзма жавоблар қайтарадилар ва ҳоказо. Лекин ўтилган материал бўйича дарслик билан ишлашнинг яна бир тури борки, уни кўпчилик ўқитувчилар билмайди. Ишнинг бу тури ўқувчилар дарсликдаги материални машғулотнинг бошида билимларни текшириш олдидан ўқишидир.

Ўқитиш жараёнидаги раҳбарлик дидактик саволлар ёки ўқитувчининг саволлари ёрдамида амалга оширилади. Ўқувчи ўқитувчининг саволларига тобе бўлиб қолмаслиги учун ўзи ўзига мустақил ҳолда саволлар қўйишни ўрганиши, яъни ўзича фикр юритиш кўникмасини ўзлаштириши керак. Бунга ўқитиш жараёнида эришилади. Бунда ўқитувчи нима қилиши лозим? У аввало зарур тушунчалар ва

операцияларни ўргатади. Буни муайян мисоллар орқали бажаради. Аммо ҳар бир ўқитувчи янги материални, янги тушунча ва операцияларни ўргатганидан кейин ҳам ўқувчи уларни мустақил ҳолда қўллашга қийналишини билади.

Қоида тушунтирилиши биланоқ таклиф этилган топшириқ устида ишлашда ўқувчида аввал иккита фаолият, яъни қоидани ўзлаштириш ва қоиданинг мазмунини тушуниш фаолиятлари қўшилиб кетади. Қоидани ўзлаштириш фаолиятини нуқтаи назар ёки ўқитувчининг саволи бошқаради. Айни пайтда ўқувчи қоиданинг мазмунини тушунишга ҳам ҳаракат қилади. Кейинги фаолият муайян мисолга қаратилади. Буларнинг ҳаммаси мазкур вазиятда қўшилиб кетади. Агар қоида фақат битта мисол ёрдамида кўрсатилса, уни ўқувчилар тушунтирилган вазиятга ўхшаса-да, бошқа вазиятларга мустақил ҳолда кўчира олмайдилар. Шунинг учун ўқувчиларга олдин бир неча мисолларни ўқитувчининг раҳбарлигида ечиш имконияти яратилади. Улар қоидани яхши ўргангач ва машқлар билан мустаҳкамлагач, уларга аста-секин мураккаблашиб борадиган мисоллар топшириқлар асосида мазкур қоидани қўллаш бўйича мустақил ишлар таклиф этилади.

Бошланғич синфларда ўқувчиларни дарсда эндигина ўрганилган мазмуннинг ўзини эмас, балки ана шу мазмунни ўрганишда қўлланган усулларни такрорлаш йўли билан янги тушунчани мустақил ҳолда ўзлаштиришга тайёрланади. Синфдаги ҳамма ўқувчилар ўқитувчи раҳбарлигида қандайдир мавзунини ўрганганларидан кейин ўқитувчи уларга «тесқари юриш» қилишни, яъни дарснинг ҳар бир нуқтасига қайтишни ва унда нима қилингани ҳамда

қандай қилинганини кузатишни тавсия этади. Бунда энг муҳими дарснинг мазмуни эмас, балки ўқувчиларнинг ана шу мазмун устида қандай ишлаганидир. Бу эса уларга таълимий ишнинг усулларини англашда ёрдам беради. Синф қандай масалалар қўйилганини, ходисани тушунишга ёки муаммони ечишга қандай қилиб эришилганини билиб оладилар. Бу иш ўқиш усулларини эгаллаш машқидир. Мана шу машқнинг натижаларини бир ўқувчи доскага ёзади, қолган ўқувчилар дарснинг қандай ўтганини қайта тиклашда унга ёрдам берадилар. Бунинг учун доска икки қисмга бўлинади ва унинг чап томонига дарсдаги энг муҳим фактлар ҳамда фикрлар қисқача режа кўринишида ёзилади. Ўнг томонга масалалар, синф бажарган барча ишлар, айтилик, кузатишлар, мўлжаллар, топшириқларнинг ечимлари ва ҳоказолар ёзилади. Бу машқ орқали нималарга эришилади?

Дарснинг асосидаги барча масалалар, ҳаракатлар ва ифодалар дарснинг умумий мазмунидан ажратилади ва шу тариқа ўқувчиларнинг тушуниши учун мослаштирилади. Натижада, ўқувчилар дарсда нима қилиш лозим бўлганини ва қандай қилинганини билишга ҳамда тушунишга одатланадилар. Вақт ўтиши билан билиш ҳаракатларини янги ходисаларга ёки мисолларга кўчириш кўникмалари таркиб топади. Лекин билиш ҳаракатларини кўчириш машқи ўқувчилар учун дарсда материалнинг ўзини ўзлаштиришга нисбатан анча қийинроқдир. Ушбу машқдан кўзланадиган мақсад материал ва ўқитиш воситалари орқали айнан билиш жараёнини англашдан иборат бўлиши мумкин.

Кўрсатиб ўтилган изланишлар топшириқлари саволларга ёдланган дарслик матнидан ёки ўқитув-

чининг тушунтиришидан тайёр ҳолда олинган жавобларни қайтариш эмас, балки ҳар бир саволга тегишли жавоб топишни тавсия қилишдан иборатдир. Улар аслида эвристик — таълимий саволлардир. Ана шу мақсадда қуйидаги топшириқларни тавсия этиш мумкин.

а) кузатиш материалларини ёки ўқитувчи берган мавзу бўйича тўпланган фактларни тизимлаштириш: асосий масалаларни ажратиш, режа тузиш, фактларни гуруҳлаштириш;

б) таққослаш ва умумлаштириш, хулоса чиқариш ва уни асослаш;

в) билимларни қўллаш: янги фактлар ва мисоллар билан тасдиқлаш, янги ҳодисани ўрганилган ҳодиса даражасида тушунтириш.

Кузатишлар, амалий ишлар, тажрибалар, экспериментлар давомида яхши ўзлаштирилган билимларни эмас, балки уларни қўллашни ҳам талаб қиладиган саволлар ва муаммоларни ўз ичига олади, мураккаброқ изланишлар амалга оширилади.

Дарсда билишдаги мустақилликнинг ривожланиши аввал ўқитувчининг ёрдамидан, дарслик, маълумотнома, луғат, шахсий кузатиш ва тажрибалардан фойдаланиб саволларга мустақил ҳолда жавоб топиш кўникмасини эгаллаш, кейин эса ҳеч қандай ёрдамсиз ўрганилган материалга мустақил ҳолда саволлар қўйиш кўникмасини эгаллаш асосида амалга ошади. Кейинчалик ўқувчи бошқача шароитда намунага таққослаб топшириқларни ҳал қилиш ва саволларга жавоб бериш кўникмасини ўзлаштиради. Бунда индуктив ва дедуктив мушоҳада юритиш кўникмаси таркиб топади. . Умуман олганда, дарсликлар билан ишлаш на-тижасида ўқувчи фанлар соҳалари бўйича билимларни эгаллаш билан бирга миллий истиқлол ғояси ва мафкурасининг туб моҳиятини тушуниб етадилар. Бунда, айниқса, ўқитувчини роли каттадир.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
I боб. Педагогиканинг баҳси ва унинг илмий-тадқиқот методлари	6
Педагогика ва унинг баҳси	6
Тарбиянинг ижтимоий ҳодиса эканлиги	6
Педагогика — тарбия ҳақидаги фан	8
Асосий педагогик тушунчалар	10
Педагогика фанининг тузилиши ва унинг бошқа фанлар билан боғлиқлиги	11
Педагогиканинг илмий-тадқиқот методи	11
II боб. Ҳар томонлама ривожланган инсон тарбиясининг мақсад ва вазифалари	16
III боб. Бола шахсининг ривожланиши, тарбияси ва камолати	26
Асосий тушунчалар	26
Шахс ривожланишига таъсир этувчи омиллар	30
Инсон камолати ва унинг шахсини ривожланишида муҳитнинг роли	32
Инсоннинг камол топишида тарбиянинг роли	33
IV боб. Ўқитувчи ва унинг жамиятда тутган ўрни	37
Ўқитувчининг шахсига қўйилган касбий талаблар	39
Ўқитувчининг касбий шаклланиш жараёни	43
V боб. Ўзбекистонда халқ таълими тизими	46
Халқ таълими тизими ҳақида тушунча ва уни ташкил этиш тамойиллари	46
Ўзбекистонда халқ таълими ташкилотларининг турлари	49
Ўзбекистонда узлуксиз таълим тизими	53
Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти	65
VI боб. Таълим назарияси	76
Дидактиканинг предмети ва унинг вазифалари	76
Дидактиканинг асосий категориялари	84
Шахсни шакллантириш ва камол топтириш тушунчаси ..	92

VII боб. Ўқитиш жараёни	99
— Ўқитиш жараёнининг моҳияти.....	99
Ҳозирги ўқитиш жараёнига қўйиладиган талаблар..	105
ч Ўқитиш жараёнига ноанъанавий ёндошиш.....	112
Тенглаштириш синфлари тўғрисида	118
Бошланғич мактабдаги ўқитишнинг таълимий-тарбиявий ва камол топтириш вазифалари	119
Дидактик тадқиқот методлари	133
VIII боб. Бошланғич таълим мазмуни технологияси	143
Ўқувчиларни педагогик жиҳатдан баҳолаш технологияси	156
Ўқув-тарбия жараёнида ривожлантириш усулининг технологияси	157
Дарс таълимида ривожлантириш технологияси	166
Ўқувчи билимини текшириш ва баҳолаш технологияси „	172
Ўқитувчининг хатолари.....	179
IX боб. Таълим қонуниятлари ва қондалари	185
Принцип тушунчаси	185
X боб. Ўзбекистон мактабларидаги таълимнинг мазмуни... 223	
» Таълим мазмунини белгилашнинг умумий асослари .	223
Бошланғич мактаб таълими мазмунини қайта кўриб чиқишнинг асосий йўналишлари	227
Чет эл мамлакатларидаги таълимнинг мазмуни	240
XI боб. Ўқув жараёнини ташкил этишнинг шакллари..... 253	
Ўқув ишини ташкил этиш шакллари ҳақида тушунча	253
Таълимда синф-дарс тизимининг вужудга келиши .	255 ^/Дарс мактабда ўқув ишларини ташкил қилишнинг
Ў асосий шакли	257
1/Дарснинг структураси, элементлари ва типлари	263
XII боб. Муаммоли таълим..... 278	
К^ Муаммоли таълимнинг моҳияти	278
уу Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар таълимига	
\у< муаммоли ёндошишнинг хусусиятлари.....	279
°У^ Муаммоли вазиятларни яратиш ва ҳал қилишнинг йўллари.....	283
Дидактик масала	287
Муаммоли таълим методлари	
 XIII боб. Тарбия назарияси	303

Тарбия жараёни ва унинг моҳияти.....	303 I/
Тарбияда ўқувчиларнинг ёши ва ўзига хос хусусият- ларини ҳисобга олиш.....	312
Тарбиявий ишларнинг изчиллиги, тизимлилиги хамда бирлиги.....	314^Г
XIV боб. Миллий тарбиянинг ўзига хослиги ва мезонлари ...	328
Миллий, шарқона тарбия мезонлари	334^Л
Тарбияда миллий удум ва одатлар	342 !
XV боб. Тарбия усуллари	352>^
XVI боб. Меҳнат тарбияси..... ;	365 Ъ^
Оилада меҳнат тарбияси	370
XVII боб. Нафосат тарбияси	381
XVIII боб. Ахлоқ-одоб тарбияси	395
XIX боб. Экологик тарбия .ГГ.....	410
Шарқ алломаларининг табиат ва экология ҳақидаги фикрлари.....	420
XX боб. Бадан тарбияси	427
Жисмоний тарбия воситалари	436
Бадан тарбиясида ҳаракатли ўйинларнинг аҳамияти..	439
Бадан тарбиясида халқ ўйинларидан фойдаланиш ..	444
XXI боб. Мактабни бошқариш ва унга раҳбарлик қилиш	447
Мактабни бошқариш масалалари.....	454-
Мактаб ишини бошқариш ва унга раҳбарлик қилиш ..	454
XXII боб. Ўқитиш методлари	462
Ўқитиш методи ва усули тўғрисида тушунча, улар- нинг таснифи.....	462
Ўқитиш методларининг таснифи	469
Ўқитишнинг оғзаки методлари.....	473
Ўқитилган материал устида ишлаш ва янги материални ўрганишга тайёрланиш	476
Ўқитишнинг индуктив ва дедуктив методлари.....	484
Ўқитишнинг амалий методлари	489
Назарий билимлардан фойдаланиладиган машқлар	492
Машқ ўқувчиларда малакаларни шакллантириш фаолия- тининг асосий тури	493
Дарсликлар билан ишлаш	501

Мавлонова Раҳима, Тўраева Ойша,
Холикбердиев Карим

ПЕДАГОГИКА

*Республика олий ўқув юртларининг бошланғич
таълим методикаси факультетларининг, пеаагоги-
ка лицейлари талабалари ва коллежларининг ўқув-
чилари учун дарслик*

Тошкент «Ўқитувчи» 2001

*Таҳририят мудири С. Очил
Муҳаррирлар Б. Ҳодиров, Б. Рўзимухаммад
Бадий муҳаррир Ш. Мирфаёзов
Техник муҳаррир С. Турсунова
Мусаҳҳиҳ З. Содиқова
Кичик муҳаррир Х. Зоиржонова*

ИБ 7882

Теришга берилди 18.01.2001. Босишга рухсат этилди 23.03.2001.
Формати 84x108/32. Кегли Пшпонли. Таймс гарнитураси. Офсет
босма усулида босилди. Шартли б., т. 26,88. Шартли кр.отт.- 27,3.
Нашр т. 22,5. 10000 нусхада босилди. Буюртма №11.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, 129. Навоий кўчаси, 30. Шарт-
нома 11-19-99.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот кўмитаси ҳузури-
даги Тошкент китоб-журнал фабрикаси. Тошкент, Юнусобод
дахаси, Муродов кўчаси, 1. 2001.